

Арсанукаев I.M.

НОХЧИЙН ЛИТЕРАТУРА

9-чу классана учебник

*Нохчийн Республикин
Дешаран а, Гилманан а министерствос
къобалыйина*

Грозный
Издательство «Абат»
2008

УДК 373.1
ББК 83.3 Чеч
Ар 79

Арсанукаев А.М.

Ар 79 Нохчийн литература. 9 классана учебник / А.М. Арсанукаев.
– Грозный: Абат, 2007. – 256 а.
Чеченская литература. Учебник для 9 класса /А.М. Арсанукаев.
– Грозный: Абат, 2007. – 256 с.

ISBN 5-98108-013-2

© А.М. Арсанукаев, 2008
© Издательство «Абат», 2008

ХЬОМЕ ДЕШАРХО!

Нохчийн литература Iамош ахь пайдаэца безаш йолу коьрта книга ю XIара. Учебнико хьуна гIо дийр ду нохчийн халкъан барта кхоллараллий, исбаьхьаллин литературий йовза, церан башхаллех кхиа. Ахь Iамо езачу произведенийн чулацам къастийна учебник тIехь, исбаьхьаллин башхаллаш йийцина, церан авторийн дахар а, кхолларалла а йовзийтина, литературин теорих хаарш а делла.

Учебник кхаа декъах лаьтташ ю. Хьалхарчу декъа тIехь нохчийн халкъан барта кхолларалла йовзийтина, цуьнан коьрта къастамаш гайтина, мехалалла билгалъяхккхина. Алссам тидам тIебахийтина халкъан иллешна, уьш къоман исбаьхьаллин культурахь къаьсттина доккха маьIна долуш хиларна.

ШолгIачу декъа тIехь вайнехан барта кхоллараллин буха тIехь, кхечу къаьмнийн литературех а пайда а оьцуш, нохчийн исбаьхьаллин литература кхоллаяларан а, кхиаран а хьелаш гайтина. Доцца дийцина къоман йозанан литература йолалучу юьххьехь лаьттинчу яздархойн Дудаев Iабдин, Нажаев Ахьмадан, Сальмурзаев Мохьмадан кхоллараллех лаьцна. Йовзийтина Айсханов Шамсуддинан произведенеш. Къоман литературин бухбиллархочун Бадуев СаьIидан дахаран, кхоллараллин некъ шуьйра гайтина, цуьнан коьрта произведенеш теллина. Мамакаев Iаьрбин, Хамидов Iабдул-Хьамидан дахар а, кхолларалла а йийцина, церан тоьлашха йолу произведенеш къастийна.

Классехь Iамош йолу исбаьхьаллин произведени ша къастийна ца юьйцуш, яздархочун кхечу произведенешца цхьаьна, цуьнан ерриге а кхоллараллица зIе тосуш, Iамайо. Учебнико хьан таро хуьлуьйтур ю урокахь Iамош йолу исбаьхьаллин произведени кIорггера йовза, цуьнан тема а, маьIна а шен хенахьлерчу дахарца муха догIуш хилла бохучух кхета а, литературин дахарца йолу уьйр билгалъяхккха а.

Оцу дерригенах кхиархьама, леррина, тидам тIебаххийтина Iамо еза учебникан материал. Юьхьанца дуьйна хаа деза, Iамош йолу произведени ешначул тIаьхьа бен учебниках кIорггера пайдаэцалург пахилар. Исбаьхьаллин произведенийн текст хууш а йоцуш,

учебник ешарх, хаарш кІорггера-м муххале а хир дац, дуьйцучух ца кхета а тарло.

Исс класс чекхйоккхуш, нохчийн литература хьуна алссам йовзийтархьама, учебникан кхоалгІачу декъа тІехь XX бІешеран 60-90 шерашкарчу литературех юкъара хаарш делла.

Учебникан хІора дакъа чекхдаьлча, тІедахкарш далийна. Цаьрца болх баро хьуна гІо дийр ду коьртачунна тІе тидам ба- хийта, материалах дика кхета. ТІедахкаршна юккъера цхьадолу хаттарш учебник тІехь шайна кийчча жобпаш доцуш, ахь айхьа ой- лаеш, лаха дезар ду.

Даккхий дакъош чекхдевлча, сочиненеш язъян теманаш бил- гальяхна. Царах айхьа хаьржинчу я хьехархочо билгалъяьккхинчу темина сочинени язъян еза.

ТІаьххьарчу агІонаш тІехь, шайн маьІна а деш, ялийнчу ли- тературоведчески терминаша хьуна гІо дийр ду Іамош йолу произ- ведени кІорггера йовза, исбаьхьаллин литературин шатайпан- чу башхаллех кхиа.

Ахь говза пайдаэцахь, нохчийн литература Іаморехь дика гІоьнча хир ю хьуна учебник.

Аьтто хуьлда хьан!

ХЪАЛХАРА ДАКЪА

НОХЧИЙН ХАЛКЪАН БАРТА КХОЛЛАРАЛЛА

Къоман дахарехь мехала хазна ю ненан мотт, барта кхолла- ралла, исбаьхьаллин литература, культура. БІешерашкахь адамаш-

на юкбахь кхиъна гИллакх-обздангалла, беркате ламасташ, халкъан кхетам а, ойла а ю цаърца. «Къоман культуру чулоцу цуънан мотт, дин, духар, болар, лелар, юкъара гергарлонаш, доттагIалла, зуда ялор, дIаерзор, доьзалан юкъаметтигаш, кхечу къаьмнашца юкъаметтигаш, велларг дIаверзор, кешнийн тIалам бар, Iалам лардар, гИллакхаш, амалш и. дI. кх. Оцу а, кхечу а билгалонашца го къоман культура... Амма царна юккъехь коьрта, хьалхара меттиг дIалоцу литературу. Цо чулоцу лакхахь ягарийна къоман культурин ерриге а билгалонаш. Муьлххачу а къоман истори, культура, амалш, гИллакхаш вайна довзуйтург, я вуьшта аьлча, муьлхха а къам вайна довзуйтург уггар хьалха цуънан исбаьхьаллин литература ю»¹.

Йоза а, йозанан литература а кхиале дуккха а хьалха кхоьллина ю барта произведенеш. Дахарехь хилларг я хила тарлушдерг, адамо лайнарг, еххачу хенахь зеделларг ду халкъан барта кхоллараллехь.

СТЕНАХ ОЛУ ХАЛКЪАН БАРТА КХОЛЛАРАЛЛА

Тайп-тайпана а, дуккха а жанрашкахь а ю нохчийн къоман барта произведенеш: туьйранаш, дийцарш, иллеш, эшарш, аларш, кицанаш, хIетал-металш, тидамаш, узамаш, тийжамаш, сардамаш... **Халкъо кхоьллина ерриге произведенеш чулоцуш олу “халкъан барта кхолларалла” я “халкъан барта поэзи”, я “халкъан поэтически кхолларалла”, я “фольклор”. “Фольклор” дуьне-нахь а лелаш, дуккха а къаьмнийн юкъара дош ду. Иза ингальсан маттара схьаэцна, цуънан шен маьIна халкъан хьекъал я халкъан кхетам бохург ду.**

Халкъан барта произведенеш, билгалволчу цхьана стеган цIарах евзаш йоцуш, халкъо кхоьллина ю. Дуьххьара произведени яьккхинарг билгалволу цхьа стаг хиллехь а, цуьнгара кхечаьрга яларца мелла а хийцалуш хилла иза. Адамаша, шайн замане, шайн

¹ Айдамиров А. Нохчийн литература селхана а, тахана а. – «Орга», 2002, № 6, 44 арло.

лехамашка хъабжжина, хийцамаш беш хилла барта произведенешкахъ. Бакъйолу барта произведенеш бѣшерашкахъ еха адамашна юкъахъ. Дѣязъяр доцуш, барта йийцарца хъалха баъхначара тѣкхийнчаърга а луш, вайн замане схъакхаъчна уш.

Барта произведенешкахъ (олучу иллешкахъ, локкучу эшар-
шкахъ, дуьйцучу туьйранашкахъ, бечу узамашкахъ, ширачу хабар-
шкахъ, далочу кичанашкахъ, хобттучу хѣтал-металшкахъ, ирачу
аларшкахъ, белхочу тийжамашкахъ) билгалбовлу халкъан лаамаш,
сатийсамаш, гѣйгѣанаш-баланаш, хазахетарш-халахетарш, цо лай-
на вон а, дика а. Халкъан кхетам, дегайовхо ю барта кхолларал-
лехъ. Цундела барта поэтически произведенеш йовзаро, уш ѣаморо
гѣо дийр ду шен къам юххера довза, цуьнан гѣллакхех, амалех,
обздангаллех кхиа, шен халкъан ламасташ тѣеца.

Къоман барта кхолларалла кѣорггера йовзархъама,
Илманчаша дѣа а язъеш, толлу барта произведенеш. Халкъан барта
кхолларалла толлуш волчу Илманчех **фольклорист** олу. **Халкъан
барта произведенеш къастош, барта кхолларалла толлуш дол-
чу Илманах фольклористика олу.**

XIX бѣшо долалучу юьххъехъ дѣязъян йолийна нохчийн
барта произведенеш. Астраханехъ 1816-1818 шерашкахъ арадолуш
хиллачу «Азиатский музыкальный журнал» тѣхъ дуьххъара музы-
кальни ноташца цхъаьна зорботоьхна нохчийн халкъан шина эшар-
на. Цул тѣаьхъа, 1849 шарахъ, нохчийн ялх йиш ноташца дѣязъйна
И.А. Клингера, уш муха лакха еза аьлла, хаамаш а белла цо.

Оьрсийн сийлахъ-воккхачу яздархочо Л.Н.Толстойс 1852
шарахъ Девлетгирин-эвлахъ (хѣинца Толстой-Юрт) дѣязъйна
нохчийн ши йиш. Нохчийн меттан дуьххъарлера грамматика
язъинчу Илманчас П.К. Услара а, цунна гѣо деш хиллачу Досин
Къедас а, нохчийн барта произведенеш дѣа а язъйна, царна шайн
белхаш тѣхъ зорботоьхна. Нохчийн дуьххъарлерчу этнографа¹
Лаудаев Умалта дѣязъйна дуккха а нохчийн барта произведенеш.
Цуьнан «Чеченское племя» цѣе йолу болх зорбанера арабаьлла
1872 шарахъ Тифлисехъ (Тбилиси). Эльдарханов Таьштамара а,

¹ *Этнограф* – къоман Иер-дахаран башхаллаш, гѣллакх-обздангалла, культура
толлуш волу Илманча.

Шерипов Асланбека а нохчийн барта произведенеш дIа а язъеш, оърсийн матте а йохуш, зорбанехъ арахеца.

Нохчийн халкъан барта произведенеш дIаязъярца цхъаьна, церан лаккхара мах а хадийна хIетахъ дуьйна а. ХIинца а нохчийн халкъан барта произведенеш дIаязъяран, гульъяран, талларан болх дIахьош бу. Илманчаша, яздархоша лаккхара мах хадабо нохчийн халкъан барта кхоллараллин.

ТIедахкарш

1. Стенах олу халкъан барта кхолларалла?
2. Адамашна юкъа муха яържа барта произведенеш?
3. Церш яха хъайна дукха езачу нохчийн барта произведенийн.

НОХЧИЙН БАРТА КХОЛЛАРАЛЛИН БАШХАЛЛАШ

Шуьйра чулацам а болуш, тайп-тайпана ю вайнехан барта произведенеш. Коьрта долчу декъана хIорш ду нохчийн халкъан барта кхоллараллин тайпанаш: туьйранаш, иллеш, эшарш, тайп-тайпана дийцарш, аларш, тийжамаш, наьрт-аьрстхойх дийцарш, сардамаш, узамаш, кицанаш, хIетал-металш, тидамаш и. дIа кх. Царах хIора тайпа а къоман дахарехъ кIорггера орамаш долуш, шайн чулацаман а, исбаьхьаллин а билггалчу башхаллашца къаьсташ ду.

Туьйранаш

Туьйранаш барта кхоллараллин уггаре даьржинчу тайпанех цхъаь ду. Йоккха меттиг дIалоцу цара нохчийн къоман барта кхоллараллехъ. Адамийн дахарх, гонахарчу Iаламах лаьцна долу тайп-тайпана хIуманаш ша-тайпанчу кепехъ схьагойту туьйранаш-кахъ. Акхаройх, хъайбанех, олхазарех лаьцна а хуьлу туьйранаш.

Дуьйцург мухха делахь а, шайн маьIница адамийн дахаран ойлайойтуш ду уьш.

Диканиг, сийлахьниг, адамана пайдехьаниг чIагIдо туьйранашкахь, вочунна, зуламечунна дуьхьал кьийсам латтабо. Халкьо даиманна а толадо шен туьйранашкахь вонал дика, харцонал бакьо, сийсазчул сийлахьниг. Муьлххачу а кьоман туьйранашкахь а вонал дика толош ду. Халкьан кхетамехь цкьа а тола ца еза харцо. Бакьонно эшош хила еза иза.

Туьйранин турпалхой дукха хьолахь кьинхьегаман нах хуьлу, цара гуттара а гIийлачун, мискачун гIо лоцу, харцонна дуьхьал бовлу, бакьонехьа кьийсам латтабо, нийсо ларьеш, харцо эшайо. Иштта дара лахарчу классашкахь аш Iамийна туьйранаш: “Кхо ваша”, “Барзо Iахарца мохк кьовсар”, “Тамашийна олхазар”, кхидерш а.

Шайн чулацаме хьаьжжина, туьйранаш хуьлу инзаре-тамашийначу хIуманех дуьйцуш, дийнатех лаьцна, Iер-дахаран хьокьехь дерш. Дукхахьолахь туьйранашкахь гойтуш хуьлу борз, ча, лом, цхьогал, пхьагал, зу, нал, сай; ткьа иштта говр, сту, уьстагI, газа, жIаьла, цигиг; олхазарш: аьрзу, маккхал, куьйра, чIегIардиг, бухIа, котам, кхидерш а.

Инзаре-тамашийна, бакь хила йиш йоцу хIуманаш а бакьдолуш санна хаздеш, ладогIа дог доуьйтуш дуьйцу туьйранашкахь. Гойтуш дерг хIуьа делахь а, цара ойлайойту адамийн юкьаметтигийн, Iер-дахарехь нислучу гIуллакхийн. Адамийн ойланаш, дегайовхо го туьйранашкахь, билгалйовлу кьоман амалш, гIиллакхаш, оьздангалла. Мел яккхий халонаш тIехIиттича а, адамо диканах дог цадиллар, паргIато, маршо тIекхочург хиларх тешар го туьйранашкахь.

Туьйранаш дукха хьолахь чолхе чулацам болуш хуьлу. Турпалхочунна дукха халонаш тIеIиттало. Нийсо ян, харцо эшо араволу туьйранин турпалхо. Яккхий дуьхьалонаш эшош, ондда хьуьнар гойтуш, шен Iалашоне кхочу иза.

Туьйранин сюжет тайп-тайпанчу хиламех лаьтташ а, сиха кхуьуш а хуьлу. ЛадогIа дог доуьйтуш, кхидIа хIун хуьлу техьа бохучу ойланехь латтаво цара ладугIуш верг. Хазачу маттаца кхоьллина, шайн кьеггина исбаьхьалла йолуш ду уьш.

Нохчийн туьйранаш къоман барта кхоллараллин мехала цхьа дакъа ду.

Тпедахкарш

1. Хьуна хаийй туьйранаш?
2. Туьйранаш хьан дуьйцуш хезна хьуна ?
3. ХIун башхаллаш ю нохчийн туьйранийн?
4. Цахь баккхийчаьргара дIаязде цхьа туьйра.

Халкъан дийцарш, хабарш, аларш

Нохчийн барта кхоллараллехь дукха ду тайп–тайпана дийцарш, забаре хабарш, ира аларш. Царах цхьадерш, инзаре тамашийна хIуманаш шайн чулацамехь долуш, туьйранех тера ду, важдерш халкъан дахарехь хила тарлуш долу хIуманаш дуьйцуш ду.

Шира дийцарш. Ширчу дийцарша довзуйту генна хьалхалера хIуманаш, хьалха баьхначу нехан дахарх, церан гIуллакхех, гIиллакхех лаьцна хаамаш бу царна тIехь. Цхьаццадерш билгалйолчу меттигех (юьртах, ломах, хих, бIаьвнех) лаьцна хаамаш беш хуьлу. Ишттачарах ду Къоьзанан Iомах лаьцна долу шира дийцар, «Чергазийн раьгIнаш», «КIирдан бIаьвнаш» олу дийцарш.

Царах цхьаь, яздархочо Ошаев Халида дIаяздина **“КIирдан бIаьвнаш”** цIе йолу дийцар, даладо вай кхузахь:

«Органца хьала, Гуьржийн дозанна тIекхачале, Итум-Кхаьллара говрахь кхаа сохьтехь дIавахча, ТIерлойн-Аьхка лам тIе кхочу. ТIерлойн-Аьхк Органах кхетачохь цхьана ломан дукъ кхачало. Оргий, Аьхккий вовшахкхетачохь, цу дукьах чубеана цхьа мара¹ бу, Iаламат лекха а болуш. Бохалла 100-120 метр беа хир бу иза, локхалла а оццул хир бу. И ламанан тарх, мокхаз санна, чIогIа ю. Оцу тарха тIе а ваьлла чухьаьжча, хьуна гур ду цхьана агIор доьдуш Орга а, вукху агIор – ТIерлойн-Аьхк а. Уггар готтачу кхаьчча, йиь-пхиь метр бен шуьйра яц и меттиг. Цу меран дукьа

¹ *Мара* – кхузахь: генна хи чу кхевдина ламанан тарх.

тІера, мичча агІор охъахъаѡжча а, шина а агІор бухе ю гуш. Оцу ирчу дукъа тІехъ хъалха заманчохъ пхи бІов йиллина хилла. Басеца охъа чу адам леларх тамаша бийр болчу меттигехъ адамаш дехаш хилла. Кху вайн заманчохъ а долуш ду церан цІенонь пенаш а, кешнаш а.

И бІаѡвнаш тІерлойн элийн хилла, олу наха. Цигахъ йолчу пхеа бІаѡвнах бахархоша тІулг баѡккхина херцийнехъ а я вуьшта шаѡш заманан йохалла Іаламан ницкъ Іаткъарца тІееттаеллехъ а, шиѡ тІекхетта йоѡхна. Царах цхъана бІаѡвнах боллучу тІулга тІехъ йиллина керстан жІар ю. Цо гойту тІерлой хъалха заманчохъ керстанан динехъ нах хилла хилар.

Оцу бІаѡвнех «ТІерлойн бІаѡвнаш» а, «КІирдан бІаѡвнаш» а олу. ДегІехъ ницкъ алсам болуш, чІогІа нах хилла цу заманыхълера тІерлой. Шайна гонах бехачу нахаца даиманна а хаддаза тІемаш беш хилла цара. Дехъа-сехъа воедучу стагера ял йоккхуш хилла цара, хІунда аьлча, цу бІаѡвнашна уллохула ваьллий бен, кхин ваха некъ ца хилла. Цхъа а стаг вуьтуш ца хилла ял ца йоккхуш. Иштта и меттигаш чІагІееш еккина цигара бІаѡвнаш.

Ерриге а бІаѡвнаш, лахара хъала а кхоѡхъуш, Органан тІулгах йоѡттина ю. БІаѡвнаш йотта тІулгаш хъаладохуш хилла йийсар дина лецна карабалийначу наха, бІаѡрзнаш тІехъ тІе а дохуш. Цхъа гІала шарахъ юттуш хилла пхьераша. ГІала йоттаран мах кхо бІе етт хилла. Муьлххачу стеган а ницкъ кхочуш ца хилла гІала йоттийта, хъал долчу наха юттуьйтуш хилла уьш. МаѡІастой цу заманчохъ дечган а, аьчган а говзаллаш хуушший, нахана цамгаршна дарбанаш лелошший хилла”.

Оцу дийцарца мелла а цхъаьнадогІу **«Хъекъал долу зуда»** цІе йолу шира дийцар. «Хъекъал долу зуда» дийцар тІехъ кхидолчуьнца цхъаьна билгалдолу нохчий юкъараллехъ ширчу заманыхъ дуьйна а зударшка боккха лерам болуш хилар:

«БІаѡвнаш-гІаланаш ян хууш хилла цхъа да а, цуьнан кІант а. Вахаран хъал-де къен долуш хилла и шиѡ. Цхъана дийнахъ дас аьлла шен кІанте:

– ХІан-хІа, кІант, хІинца со воккха а хилла, вала герга а вахна, со дийна воллушехъ, ахъ зуда яло лаѡа суна.

Ден лаам кхочушбархьама, реза а хилла, зуда ялийна кІанта. КІантана зуда ялоран гІуллакх дІадирзинчул тІаьхьа воккхачу стага аьлла шен кІанте:

– ХІан, хІинца дуьйна даа а, мала а деза вайна, кьен нах ду вай, хьалдолчу стагана гІала йотта ваха веза вайша.

ГІала-бІов юттуш шайна оьшу болу гІирс а эцна, новкьа ваьлла дай, кІанттий. Волавелла дІавоьдуш новкьахь дас аьлла кІанте:

– КІант, вайша бан безаш болу некь бежа бу, иза бацбан беза ахь суна.

Дас бохучух ца кхеташ цецваьлладу кІанта жоп делла:

– Дада, соьга муха бацлур бу некь? Сан ницкь кхочур ма бац иза кхочушдан.

– Делахь, тІехаа говр ялае суна, – аьлла дас.

– Ойн, аса мичара ялор ю хьуна говр, хьуна шера ма хаьа вайн говр йоцийла, – жоп делла кІанта.

– Делахь юхавоьрзур ву вайша, – аьлла, кІант а эцна, цІехьа вирзина да.

– ЦІа ма кхеччинехь, хьайн зуда йита, – аьлла дас кІанте.

Ша реза воццушехь, шен дагахь: «воккхалла тилла хир ву-кх хІара сан да, цо бохург ца дохор ас, цуьнан лаам кхочушбан беза» аьлла, ша ялийна зуда йитина дІаяхийтина кІанта.

ШозлагІа а, ден лааме хьаьжжина, кхин зуда а ялийна, лов-зар а дина паргІат ма веллинехь, кІанте аьлла дас:

– Йолах болх лаха ваха веза вайша.

ХІумма а ца олуш, тохара санна, шен гІирс а эцна, дена тІаьхьахІоьттина кІант.

Юха а, хьалха ма аллара, – я некь бацбе шена, я тІехаа говр ялае шена аьлла дас.

КІанта а делла дена хьалха санна жоп, – «некь а муха бацлур бу шег, йоцу говр а мичара ялор ю ша?» – аьлла.

ТІаккха и кІант валош юха цІа а веана, зуда йита аьлла дас.

Дена хала ца хетийта, цуьнан лаам кхочушбеш, пхи-ялх зуда йитина кІанта, новкьара деца цІа а оьхуш.

Шен дас, гуьнахь а доцуш, балийна зударий буьтуьйтуш, гІайгІане воьжна Іаш хилла кІант, кхоччуш хьераваьлла хир ву-кх шен да бохуш.

Шен цІийнда иштта гІайгІане хилар гучадаьлча, цунах шекьяьллачу тІаьххьара ялийначу зудчо хаьттина майрачуьнга:

– Хьо даиманна а гІайгІане ма хуьлу, зударий сих-сиха хІунда балабо ахьа?

КІанта ма-дарра дІадийцина зудчуьнга шен дас новкьа ваьлча шег а олуш дерг а, цо шег а зударий битийтар а.

– Делахь, ас кхетор ву хьо, хьан дас хьобга бохург хІун ду ас дуьйцуш ду хьуна, – аьлла, зудчо дийцина шен майрачуьнга:

– Дас хьайга некъ бацбе ма-эллинехь, воккхачу стагана товш долу, цуьнан самукьадолу кьамел доладе ахь, – некъ боца хетар бу хьуна цунна. Хьайга цо говр ялае аьлча, – яккхий цхьа гІаж ло цуьнга, гІаж – воккхачу стеган говр ю хьуна.

Зудчо шена и хьехар дича, чІогІа воккхавеш, самукьадаьлла кІентан.

Зуда ялийна бал дІабирзича, шолгІачу дийнахь кІант а эцна, новкьа ваьлла воккха стаг. Новкьа дІавоьдуш, хьалха ма аллара, некъ бацбе шена аьлла дас. Цунна тов долу хаза хабарш дийца воьлла кІант. Церг елаелла воккхачу стеган.

– ХІинца тІехаа говр ялае, – аьлла дас. Хьаьдда вахана, некъа йистехь йоллучу дечигах гІаж якккхина, дега дІаелла кІанта.

Йовхарш тоьхна шен йиш а тойина, дас аьлла кІанте:

– ХІинца хьуна хьекьал делла йолу зуда цІахь а йитина, мичча махка ваха а кхерам бац вайшинна. Юьззина зуда ю иза.

Воьд-воьдуш тІерлойн махка кхаьчна да а, кІант а. Юьрта кхаьчча, бан болх хаьттина, тІерлойн эла волчу вахана и шиь.

ТІерлойн эло аьлла:

– Шуна богІу мах а лур бу ас, пхоьазза тІекІелйина тІулгийн бІов йотта суна.

Эцца элаца мах а бина, бІов-гІала йотта тІелаьцна шина маьІасточо.

Шешан болх дІабодалучу заманчохь дас шен кІанте аьлла:

– «Берзан Іуьргара берзан кІеза а ма долилла, аганара элан кІант ма гІоттийла», – аьлла, кица ду вайн. ХІара элий суна дика

бевза. ГПала йина воллушехь вайша вен хьожур ву эла, вайшимма хьегначу кпина мах ца балархьама. Кху элан дагахь дерг хIун ду хаа, кхуьнан йоIана тIехьовза веза хьо, кIант».

Воккхачу стеган кIант дукха безамехь, куц долуш хаза стаг хилла. Дас ма аллара, аьтто ма беллинехь элан йоIана тIехьавьзина кIант. ЙобIан чIогIа безам бахана кIанте, цуьнга ша ян реза хилар а хоуьйтуш.

Эла, хIор денна сарахь а, Iуьйранна а, вогIий хьожуш хилла белхалоша шен гIала-бIов муха ютту. Дикка хан дIаяьлла цара белхаш а беш, гIала еш лакха а йолуш.

ГПала юттуш лахара тIо-тIулг хьала кхоьхьуш йолу бIарзнаш бечу балхахь шарьелла хилла, шаьш лело дезарг хууш. ТIера мохь-тIулг схьаэцча, шаьш йовлий юха оцу некъа охьайоьлхуш хилла бIарзанаш, лахахь гулбина тIулг болчу метте. Цигахь шайн букъ тIе тIулг биллича, меллаша бIов ечу лекхачу метте, лам тIе хьалай-уьйлалуш хилла уьш.

ГПала юттуш лакха а яьлла, тхов тIетуьллу хан герга ма кхеччинехь, кьайллах еанчу элан йоIа маьIасточун кIанте аьлла:

– ГПала-бIов йина ма-веллинехь, шуьша вен воллу сан да.

– Ахь и соьга хайитарна хьуна баркалла боху ас. Хьо шек а ма хилалахь. ГПала йина ма еллинехь вайша додур ду. Ахь цхьаьнг-че а хIума ма алалахь, – аьлла кIанта элан йоIе.

ЙоI дIаяхча, шен да волчу а вахна, цуьнга дийцина кIанта, элан йоIа кьайлах аьлларг.

Таккха дас воIе аьлла:

– Тахана дуьйна бIаьвнан бохь гоме ботта боло беа вайшимма. ШолгIачу дийнахь дуьйна гIалин бохь гоме ботта волавелла дай, кIантий.

Цхьана дийнахь тIевеанчу элана гина гIалин бохь гоме буттуш хилар.

– БIаьвнан бохь гоме бутту аш, – аьлла эло белхалошка.

Шена хууш ца хиллачуа, лакхара охьа а воьссина, го баьккхина хьажа а хьаьжна:

– ЭхI, дера гам а ма белла кхуьнан бохь, хIара нисбан цIера чарх ца яйिताхь ер яц, – аьлла воккхачу стага.

Терлойн эло шен кІант а, лай а кечвина маѡастойн чарх ян вахийта.

И шиѡ новкѡа волуш, воккхачу стага аѡлла:

– Шуѡша дІакхаѡчча, цІахѡ бухахѡ хІокху сан кІентан зуда ю шуна. Цуѡнга тхойша могуш-паргІат хилар а хайита, са ма гатде а ала. Оха юттучу гІалин-бІаѡвнан бохѡ гамбелла, иза нисбеш йолу чарх ян вайитина ала. ЦІахѡ йолу кѡиг дІа а хеций, куѡйра тхо цІа кхаччалц цІахѡ дита ала, дика кхаба а кхобуш. Тхойша, болх чекх ма-белли, цІа вогІур вуйла а хайита.

ДІавахна маѡастойн цІа а кхаѡчна, церан цІахѡ йолу зуда цІахѡ а карийна, цуѡнга мардас дина кост дІааѡлла элан кІанта.

ХІусамнанас хІара ши хѡаша дика тІеэчна, тоѡхна кхарна уѡстагІ а бийна, шортта даа а, мала а шун хІоттош. Цул тІаѡхѡа, кхана чарх а елла, дІавохуѡтур ву шуѡша аѡлла, охѡавижийна.

Шега даийтинчу хабаран ойла ян яѡлла зуда.

«Бохѡ нисбеш цѡѡа а чарх а ма яц, я цІахѡ цѡѡа а кѡиг а, я куѡйра а ма дац. Цѡѡа бохам хилла хир бу царна». Яхана шен май-рарчун гергара нах а балийна, царах дага а яѡлла, царѡца барт бина цо, шайн дай, кІантий цІа валлалц, элан кІант дІа ца вахийта.

Элан кІант самавалале, меллаша и вижина Іуѡллучу хІусам чу а бахна, тІебеттабелла иза чехкка дІавихкина. Іуѡйранна са ма-хиллинехѡ, сама а ваѡккхина, элан лай цІа вахийтина зудчо, эле хІара хабар а дохѡуѡтуш:

«Хѡуна йолах гІала юттуш волу сан мардай, майрий ахѡ царна догІу даѡхни дІа а делла, маѡрша цІа вайитахѡ, хѡан кІант маѡрша цІа вогІур ву, нагахѡ санна ахѡ иза кхочуш ца дахѡ, хѡуна хѡайн кІант кхин гур вац».

Веана цІа кхаѡчначу лено цу зудчо шена тІедилланарг ма-дарра дІааѡлла эле.

Шега и хабар кхаѡчча, оѡгІаз а вахна, дарвелла ирх иккхина эла. Амма дан хІума а ца хилла висна.

Дас а, воІа а, гІалин бохѡ нис а беш, гІала йоѡттина ялийтина. Эло, кхин царна бохам бан а ца ваѡхѡна, царна биллина мах дІа а белла, цІа вахийтина и шиѡ.

Дай, кІанттий веана цІа кхаѡчча, бухарчу кІентан зудчо дІа а хецна, элан кІант цІа вахийтина.

Маѡастой шешан хъекъал долчу зудчуьнца парѡат баха хевшина».

Лаккхарчу исбаъхъаллица къаьсташ ду «**Ненан бѡаьрхиш**» цѡе йолу халкъан дийцар а. Адамийн дахарехъ искусствон доккха маѡна хилар го цу тѡехъ. Дог дуткъадеш, боккха ѡаткъам бо дийцаро ладугѡуш волчунна. Даймахкана муьтѡхъ хилар кхайкхадое дийцар тѡехъ.

Ненан сийлабхъчу безамна халкъое аьлла исбаъхъа гимн хетало «Ненан бѡаьрхиш»:

«Цъхалхха цхъа кѡант вара къеначу ден, ненан. Дукхавезаш ѡалашвора цара шайн кѡант. Кѡант кхиана ваьлча, ломахъ гѡарабаьлла дика динний, нуьйран гѡирссий, тѡемалочун барзаккъий кечдира дас-нанас шайн кѡантана. Амма, цунна цхъа бохам хиларна кхоьруш, цѡера ара ца волуьйтура цара иза.

Цхъана дийнахъ юьртара кѡентий кечбелира ламанца сакъера баха. Цхъаь бен воцчу кѡантана а лиира цаьрца ваха. Дений, нанний тѡевеъна цо элира: – Со а вахийтийша юьртарчу кѡенташца дуьнене бѡаьрг тоха. Суна лаъара кийра бахьош долу, шал шийла шовда мала, ѡуьйранна малх схьакхеташ ган, сарахъ беттаса къаьсташ ган. Суна лаъара мохо техкош, догѡано дашош, малхо дакъош ламанан басешкахъ лаьтта къорза зезагаш ган, суна лаъара ѡуьйранна тхинан яжа арайолу лунан буххьиг ган, гѡелашна сагатделла сира сай гѡерѡаш ладогѡа... Вахийтийша со кѡенташца дуьнене бѡаьрг тоха.

– Хѡан-хѡа, кѡант, ма гѡолахъ. Пурба дац хъуна! – элира къеначу дас.

– Со къинтѡера ца ели хъуна, кѡант, хьо водахъ! – элира нас. Юьртара кѡентий сакъера бахара, цхъаь бен воцу кѡант висира кхерчан а, цѡийнан а гонах ххийза. Цхъа хан яьлча, юьртара кѡентий кечбелира экханна талла баха. Дений, нанний тѡевеъна, кѡанта элира: – Со а вахийтийша кѡенташца экханна талла. Суна лаъара ламанан курачу лечано ижонна моха юьллущ ган, цуьнан ирачу мѡараш юккье нисделла дала са легашка кхаьчна, жима олхазар детталуш ган, дог лоцуш пха тоьхна, стигалхула биркъаш дѡа-схъа яржош, и кура леча чудаийта, лечанан мѡарех кѡелхъардаьлла жима олхазар хъалдолуш ган. Суна лаъара иччархочух ларбалархъама генна дѡакхарстийна бѡаьрг ойлане баьллачохъ сецна, ламанан лекхачу

тарха тІехъ кур аркъал тесна лаьттаху хъехе¹ бІаьрг тоха, оцу сема-
чу хъехана тебна улло вахана, деГІ нисдеш пха тоьхна, маьІах шот-
ха доккхуш, иза къахкийна, дуьнен чохъ шел сема хІума дуйла
цунна хайита. Суна лаьара масар къахкийна, эkkхийна лаца, дуьнен
чохъ шел маса хІума дуйла цунна хайита. Бух боцчу сийначу стиг-
лара сирла седарчий санна, цуьнан бІаьргаш чу хъаьжна, хъаьстина
дІахеца, къызачу иччархойл дуьнен чохъ къинхетаме нах буйла ха-
ийта. Вахийтийша со кІенташца экханна талла.

– Ваха пурба дац хуьна, кІант, ма ГІолахь! – элира къеначу
дас.

– Со къинтІера ца ели-кх хуьна, кІант, хьо водахь! – элира
нанас.

Корта охьаоллийна дІавахара кІант.

ЦІеххъана ирча кхаь беара лаьмнашка: мостаГІ ву тІегІерташ
аьлла, цо буржалш дахъа ламанхошна тоха, леш бина уьш бацо.
Юьртара кІентий, къонахой кечбелира мостагашна дуьхьалбовла.
Аьртаниг ирйира, есаниг юьзира цара. Шен шира гІагІ² деГІе а дер-
зийна, тешаме герзаш юкьах а дихкина, кІентан да а вахара
мостаГІашна дуьхьал, лата везачохъ – лата а, вала везачохъ – вала а.
Шел хьалха дІакхаьчна, мостаГІашца тІаме хІиттина тІемалой ка-
рийра цунна. Къаьсттина чІогІа тІом беш вара цхъа цавевза
тІемало. Юьхъ тІе озийна зІенийн цхьар, тІедуьйхина болатан бар-
закъ, мостаГІийн декъех саьлнаш хІиттош, ткъес санна карахъ ле-
паш шаьлта. Цецваьлла висира воккха стаг да а, цуьнца берш а.

– Мила ву и чІогІа тІом беш волу тІемало? – аьлла, хаьттира
воккхачу стага дас.

– Иза хъан кІант ву, дада! Хъан цхъаь бен воцург! Дика кІант
кхийна хиллера ахь! Дала дукха вахаволда иза! – элира
тІемалоша. Амма хала дара и кІант дукха вехар ву ала...

Берриг шайн ницкъ гулбира мостаГІаша. Массо а цхъаь сан-
на цхъаьний тІелетира уьш оцу турпал кІантана. Вуйжира кІант.
Велира турпал. ТІаккха тІетаьІира ламанхой мостаГІашна.

¹ Хъех – кхузахь: ламанан бож.

² ГІагІ - тІемалошна аьчган чІагарех еш хилла бедар.

ХІаллакбира цара уьш. Бисинарш лаьхкира. Дукха декъий дисира оцу тІеман араьх мостагІийн...

Гьомукъех¹, таррех барма а дина, тІе верта а тесна, ларвеш цу тІе а виллина, ваьхъира тІемалоша кІант – турпал ваьхначу юьрта, винчу юьрта, нана ехачу кетІа... Болатан гІагІ малхехъ кье-гаш, кхачабеллачу баттах тера йолчу юьхъа тІера сирла нур гІуьттуш.

– ХІей вежарий! Собарделаш! – элира кІентан дас. Севцира нах. Вистхилира кІентан да:

– Къонахий! Сан ницкъ кхочур бац кІентан нене хІара ирча кхаь дІахайта... Со кхоьру хІокху кхоо нана а ерна... Вац шуна юккъехъ маттана говза, нене кІант валар дІахайта?

Массара а кортош охьаохкийра. Вистхуьлуш стаг воцуш, дІатийра къонахийн, тІемалойн тоба. ГІеххъа зама яьлча, нахах къаьстина, хьалхавелира, башламанан бохъ санна, къоьжа корта болу воккха стаг.

– Схьаба суна дечигпондар! Цуо дуьйцур ду хьуна нене говзачу, хазачу маттаца кІант валарх. Лалур бу цуьнга и ирча кхаь! – элира воккхачу стага.

Схьабеара пондар. Делха доладелира пондаран мерзаш. Бека болабелира пондар. Шен пондарца тобанна хьалхавелира воккха стаг. Араелира кІант вина нана. Цунна гира вистхуьлуш стаг воцуш, гІайгІано кортош охьаохкийна лаьтгачу тІемалойн тоба, хезира бекаш, боьлхуш пондар. Бармахъ цавевзачу тІемалочун дакъа...

Буйсанна декачу олхазаран эшарх тарлуш, шийлачу шовданан бекаре буйлуш, набарна бер дижо нанас олучу аганан эшарх тарлуш бекара пондар. Пондаро дуьйцура нанас шен цхьаь бен воцу кІант мел везаш кхийина, дуьйцура ненан сийлахьчу безамах... ЦІеххъана пондаран мерзаша ламанан лечан гІергІар хазийра, льман цІийзар, берзан угІар хазийра. Цо дуьйцура, кІант-тІемало мел майра, доьнал долуш кхиьнера. ТІаьххъара а, тІеман герзаш вовшахдетталуш санна, къора бийкира пондар.

¹ Гьомукъ – бека цамза, хьалхалера тІеман герз.

Хеталора, болатан тарраш туърсех¹ детталуш санна, тїеман марсаллехь майрачу кїантана тїера барзакъ болатан гїовгїанца деш санна... Цо дуьйцура кїант-турпал мостагїех мел майра летта, цо уьш муха хїаллакбина. Тїаьххьара цхьа сирла цїена аьзнаш гїевттира пондаран мерзех. Уьш декара маьлхан зїаьнарех тарделла. Хетара цара дуьйцу Даймехкан хазаллех, ирсечу дахарх, Даймехкан сийлаллех, и сий кхуллуш, лардеш болчех лаьцна... Даймехкан дуьхьа баьхначех, Даймехкан дуьхьа беллачех цкьа а церан лийриг цахиларх...

Боьлхура пондар, тийжара пондар...

Ладобгїура кїант винчу нанас. Гуора цунна бармахь дакьа. Вистхуьлуш цхьа а воцуш, кортош охьаохкийна лаьттара тїемалой.

Кхийтира нана... Бармахь Іуьллург кхуьнан кїант вара, кхуьнан цхьаь бен воцург... Дуьххьара араваьллера иза ненера пурба доцуш... Иза майра леттера мостагїех. Дуккха а хїаллакбинера цуо уьш. Веллера ша а. Веллера даима ваха! Иштта дуьйцура пондаро. Гїайгїане йирзина цуьнан йиш...

Боьлхура пондар, тийжара пондар...

Довха бїаьрхиш хьаьвдира ненан бїаьргех... Кьора узарш деш бекачу пондарна тїетевжира кїентан нана.

Боьлхура пондар, йоьлхура нана...

Мацца а цкьа, нана тїера дїаайелча, цецах санна Іуьргаш девллера пондаран уьн тїе. Ненан довхачу бїаьрхиша дагийнера иза. Кхин а чїогїа гїарабаьлла бекара пондар. Генна лаьмнашкахула дїаоьхура цуьнан аз. Цуо хїинца дуьйцура ненан кийрарчу йоккхачу гїайгїанах, кьахьонах, балех.

Боьлхура пондар, тийжара пондар...

Дегї нисдеш, аїаелира кїант вина нана. Цуо доггах мохь туьйхира:

– Со кьинтїера ели хьуна, сан кїант!

– Тхо кьинтїера девли хьуна, тхан турпал! – йийкира кьонахийн тоба.

– Тхо кьинтїера девли хьуна, тхан турпал! – геннара схьахазийра гонахарчу курчу лаьмнаша, їаннаша, хиша, шовданаша...

¹ Турс – кхузахь: тїамехь тур ца кхетийта лоцуш хилла аьчган дуьхьало.

Бойлхура пондар, тийжара пондар...

– Ас декъалво хьо, сан кІант! – мохъ туьйхира нанас

– Оха декъалво хьо, тхан турпал! – йийкира къонахийн тоба.

– Оха декъалво хьо, тхан турпал! – геннара схьахазийра гонахарчу курчу лаьмнаша, Іаннаша, хиша, шовданаша.

Бойлхура пондар, тийжара пондар...

Оьгура ненан бІаьргех довха бІаьрхиш... сийлахъ латта а дашош... ».

Поэто Сулейманов Ахьмада дІаяздина и исбаьхьа дийцар.

Ширачу дийцаршна юккьехъ исторически хиллачийн буха тІехъ кхоьллинарш а ду. Царах ду **«АстагІа Тимар»** цІе йолу дийцар.

Шайн кьеггина башхаллаш ю билгалйолчу меттигех: лаьмнех, бІаьвнех, хих, Іаьмнех лаьцна долчу ширчу дийцарийн. Масала, **ГаланчІожарчу Іомах** долу дийцар.

Иштта дуьйцу ГаланчІожарчу Іомах лаьцна:

«Іамкье» олуш йолчу кІотарахъ хилла и Іам. Іам лаьтта дела, олуш хилла цунах Іамкье.

Цу Іоман хи цІена а, дарбане а, деза а лоруш хилла. Цу Іамкьехъ Іаш болчу нехан цхьана овзда йоцучу зудчо берийн боьха хІуманаш йиттина цу хийистехъ. Цул тІаьхьа и Іам, сту а хилла, болабелла ГаланчІожний, Ялхарний юккье лаьтташ болчу ломах масех церг а йоккхуш, ГаланчІожа охьабеана. Цунах Іамбедаче¹ олу.

Цхьана майданан йисте кхьачна сту. Цу майданахъ шайн-шайн ардаш охуш нах хилла. Иза майдана хьалабаьлча, цхьана доьзална гина. Дас, нанас и сту дІабожа, вайн сту гІелбелла аьлла. Шина бери нехан бу и боххушехъ, дас, схьа а лаьцна, дІабоьжна сту.

Старо ког баькх-баьккхинчуьра хи долуш хилла. Цо кхозлагІа го боккхуш, баша а бешна, Іам хилла цунах. И сту дІабожа аьлла долу дай-наний, церан готий хи чу дахна, ши бер юьстах а кхуссуш. ХІетахъ хІоьттина и Іам хІинца а болуш бу бо-

¹ *Іамбедаче* – Іам бедда бохург ду.

ху. ГаланчЮжан Іам ціе тиллина наха цунах. Ялхара оцу Іамкье олучу кІотарахь хІинца а цхьа ор ду боху, хьалха и Іам лаьттина».

Шайн чулацамца а, исбаьхьалин башхаллашца а Іаламат ме- хала ду **Наьрт-аьрстхойх долу дийцарш а**. Наьрт-аьрстхой дакк- хий догІмаш а долуш, нуьцкьала адамаш хилла бохуш, дуьйцу ца- рах лаьцначу дийцаршкахь. Дукхахьолахь вовшашца а, ткьа иштта адамашца а луьра кьийсамаш хилла церан. Адамашца болу церан кьийсамаш, гуттар а бохург сана, наьрт-аьрстхой эшош дІа а боьрзу. Наьрт-аьрстхойх лаьцна долу нохчийн дийцарш дукхахьо- лахь билггалчу географически меттигех дозаделла ду. Царна тІера хиламаш кхочушхуьлу билгалйолчу ярташкахь я евзаш йолчу кхе- чу меттигашкахь. Иштта ду, масала, «Новр а, ГІожакь а» боху дий- цар а, Гермачигарчу наьртех, Соскан Солсех долу дийцарш а.

Нохчийн барта кхоллараллехь ду **Іаьржа-ХожагІарах лаьцна дийцарш а**.

Іаламат даьржина ду Молла-Несартан хабарш. Кегийра а до- луш, забаре, беламе хуьлу уьш. Адамийн сакхташ забарца Іорадоху царна тІехь: «Молла-Несартан лулахошкара бехна яй беана хилла юург ян. Шен гІуллакх дІадаьлча, чу ялгІу а диллина, яй дІабелла цо лулахочуьнга. Лулахочо хайттина:

– ХІара хІун ялгІу ду? – аьлла.

Мола-Несарта аьлла:

– И ялгІу хьан ду, хьан яйно дина и ялгІу.

Яй а, ялгІу а дІа а эцна, Іадийна лулахо. Молла-Несарт цІа вахна. Цул тІаьхьа цхьа хан яьлча, юха а бехна яй беана Молла-Несарта оцу лулахочуьнгара.

Яй дІахьош ца хилла Молла-Несарта. Цо и дІа ца хьош, цхьа кІира а даьлла. Яй дІабахьа веана лулахо. Молла-Несарта цуьнга аьлла:

– Лулахо, ахьа бехк а ма билла, со хьоьга ала вон хеташ Іара, хьан яй, цомгаш а хилла, кхелхина. Иза бала а белла, дІабан йиш йоцуш Іара со.

– Ойн, яй леш хуьлу? Яй кхелхина бохург хІун ду!? – аьлла, цецваьлла лулахо.

Молла-Несарта аьлла:

– Хуьлу дера, яй хІунда ца хуьлу леш, ялгІу дан а мегий цо?

Тпаккха, цуьнга ала хІума а ца хилла, лулахо дІавахна, йй Молла-Несартана бисна».

Ша-тайпана барта дийцарш ду цхъайолу вайнехан ярташ хъан ехкина, муха ехкина дуьйцуш. Царах цхъадерш гІеххъачу барамехъ даккхий а ду, важдерш доцчачу **аларех** лаьтташ ду. Масала, Іалхан-Юрт герггарчу хьесапехъ хІинчачул 250 – 300 бІе шо хъалха Іалхас йиллина ю. И юрт йилла ша дуьххъара хьокха тухуш, Іалхас аьлла боху: “Яхъ йолу кІентий, маса¹ дой, хаза мехкарий ма эша-бойла кху юьртахъ”.

И санна долу дийцарш кхечу яртех лаьцна а ду.

Тайп-тайпана маьІнаш долуш забаре, **ира аларш** ду нохчийн барта кхоллараллехъ. Доцца аьлладу говзачу дешнашца адамийн амалехъ долу сакхташ Іорадоху оцу аларшкахъ: Букар воьлладу кьеначу стаге эвхъаза забар еш аьлла боху цхъаммо: “Воккха стаг, Іад духкий ахъ?”

Воккхачу стага жоп делла: “Сих ма ло хьо, жима кьонах, вала вахлахъ, мах боцуш хир ду хьуна ”.

МаьІница цунах тера ду хІара алар а: Цхъана зудчо шен цІийндега аьлла: “Ва стаг, ирчаниг аьлла, мохъ тоьхча, ма хьоьга беттий хуур дара-кх”. Майрачо аьлла: “Дера дара-кх, хьо чохъ ца хилча-м”.

Ира аларш барта кхоллараллехъ хаддаза кхуьучу тайпанех ду. Вай заманахъ кхоьллина ду дуккха а забаре, ира аларш. Царах ду хІара: Мехах машен лаьцна, ша цІа вуьгуьйтуш хилла цхъаммо. Машенан дас кураллица аьлла: “Хьуна гуш йолу хІара керла, ме-хана еза машен а ю шен, дикачу хІусамийн да а ву ша, хьашт ма-дду сакъера таро а ю шен, ша муха кІант хета хьуна?” Юххехъ Іачо жоп даларца хаьттина: “Иштта волчу хьоьга соьмах цІа вуьгуьйтуш волу ша хьуна муха кІант хета?” – аьлла.

Диалогах лаьттачу оцу аларийн башхалла ю хьалхарчу декъехъ йолчу ойланна я хаттарна шолгІачу декъехъ цхъа цІеххъана, дагахъ а доцу, амма шен кІорггера маьІна долу ира жоп хилар. Ирачу аларша забаре кепехъ Іорадоху адамийн амалшца долу сакхташ.

¹ *Маса* – чехка, сиха.

ТПедахкарш

1. Муха чулацам болуш ду нохчийн шира дийцарш?
2. ХІун маЫна ду “Ненан Ъаьрхиш” цІе йолчу дийцаран?
3. Муха хета хьуна «Хьекьал долу зуда» цІе йолу халкъан шира дий-
цар?
4. Наьрта-эрстхойх долчу дийцарийн хІун къастамаш бу?
5. ХІун башхаллаш ю ирачу аларийн?

Эшарш

Нохчийн барта кхоллараллехь дукха ю тайп-тайпана эшарш. Даггара йолчу ойланашца кхоьल्लीна мехкарийн лирически эшарш. Исбаьхьа сурт хІоттош, дуьйцу мехкарша лирически эшаршкахь кегийрхойн безамах лаьцна, адамийн хазахетарех, халахетарех, дахарехь кхоллалучу юкъаметтигех лаьцна. Ша-тайпанчу дустарш-ца, метафорашца, аьхначу басаршца кхелина исбаьхьаллин суьрташ хуьлу мехкарийн эшаршкахь:

Ма хьежал, кІант, сан дегІан Ъаьра,
Ца байна хьуна маргІалан сара?
Ма хьежал, кІант, сан шина Ъаьрге,
Ца дайна хьуна регІара кока?
Ма хьежал, кІант, сан шина цІоцкъаме,
Ца дайна хьуна Кьурьанан йоза?
Ма хьежал, кІант, сан шина бесне,
Ца байна хьуна калакойн Іаж?

Адаме кхаьчна вон а, дика а, гІайгІа а, бала а гучуболу барта произведенешкахь. Іаламехь, гонахарчу дахарехь долчу билггалчу хІуманех пайда оьцуш, исбаьхьаллин сурт хІотторца гучуйоккху эшаршкахь адамийн ойла. Вайн къам махках даьккхина, сибрех дахийтинчу хенахь яьккхинчу эшар тІера ду хІара могІанаш:

ДІай-схьай леста Орга санна,
Органо лобху гечо санна,

Долу меттиг лобхийла вай хьовсийнчо,
Кешнийн керт лобцийла куьг айинчо.

Къабсттина мехала ю барта кхоллараллера **къинхъегаман эшарш**. Болх бан дог даийта, белхан каялийта локхуш хилла уьш. Масала, нохчийн зударша налха баккха куьйра ерзочу хенахь олуш хилла:

Куьйра¹, куьйра, ластва,
Куьйра, куьйра, ерза,
Куьйранал налха бала!
Мартанал² шар дала!

Къинхъегаман эшарш хилла берашна болх бан Iаморан, цар-на къинхъегам безийтаран Iалашо йолуш а. И тайпа эшарш а, ил-леш а дукха хьолахь берийн ловзаран кепе дерзош хилла. Масала, “КIен илли”. Иштта дIахьош хилла, илли а олуш, и берийн ловзар.

Ловзуш болчара, цхьаь юккье а воккхий, го беш хилла. Tпаккха юккьехь волчуьнга цхьацца кху лахахь далош долу хат-тарш а луш, цо эшарца жоп луш, куьйгашца болх баран кеп а гой-туш, дIахьош хилла бераша ловзар:

Гобинчара: Схьадийцалахь, тхан йиша (я ваша),
кIа тIе муха тосу?

Юккьерчо: Иштта тосу, иштта тосу, иштта кIа]
тIе тосу.] 2-зза олу

Гобинчара: Схьадийцалахь, тхан йиша (я ваша),
кIа тIе муха долу?

Юккьерчо: Иштта долу, иштта долу, иштта кIа]
тIе долу.] 2-зза олу

Гобинчара: Схьадийцалахь, тхан йиша (я ваша),

¹ *Куьйра* – кхузахь: шена чохь налха боккхуш йолу кхаба.

² *Марта* – хинан цIе.

- Юккърчо: кІа муха хьокху
Иштта хьокху, иштта хьокху, иштта кІа хьокху.] 2-зза олу
- Гобинчара: Схьадийцалахь, тхан йиша (я ваша),
кІа муха ору?
- Юккърчо: Иштта ору, иштта ору, иштта кІа ору.] 2-зза олу
- Гобинчара: Схьадийцалахь, тхан йиша (я ваша),
кІа муха охьу?
- Юккърчо: Иштта охьу, иштта охьу, иштта кІа охьу.] 2-зза олу
- Гобинчара: Схьадийцалахь, тхан йиша (я ваша),
кІах бепиг муха до?
- Юккърчо: Иштта до, иштта до, иштта бепиг до.] 2-зза олу
- Гобинчара: Схьадийцалахь, тхан йиша (я ваша),
бепиг муха доу?
- Юккърчо: Иштта доу, иштта доу, иштта бепиг доу.] 2-зза олу

Массо а къаьмнийн фольклорехь ма-хиллара, нохчийн барта кхоллараллехь а ю **аганан эшарш**. Нанас жима бер дижош, ага тахкош, меллаша узам беш хилла. Бер хьостуш, цунна марзо, аьхналла луш, паргІат дека эшаран аз:

Хьан нана йогІу хьуна
ГІарагІулийн боларахь,
Хьан дада вогІу хьуна
Сира сайн боларахь.

Кхузахь «сирá сай» бохург халкъан барта произведенин шатайпа карчам бу, сирá боху дош шолгІа дешдакъа дахдеш олуш хилла оцу эшар тІехь.

Тайп-тайпана чулацам бу аганан эшарийн, амма уыш ерриге а цхъанан Іалашонца кхоьллина ю.

Шайн къеггина маЫна долуш ю берашна лерина йолу **хет-тарех-жоппех** лаьтта барта произведенеш а. Шайн чулацам чолхе а боцуш, атта дагахь лаьтташ а йолуш, Іаламах, дуьненах, адамийн юкъаметтигех ойла ян Іамаво цара.

Цхъаь хІун ду?

Цхъана сил мерза хІун ду?

Шиь хІун ду?

Шина Ъаьргал сирла хІун ду?

Кхоь хІун ду?

Кхо ког болу гІант хІоттийнчохь нийса лаьтта.

Диь хІун ду?

Биь са болу ма́жар¹ хъажийнчу нийса кхета.

Пхиь хІун ду?

Пхеаммо вихкинарг цхъаьнга васталур вац.

Ялх хІун ду?

Ялх етт болу дай-наний шурех, шерах хьобгур дац.

ВорхІ хІун ду?

ВорхІ кІант волу да пхьобгІанахь кура лаьтта.

БархІ хІун ду?

БархІ сту болу да нахал хьалха гота яьккхина вер ву.

Исс хІун ду?

Иссамо йитинарг вайн ков-керта ма хьийзийла.

Итт хІун ду?

¹ *Ма́жар* – мокхаз биллина топ.

Итт шо дара сой, бад лела дахана. Бад хил дехьахь йисира, со се-
хьа велира.

ЭхI, бад жима хилла хир яра?

Бад жима муха хуьлу, исс эзар цIе йогучу шахьартIехь, тIам а
баржабой, ИндагI деш хилча?

ЭхI, юрт жима хилла хир яра?

Юрт жима муха хуьлу, лаха маьПехь тоьхна болу мохь лакха
маьПехь хезаш ца хилча, лакха маьПехь тоьхна болу мохь лаха маьПехь
хезаш ца хилча?

ЭхI, юрт кьора хилла хир яра?

Юрт кьора муха хуьлу лаьхьано доккху нох хезча?

ЭхI, лаьхьа саьрмак хилла хир бара?

Лаьхьа саьрмак муха хуьлу, буйна боьллича, буйнал сов ца
баьлча?

Буй шаьлган¹ хилла хир бара?

Буй шаьлган муха хуьлу, коьртах тоьхча, корта а ца бойча?

Корта борзанан² хилла хир бара?

Корта борзанан муха хуьлу, мокхано³ а баьшча?

Мокха болатан хилла хир дара?

Мокха болатан муха хуьлу, цIеро а боддеш хилча?

ЦIе йовха хилла хир яра?

ЦIе йовха муха хуьлу, хино йойуш хилча?

Хи шийла хилла хир дара?

Хи шийла муха хуьлу, малхо а дохдеш хилча?

Малх бовха хилла хир бара?

¹ Шелиг – бочка.

² Борзанан – кхузахь: бронза санна чIогIа.

³ Мокха – чу дуош, юхадуьллуш долу жима урс.

Малх бовха муха хуьлу, мархаша а бойуш хилча?

Мархаш юькъя хилла хир яра?

Мархаш юькъя муха хуьлу, мохо а йовдош хилча?

Мох чIогIа хилла хир бара?

Мох чIогIа муха хуьлу, сан цIийна маьПерчу кIа юькьера шиь
кIен буьртиг а ца ластийча?

ЭхI, хьуна-м кIант а вина.

ХIаь, кIантана кIант а веш ца лаьтта хIара дуьне?

И-м вала а велира.

ХIаь, леш-дуьсуш ца лаьтта хIара дуьне?

Цунна тIаьхьа-м сагIа а даьккхина.

Веллачунна тIаьхьа сагIа доккхий ца хаьара хьуна?

Хьуна дитина дакъя цицкаша а диина.

ХIаь, цIахь воцчун дакъя цицкаша дойла ца хаьара хьуна?

Берийн эшарш, ловзарш ду барта кхоллараллехь. Каде, май-
ра, гIуллакх дан хууш, гIиллакх-оьздангаллица, кьинхетам болуш
бераш кхиоран, исбаьхьаллин дош довзийтаран, ненан маттах мар-
зо эцийтаран лехамаш хилла оцу эшарийн. Берашна гергара долу,
царна девзаш, кхеташ долу суьрташ, васташ ду берашна леринчу
барта произведенешкахь:

Цициг, цициг, табалахь,

Маса дахка лацалахь.

Дахка, дахка, бадалахь,

Цицган багара балалахь.

Цицгана диллина ду дахка лацар, цуьнан ижу¹ ю дахка.
ХIетте а дехке боху: “Дахка, дахка, бадалахь, цицган багара бала-

¹ *Ижу* – кхузахь: цицго лохуш йолу яахIума

лахъ”. Къинхетаме ойла ю иза. Къинхетаме хилар кхайкхадол халкъо шен барта кхоллараллахъ.

Коьрта долчу декъана, берашна лерина хилла **чехкааларш** а. Масала: «Чоьлпа чорпи чохъ, чопа чоьлпи чохъ», «Ча такхо тача, тача такхо ча», «Сирчу аьттан сира ши шинара, Гуьйре даьккхина дуькъа шар», «Со шершанчухула ча чу ца шерша, ча шершанчухула со чу ца шерша»

Стихан кепехъ а хуьлу чехкааларш, уьш мелла а атта алалуш ду:

Литта, титта тилор-тай,
Тата дийриг татол дай,
Татин туьтех тилла тIай,
Тавдин туьйра хIилла дай.

Чехкааларийн дакъош шайн маьIница вовшех дозаделла ца хуьлу я дукхахьолахъ маьIна долуш а ца хуьлу. Кхузахъ коьртаниг маьIна дац, ала хала долу дешнаш а, дешнийн цхьаьнакхетарш а чехкка дIаала Iамар ду:

Шога шаршу, шера ша,
Жоьран жоьлахъ жугIара жа,
Жанна жоьлахъ шийла яц,
Шоврийн шаьлгахъ шолхаш¹ яц.

Мотт цIена бийцийта, хIора дош къастош а, шерра а, нийса а ала Iаморан Iалашо хилла чехкааларийн.

ТIедахкарш

1. Нохчийн къоман эшарийн хIун тайпанаш ду?
2. Къинхьегаман эшарийн мехаллах дийца.
3. ЦIахъ кечам а бай, даладе чехкааларш.
4. ЦIахъ дIаязье хIинцалера мехкарийн йиш.

¹ *Шолх* – воттана хьокхуш уьнах схьадолу чIеш, сирхат.

Кицанаш

Іаламат мехала хазна ю халкъан кицанаш. Дукха хенахь дуьйна дахарехь зеделларг, адамо шен хьокъехь ойла йинарг, тидаме эцнарг ду кицанашка дерзийна. Доцца аьлладу, шайгахь къеггина маьІна долчу дешнех лаьтташ ду уьш. Шайн чулацаме хьаьжжина, тайп-тайпана ду кицанаш.

Халкъан юкьараллин дахарехь зеделладух лаьцна кицанаш: “Ойла йоцуш динарг, гІайгІа йоцуш дирзина дац”; “Хьайца схьалело цалуудерг – нахаца дІа а ма леладе”; “Яхь йолчу дагехь хьагІ хир яц”; “Майрачул майраниг а хир ву, хазачул хазаниг а хир ву”; “Дас хестийнчу эро цхьогал ца лаьцна”.

Дешарх, хьекъалх лаьцна кицанаш: “Жимчохь Іамийна хІума тІулга тІе яздина йоза ду”; “Йоза доцу стаг шура йоцу аттах тера ву”; “Коьртехь хьекъал ца хилча, когаша къахьоьгу”; “Кхоччуш хьекъал долчун къамел доца хир ду”.

ДоттагІаллах лаьцна кицанаш: “Эзар доттагІ верг ваьлла, эзар сту-етт берг вайна”; “Генара доттагІ – йоьгІна гІала”; “Ваша ваша вац, и хьан доттагІ а вацахь”; “ДоттагІ элана а, мискачунна а оьшуш ву”.

Къинхьегамах лаьцна кицанаш: “Аьхка мало – Іай хало”; “Тахана дан мегадерг кханенга ма тетта”; “Халххе гІаьттинчу Іуьнан жий шала бехкина”. “Болх бар – цхьа къинхьегам, цабар – ши къинхьегам”.

ТІамах, девнах лаьцна кицанаш: “ТІамо воІ ца вина, тІамо воІ вийна”; “Зулам лехнарг – зен вайна”; “Ирчу туьрна а оьшу дика да”, “Дов – шар-худар дац”; “Стешхачу жІаьло тІехьаша катуху.”

Халкъо кицанашкахь кхетам ло, диканиг хьоьху, вочух ларво. “Кхетаме доцу дош кица дац”, – олуш ду. Къамелехь далийнчу кицано дуьйцург хаздо, тодо, цуьнан маьІна кІарг а деш, ладугІуш волчунна цунах кхета гІо до. Шен къамелехь догІуш долчохь кица

дало хаар къамелана говза хилар, шен ойла къеггина схъагайта хаар ду. Халкъан кицанаш хаа а деза, царах пайдаэца а беза.

ХІетал-металш

Халкъан барта кхоллараллин ша-тайпана жанр ю хІетал-металш. Цара цхъа хІума кхечу хІуманехула, шен аматашца къайлах йолчуьнца йогІучу хІуманца билгалйоккху. ХІетал-металша адамийн эс кхияй, цхъа хІума кхечуьнгахула йовза Іамаво. Тайп-тайпана ду хІетал-металш: ХІетал-метал хоййла хуьна: вайн цІечу гІожа тІехь Іан кІайн котамаш? (*Цергаи*). ХІетал-метал хоййла хуьна: дуьненан архаш? (*Некъаи*). ХІетал-метал хоййла хуьна: дуьнен чохь доцу кхо хІума? (*ХІордана тиллина тІай а дац, лаьттана тухуш догІа а дац, стиглана хІоттийна ламы а бац*). ХІетал-метал хоййла хуьна: хуьл-хуьлуш хингал, хилла даьлча, чІепалг? (*Бутт*). ХІетал-метал хоййла хуьна: къеначу стеган говр? (*Іаса*). ХІетал-метал хоййла хуьна: бІов олу – борз а яц, латта охку – хъакха а яц. (*Бумбари*).

Дехха далаш хІетал-металш а хуьлу, царах чолхе хІетал-металш олу. Масала: ХІорд ловза а баьлла, хІордан кема доьхна. Цу тІера цхъа стаг хІордо цхъана гІайре тІе юьстахкхоьссина. Оцу гІайре тІехь шаберш зударий хилла, шайна юккъехь цхъа а боьрша стаг а воцуш. И зударий чІогІа хаза хилла, цхъа а ирча ю аьлла билгалъяккха зуда йоцуш.

Зударша сацам бина, и стаг шайна зуламе вала тарло, цундела иза ирхьолла веза аьлла. Цу стага зударшка цхъа хІума аьлла. Зударша цул тІаьхъа, ца вуьйш, витина и стаг.

ХІетал-метал хоййла хуьна: цу стага зударшка хІун аьлла? (*Стага зударшка аьлла, массарел ирча йолчо оллахъара ша хъала*).

ТІедахкарш

1. ХІун мехалалла ю къоман кицанийн?
2. Даладе шайна хууш долу кицанаш.

3. Даладе хІетал-металш. Дийца церан башхаллех лаций.

И л л е ш

Нохчийн барта кхоллараллехь уггаре мехалчу произведенех ду халкъан иллеш. **Илли – нохчийн барта кхоллараллин цхьа жанр ю. Стихотворенин кепехь а йолуш, мукъамца олуш эпически а, лирически а произведенеш ю уьш.** Халкъан дахаран хьелаш билгалдовлу иллешкахь, къоман гІиллакхаш, ламасташ ду цаьрца. КІорггера чулацам а болуш, йоккхачу исбаьхьаллица кхоьллина ду нохчийн иллеш, цундела адамийн дегнийн кІоргене кхочуш ду уьш. Иллешкахь чІагІдо даймохк безар, иза Іалашбар. Мехала лору кхечу къаьмнашца доттагІалла хилар, вовшашлахь цхьабарт болуш, халкъан а, мехкан а гІуллакх деш хилар. ГІийлачун гІолацар, гІиллакхе, комаьрша хилар коьрта лору халкъо. Къонахалла, майралла, оздангалла, адамийн сий лардар кхайкхадолу иллешкахь.

Иллеш шайн чулацаме а, формане а хьаьжжина, лирический, эпический хуьлу. Нохчийн эпически иллех дукхяхьолахь турпалаллин иллеш олу.

Лирически иллеш

Иллешна юккъехь шайн лаккхарчу исбаьхьаллица къаьсташ ду лирически иллеш. Къеггина шайн башхаллаш ю церан. Лирически иллийн чулацамехь кхочушхуьлуш гІуллакхаш дац, ардар¹ дац. Иллин турпалхочо лелийна гІуллакхаш я цхьа хиламаш бац царна тІехь гойтуш. Гонахарчу дахарехь я Іаламехь долчу хІуманаша меттахъяьккхина йолу турпалхочун ойла, цуьнан синхаамаш бу лирически иллин чулацамехь:

Дакъаза ма дала, го туйсу хьо дуьне,

¹ Ардар – цхьа хІума дар.

Цкъа малхо деладо, догІано делхадом.
Хьо тайнарг мила ву, ахь хьобстург мила ву?
Даима хьох хьобгуш лелаш верг мила ву?
Дакъаза ма дала, кийрара дилха дог,
Цкъа доьлуш хуьлу хьо, цкъа делха хІутту.
Безамо чехадарх, везначо дІатасарх,
Ма хилахь нийсархойн дог кхардош сох.
БІаьстено делочу зезагах хьобгуш,
Гуьйрено гІелдинчу гІа-беце хьобжуш,
Безамца боьлучу нийсархойх хьобгуш,
Ас маццалц дуур-те хІара маьлхан дуьне?

Дукхахьолахь лирически иллешкахь хаалуш дерг адамийн кийрара даьлла баланийн аз ду, шайн гІайгІа-бала ялхайо адамаша оцу иллешкахь. Иштта дара хьалха аш Іамийна долу “Нохчийн шира илли” а, “Сай” цІе йолу илли а.

“Нохчийн шира илли” дуьххьара зорботьхна оьрсийн маттахь 1868 шарахь. ХІетахь оцу илли тІе тидам бахна баккхийчу оьрсийн яздархойн. Сийлахь-воккхачу Лев Толстойс шен доттагІчунна говза поэт-лирик волчу Афанасий Фетана дахьийтина хилла и илли кхечу нохчийн иллешца цхьаьна. А. Фета лакхара мах хадийна цуьнан, цІенчу поэзех лерина цо иза. А. Фета оьрсийн матте а даьккхина, зорботьхна цунна. ХІинца а цуьнан стихотворенеш юккъехь зорбатухуш а ду и илли. Вайн заманахь а поэтийн тидам шена тІехь соцуш а, дуккхазе дийцина а ду “Нохчийн шира илли”.

Халкъан иллешна юккъехь ду Іаламах, дийнатех лаьцна долу лирически иллеш. Даймехкан Іаламера исбаьхьа суьрташ гойту царна тІехь: шовданаш, лаьмнаш, хиш я акхарой, олхазарш. Іаламан хазалла йийцина ца Іа оцу иллешкахь, Іаламах лаьцна болу халкъан кхетам гучубаьлла ца Іа. Говзачу васташкахула, йоккхачу исбаьхьаллица адамийн дахаран кІорггера ойла йойтуш ду уьш. Ишттачу иллек ду дуьненан а исбаьхьаллин мехалла лара хьакь долу «Сай» цІе йолу нохчийн лирически илли.

Къеггина го иллешкахь халкъо лайна халонаш, дахаран галаморзахаллаш. Хаддаза кьинхьегамехь даьллинчу адамо ирсехьа

сатуьйсус, шен ойланаш ялхийна лирически иллешкахь. Дог
Ювжош долчу исбаьхьаллин васташкахула хаало халкъан ойна,
цуьнан сатийсамаш, дегайовхонаш.

Адамийн дуьненах болу кхетам, дахарца йолу уьйраш,
Таламца кхоллалуш йолу юкъаметтигаш гучуйовлу лирически ил-
лешкахь.

Тидам бер вай «Да вала хьан делаI, малх кхета хьо дуьне»
бохучу нохчийн лирически иллин.

Да вала хьан делаI, малх кхета хьо дуьне,
Хьо дуург ца хилла, дагна товраш ва хилла,
Хьо дуург ца хилла, бохуриг ва хилла,
Хьо дуург ца хилла, хетарш ва хилла.
Дагна товраш ва хилла, хьо дуург ва хиллехь,
Хьо дууш хир дара безначаьрца ва цхьаьна.
Бохуриг ва хилла, хьо дуург хиллехь,
Хьо дууш хир дарий дагна дукхаезначу мерзачу езарца.

Товраш хилла ца лаьтта, там хилла ца лаьтта
Башлекха и лаьмнаш, аьхкенак кхаа баттахь
Бора дарц ва детташ, сийна буц ца йолуш.
Хетарш хилла ца лаьтта Чергазийн ва раьгIнаш,
Аьхкенак кхаа баттахь цу малхо ва морцуш.
Хетарш хуьлуш ва делахь, бохуриг хуьлуш ва делахь,
Некьо гола мел тухучохь шовданах хир дарий,
Шовданийн ва коьртехь таьллийн хьун хир ярий.

Долу гIа ва санна, вежарий кхуьур бу;
Дужу гIа ва санна, царах дIахедар ву.
Нийсархой кхуьур бу, хаза йолу бIаьсте ва санна;
Царах дIахедар ву, эсаро дожаден толлан гIа ва санна.
Вахарх а вузур ву, мазах буьзна некх¹ санна;
Вахарх а хедар ву, эла² велла некх санна.

Да велла диса хьо, малх кхета кIайн дуьне,

¹ Некх – накхармозий чохь долу яьшка.

² Эла – кхузахь: зирх тосуш (накхармозий дебош) болу нана-накхармоза.

Дезаш ка ва еттарх, ма карара дели хьо.
Дагна дукха мел везнарг велла дІа ма вели,
Ца дабал чам байна, кѣахъделла хьо дуьне.
Ца ер вай, кІенатий, хІара йоьхна ойланаш,
Ца ер вай, кІенатий, дуьненан гІайгІанаш.

Вайна дика ма бара, сарахъ сагатделча,
Эзар оила ва хилла, сарахъ чувирзича,
Самукѣа ва даккха бос хаза мехкарий.

Иллин хьалхарчу бархІ могІанехъ хаало турпалхочун йоьхна ойланаш. Сингаттаме ду цуьнан дуьнене, дахаре хьежар. Шен дахарх самукѣадолуш, воккхавеш вац иза. ТаьІна, гІийла ю цуьнан ойланаш: «Да вала хьан делаІ, малх кхета хьо дуьне, Хьо дуург ца хилла, дагна товраш ва хилла, Хьо дуург ца хилла, боху-риг ва хилла, Хьо дуург ца хилла, хетарш ва хилла».

Иллин шолгІачу бархІ могІанехъ адамийн дахаран гІайгІанаш Іаламан хиламашца цѣаьнайоьзна. «Башлекха лаьмнаш» а, Чергазийн раьгІанаш а «товраш хилла ца лаьтта, там хилла ца лаьтта» боху илли тІехъ. Царна а ю новкѣарлонаш а, ца-темаш а.

КхидІа болчу иллин ялх могІанехъ дахаран философи ю: валар – висар, хьал хилар – хьолах хадар. Дуьненан хІума хийцалуш хиларх лаьцна ду иллин и дакѣа: «Долу гІа ва санна, вежарий кхуьур бу; Дужу гІа ва санна, царах дІахедар ву. Нийсархой кхуьур бу, хаза йолу біаьсте ва санна; Царах дІахедар ву, эсаро дожадо толлан гІа ва санна. Вахарх а вузур ву, мазах буьзна некх санна; Вахарх а хедар ву, эла велла некх санна». Изза оила чІагІѣеш ду иллин кхидІа долу могІанаш а. Амма илли дерзош (гІаьххѣара кхо могІа) сингаттаме, гІайгІане оила хуьйцу турпалхочо, адамийн дахарх, дуьненан чолхечу гІуллакхех йолу ойланаш мелла а яйярхѣама гІеххѣа забар ярца чекхдоккху илли.

Йоккха исбаьхьалла ю оцу иллица. Халкѣан барта произведенийн исбаьхьаллин гІирсех говза пайдаэцна илли тІехъ: риторически тІедерзарш («Да вала хьан делаІ, малх кхета хьо дуьне»; «Ца ер вай, кІенатий, хІара йоьхна ойланаш»), дустарш («Нийсархой

кхуьур бу, хаза йолу бIаьсте ва санна»; «Царах дIахедар ву, эсаро дожадо толлан гIа ва санна»; «Вахарх а вузур ву, мазах буьзна некх санна»; «Вахарх а хедар ву, эла велла некх санна»), гуттара лела эпитеташ («сийна буц»; «бора дарц»; «мерза езар»; «бос хаза мехкарий»), юхааларш («Да вала хьан делаI, малх кхета хьо дуьне, Хьо дуург ца хилла, дагна товраш ва хилла, Хьо дуург ца хилла, бохуриг ва хилла, Хьо дуург ца хилла, хетарш ва хилла»).

Говза мотт бу иллин, халкъан барта произведенийн ерриге исбаьхьалла ю цуьнца. Халкъан стихан барамехь кхоьллина ду иза.

Нохчийн лирически иллеш шайн лаккхарчу исбаьхьаллица девзаш ду. Илманчаша билгалдаьккхина: “Ширачу лирически иллийн шайн исбаьхьаллин мехалла цкъа а йовр яц. Дерриг а дуьненан поэзин хазни чу гIур ду вайн шира лирически иллеш, нохчийн халкъан кхолларалла гойтуш”.

Оцу дерригено кхин цкъа а тоьшалла до нохчийн лирически иллеш халкъан йоккха хазна хиларан.

Тпедахкарш

1. Муьлхачу барта произведенех олу илли?
2. Муха хета хьуна «Да вала хьан делаI, малх кхета хьо дуьне» боху лирически илли?
3. Кхин муьлха лирически иллеш девза хьуна?
4. ХIун башхаллаш ю нохчийн лирически иллийн?

Турпалаллин иллеш

Нохчийн халкъан барта кхоллараллехь Iаламат мехала ду турпалаллин иллеш. КIорггера маьIна а, ша-тайпа исбаьхьалла а ю церан. Дукхахдолчу иллешкахь буьйцу турпалхой хьалха баьхна, исторически хилла нах бу. Шен халчу дахаран новкъахь тайп-тайпанчу мостагIашна дуьхьал халкъо кьийсам латтош, хьалха-бевлла хилла а, хьуьнарш гайтина а нах бу царна гIехь буьйцучарах дукхахберш. Шен дикачу кIентийн хьуьнарш хастаме деш дийца лаарна, уьш тIекхуьучу тIаьхьешка дIахайта лаарна кхоьллина халкъо турпалаллин иллеш. XVI–XVII бIешерашкахь кхоьллина

лору царах цхъадерш. Амма дуккха а тІаьхъа кхоьллина иллеш а ду, масала, XX бІешарахь кхоьллина Харачойн Зеламхех долу иллеш.

Коьрта долчу декъана дахарехь хилла гІуллакхаш ду иллийн чулацамехь дуьйцуруш. Амма тайп-тайпанчу меттигашкахь, тайп-тайпанчу хенашкахь хилла долу гІуллакхаш цхъанаметтехь хилча санна а, цхъана хене дерзадой а дуьйцуш нисло. Цхъана хенахь баьхна боцу турпалхой вовшахтухий гойтуш а нисло иллеш тІехь. Делахь а, коьрта турпалхой шайш схъабевллачу меттигца я шайн тайпанца билгалбоху. Масала: Эвтархойн Ахьмад, Аьккхийн Джанхот, Іалхаштойн Іалха, Мадин Жаьммарза (Чечанара хилла), БахІадаран Муьстарг (Дадин-Юьртара хилла), Іахин Тиймаркъа (ГихтІара хилла). Турпалаллин иллешкахь чІагІдо Даймохк безар, кхечу къаьмнашца доттагІалла хилар, вовшийн лоруш, цхъабарт - болуш хилар, гІийлачуьнгахъа гІо лоцуш, доттагІалла лардеш, майралла, стогалла гайтар, адамийн озьдангалла, сий лардар.

“Таркхойн кІентан, Жерочун кІентан, Жумин Акхтуллин илли” тІехь ваша воцуш цхьалха волчу Жерочун кІентан сий лардеш, цуьнца а, Жумин Акхтуллица а цхъаьна инарлина дуьхьал тІаме хІуьтту Таркхойн кІант а, шеца “цІе йолу кура кІентий а” болуш гІалгІазкхи а. Шен эскаршца “юьрта гонаха кхолха го хІоттийна” адамашна зуламе вала гІерташ волу инарла халачу тІамехь эша а вина, жерочун кІант ирс долуш ваха а хайина, цІехъа боьрзу и сий долу кІентий.

ПаргІатонехъа болчу кыйсамехь къаьмнашка цхъабартболуш хиларе кхойкху иллеш тІехь. Иллийн турпалхой бертахь хуьлу, вовшийн лоруш, сий деш, гІо лоцуш хуьлу. Цхъана къомах хилар я цахиллар хьесапе а ца оьцу цара. “Жерочун кІентан, гуьржийн кІентан илли” тІехь ницкъ болчу Юьспан Тойсамна дуьхьалвала ша кечлуш, гуьржийн кІант шена доттагІ лаца воьду иллин турпалхо. Иллешкахь коьрта лоруш ю стеган дика амалш, цуьнан гІиллакх-озьдангалла. Ницкъий, хьаллий цуьнан хиларца ца хадабо стеган мах:

Ницкъ хиларх хуьлуш вац яхь йолу дика кІант,
ХІилланах хуьлуш вац тешаме дика кІант,

Тешамо, гИллакхо, собаро веш ву-кха,
Оъдалло, хъекъало, стогалло веш ву-кха
ГИллакхах вуъззина яхь йолу дика кІант, –

боху илли тІехь.

Нохчийн иллеш йоккхачу поэтически говзаллица кхоьллина ду. Шера ритм ю церан. Дукхахьолахь шина я еа стопах лаьттаху дактилан барамехь хуьлу иллийн стих. Іаламат хаза исбаьхьаллин суьрташ а, васташ а кхуллу иллешкахь, говза даладо тайп-тайпана дустарш, метафораш, эпитеташ, гиперболаш.

Оцу исбаьхьаллин суртхІотторан гІирсех пайдаоьцу турпал-хойн сибат-амат, куц-кеп гойтуш а, церан хьуьнарех лаьцна дуьйцуш а, иллеш тІера хиламаш гойтуш а. Эпитеташ дукха хьолахь гуттара а цхьаьна кепехь лелаш ерш хуьлу: “дог майра”, “кІайн нускал”, “бабин хаза йол”, “расха дин”, “чо чехка чола куй”, “чал дера герзаш”, “можа малх”, “дилха дог”, “мерза са”. Цара гІо до дуьйцуш дерг исбаьхьаллин суьртехь схьагайта, иза ладугІуш волчунна дагах хьакхадалийта.

Иллийн суртхІоттаран гІирсаша гІо до дуьйцуш долу гІуллакхаш даг чу дийшийта, цярца дог айба, патриотически ойла кхио.

Нохчийн ширчу иллех ду “Теркаца хьала-охьа вехаш хиллачу эла Мусостан, Адин Сурхон илли”

“Теркаца хьала-охьа вехаш хиллачу эла Мусостан, Адин Сурхон илли”

Халкъан иллешна юккъехь шен кІорггерчу социальни маъИница а, чулацаман исбаьхьаллица а къаьсташ ду “Теркаца хьала-охьа вехаш хиллачу эла Мусостан, Адин Сурхон илли”. Халкъо харцо ловш цахилар, шен паргІатонехьа къийсам латтор го вайна илли тІехь. Къоман ламасташ, гІиллакх-оьздангалла гучуйолу.

Адин Сурхо – халкъан турпалхо

Адин Сурхо – элашна дуьхьал болчу кьинхьегамхошна хьалха ваьлла халкъан турпалхо ву. ТӀехь йоцу ясакх юьртахошка-ра яккха гӀерташ волчу Мусостан олалла дожалур долуш волу яхь йолу кӀант лохуш юьртан тхьамданаша цӀе йоккху Адин Сурхон.

– Дин дика ва беца цу Адин ва Сурхон,
Герз дика ва деца цу Адин ва Сурхон,
Дог майра ва деца цу Адин ва Сурхон... –

боху юьртан тхьамданаша.

Иллешкахь халкъан турпалхочун дин дика хуьлу, герзаш чӀогӀа хуьлу. Дагца майралла, кьонахалла йолуш хуьлу турпалхо. МостагӀух лата воьдуш уггаре дика духар тӀедухий, куьцехь толой, уггаре тоьлашха долу герзаш схьаоьций, араволу турпалхо. Адин Сурхо юьртан тхьамданийн дехарца Мусостан олалла дожо ваха аравалар иштта гойту илли тӀехь:

Цу кӀайчу гӀовталца, Іаьржачу вертанца,
Чо чехка чола куй бӀаьштиг тӀе тӀаабеш,
Ва гӀожа меттана терсмаймал тур луйьзуш,
Ша хьалха ва ваьлла, уьш тӀаьхьа ва хӀиттина,
Хьаьвзина ма хӀоьттира и Адин ва Сурхо
Мусостан ва уьйтӀа.

Халкъо шен турпалхо массо хӀуман тӀехь а дика хуьлуйту: гӀиллакх-оьздангалла йолуш, куц-кеп долуш, духарца кечвелла, къаьсттина билгалдоккху герзаш диканаш цуьнан хилар. Адин Сурхон тур терсмаймал ду, тапча осмалойн ю. Нагахь санна эла Мусостаниг мажар хилар бен и муха мажар ю, хӀун мажар ю хьа-хийна а дацахь, Адин Сурхониг “дӀаман баттахь йоллу ... бакъ гӀирмин ... мажар” хилар билгалдаьккхина. Оцу дерригенца а халкъо шен турпалхо хаставо, хьалаойбу, мостагӀчулла иза тоьлуш хилар схьагойту.

Адин Сурхо илли тІехь дуьххьара хьахош, цуьнан дин а, гер-
заш а дика хилар, майралла йолуш иза хилар билгалдаьккхина.
Юьртан тхьамданаша бахарехь хаьа вайна иза. Ткьа цул тІаьхьа
Адин Сурхон хьуьнарш а, цуьнан турпалаллин амалш а цо ша кхо-
чушдечу гІуллакхашкахь гучуйовлу.

Эла Мусосте юьртахошкара тІехь йоцу ясах-м муххале а ца
йоккхуйту Адин Сурхос, мелхо а “бацах таелла, зезаго хазийна”
лаьтташ йолу цуьнан раьгІнаш юьртахошна дІайоькьу. Мусостана
цуьнан вашас нуьцкьала йигина йолу бабин хаза йоІ схьайоккху
Адин Сурхос, дуьхьало йича, Мусостан ваша эшаво цо. “Веза ваша
ва вийна, олалла дожийна, Нускал эцна ма воьду и Адин ва Сурхо”
– аьлла шега ирча орца кхаьччи, Адин Сурхонна тІаьхьа велира эла
Мусост. Мусоста кхоьссинчу мажаро Адин Сурхо ластийна витира,
“цу хІурдан ва мохо куйса эрз ва санна”, ткьа Адин Сурхос эла
Мусост “тоьхна вожийра”.

Адин Сурхо халкъан турпалхо ву. ТІехь йоцу ясахк яккха
гІерташ эла Мусоста юьртахошка кхийдош йолчу харцонна
дуьхьал ву иза. Халкъан паргІато ларьеш луьрчу кьийсаме волу
Адин Сурхо эла Мусостаца. Мусостан олалла а дожийна, цуьнан
мохк юьртахошна дІабийкьира цо. Даиманна а гІийлачарна орцах-
вала кийча ву Адин Сурхо. Адамашкара гІайгІа-бала дІаойбуш,
шен “дегІаха мерза са” дІадала а кийча ву иза. Адин Сурхон турпа-
лаллин хьуьнарш адамашна паргІато яккхаре, церан сий лардаре
хьажийна ду. Халкъ Іазапехь латтош болчу элашца кьийсаме во-
лий, шен майраллица, кьонахаллица царна тІехь толамаш боху
Адин Сурхос.

Сурхон нана

Иллешкахь турпалхойн гІиллакх-амалш тайп-тайпанчу
исбаьхьаллин гІирсашца билгалйоху. Масала, турпаллин иллеш
тІехь алссам хуьлу монологаш а, диалогаш а. Церан шайн маьІна
ду иллешкахь буьйцучу турпалхойн амалш гучуяхарехь а, иллийн
маьІна кІаргдарехь а. “Теркаца хьала-охьа вехаш хиллачу эла Му-
состан, Адин Сурхон илли” тІехь а ю шайн кІорггера маьІна долу

диалогаш. Ма-дарра аьлчи, оцу иллин коьрта чулацам а, турпал-хойн васташ а диалогашкахь билгалдовлуш ду. Сурхон ненан озьдангалла, халкъана, махкана иза йист йоцуш муьтIахь хилар юьртан тхьамданашца а, шен кIантаца а цуьнан хиллачу кьамелашкахь го вайна. Шега Сурхо веха баьхкинчу юьртан тхьамданашна иштта жоп ло цо:

Доллачу дуьнен тIехь сирла бIаьрг ва тоьхна,
Сема ла ва доьгIча, Сурхол сов амал дац,
ХIай юьртан тхьамданаш, Сурхо винчу со бабин,
Вехча ца вала вина вац сан жима ва Сурхо,
Вехча вала вина ву сан жима и Сурхо.

Нанна дукха веза шен цхьаь бен воцу кIант, Сурхол сов дуьнен чохь кхин хIума дац цуьнан, амма махкана, халкъана эшча, дог резадой дIало цо иза. Юьртан тхьамданийн юьхь яр хилла ца Ia Сурхон нанас иза царна валар. Даймехкан гIуллакх, халкъан гIуллакх коьрта ларар ду и. Даймохк Iалашбар, иза ларбар хIоранна а тIехь долу сийлахь декхар хилар чIагIдо иллешкахь, халкъан маршо, паргIато ларъяр коьрта лору. Даймехкан гIуллакхана юьстах лаьттачунна, иза хийра леринчунна неIалт кхайкхадо халкъо. Сурхон нана халкъан векал ю. Халкъан ойла ю цуьнан дешнашкахь гучуйолуш ерг:

Хьо вийхира ва соьга цу юьртан тхьамданаша,
Ас вехча велира хьо цу юьртан тхьамданашна.
ДегIаха мерза са цара хьайга ва дехахь,
Ахь даккхий дIалолахь дегIаха мерза са...

Иллин чулацамехь дерш халкъан ламасташ ду, царна муьтIахь хилар, уьш кхочушдар тIедуьллу баккхийчара кегийрхошна. Шен турпалхой хестабо халкъо иллешкахь церан хьуьнарш, цара махкана а, халкъана а дина дика гIуллакхаш тIекхуьучарна довзийта, кегийрхой уьш санна хьуьнаре хилийта, царах масала эцийта.

Иллин цхъайолу исбаьхьаллин башхаллаш а, тIаьхъара дош а

Иллешкарчу турпалхойн гIиллакх-амалш диалогашкахь а гучуйовлу. Адин Сурхон, эла Мусостан а, Адин Сурхон, Мусостан вешин а диалогашкахь а хаало царна юкъара башхаллаш, мелла а церан амалех дерг. Адин Сурхон къамел собаречу, гIиллакх долуш волчу, оздачу стеган къамел ду. Цо юьхъанца дехаран кепехь олу Мусосте:

Ахь йоьху бохий-ца кхаьрга тIехь йоцу ва ясакх.
Дакъаза ма вала, хIай эла ва Мусост,
Да эла хиллий-ца хъан, баба сту¹ хиллий-ца хъан,
Хьюо эла веца хьо, ва эла Мусост,
ХIорш Iаьржа нах беца, хьо эла веца хьо,
Къа деца ва хъуна зударийн, ва берийн,
Ахь кхаьрга ма еха тIехь йоцу ва ясакх,
Ма еха ва аьлла, дехаре веьна со.

Эла Мусостаниг кура къамел ду, шех тоам бинчу стеган, шег а хIуьа а далур ду, ша дийр а ду шена луьург, аьлла хеташ волчу стеган къамел ду. Цо юх-юха а шен къамелехь даладо:

“Ас хир ду аьллариг ва хилла ма даьлла.

Ас хир дац аьллариг ца хилла ма даьлла”, —

боху дешнаш. Амма уьш дешнаш а хуьлий дуьсу, ткъа Адин Сурхос дожадо Мусостан олалла.

Турпалхойн сибат-амат, куц-кеп гойтуш а, церан хьюьнарех лаьцна дуьйцуш а, иллеш тIера хиламаш гойтуш а алссам пайдаьцу эпитетех, дустарех а, гиперболах а, юх-юха аларех а. Эпитеташ дукхахьолахь гуттура а цхъана кепехь лелашьерш хуьлу: «дог майра Адин Сурхо», «кIайн нускал», «бабин хаза йоI», «расха дин», «чо чехка чола куй», «чал дера герзаш», «можа малх», «дилха

¹ Сту – элан зуда.

дог», «мерза са». Цара гЮ до дуйцуш дерг исбаъхъаллин суъртехъ схъагайтa.

Илли тІера дерзоран дешнаш иштта ду:

Ма лалда вай, кІентий, вовшех тешам байна,
Ма лалда вай, кІентий, вовшех безам байна,
Нанас дена ма волда яхъ йоцу ва кІант,
И вича, ма кхиа яра дуьне ва даа,
Нанас дена ма волда яхъ йоцу ва кІант,
И вича, ма кхиа цу дийнахъ делкъалца.

Оцу дешнаша доцца чулаьцна иллин коьрта маьІна. Цаьрца билгалйолу иллин Іалашо а. Илли тІехъ дийцинчу дерригенах а схъадолу маьІна шайгахъ долчу дешнашца чекхдоккху олуш волчо шен илли. ЛадугІушболчарна массарна а тІедерзийна ду и дешнаш. Хала киртиг тІехІоьттича, Даймахкана орцахбовла дика кІентий, яхъ йолу кІентий эшна. Илли тІехъ дийцина долу гІуллакхаш даг чу дийшийта, цаьргахула дог айба, патриотически ойла кхио даладо дерзорехъ и синхаамашка кхочуш долу дешнаш.

ТІедахкарш

1. ХІун башхаллаш ю нохчийн барта кхоллараллехъ иллин жанран?
2. “Теркаца хъала-охъа вехаш хиллачу эла Мусостан, Адин Сурхон илли” тІехъ къоман ламасташ гайтаран хІун башхаллаш ю?
3. Муха гайтина Адин Сурхон, цуьнан ненан васташ?
4. Иллин коьрта маьІна муха ду?

“Аьккхийн Жанхотан илли”

“Теркаца хъала-охъа вехаш хиллачу эла Мусостан, Адин Сурхон иллел” дуккха а тІаьхъа кхоьллина ду “Аьккхийн Жанхотан илли”. Цу тІехъ хъахийна волу Таймин Бийболт XIX бІешарахъ ваьхна. Цундела оцу хенал хъалха кхоьллина хуьлийла дац иза.

Нохчийн иллешкахь буйцучарах масех турпалхо ву “Аьккхийн Жанхотан илли” тӀехь цхьаьна гайтина: Мадин Жаьммарза, Таймин Бийболт, Зайтан Шихмирза, Жумин Акхтула, Баччин Элмарза, Аьккхийн Жанхот, Жерочун кӀант, Оьрсийн кӀант. Цара цхьаьна кхочушдеш гӀуллакхаш ду иллин чулацамехь дерш.

Иллин чулацам а, дӀахӀоттам а

Тешам болуш, яхь йолуш хилар, нийсо лелош, гӀийлачун гӀо лоцуш, цхьалхачунна вошалла деш хилар кхайкхадӀо «Аьккхийн Жанхотан илли» тӀехь.

Шен барамца доккха ду илли – ворхӀ бӀе шовзткӀе итт стихах¹ лаьтта иза, исс дакъа а ду цуьнан. Дуккха а турпалхой а , чолхе сюжет а ю иллин. Сюжетан зӀе иштта ю: Аьккхийн Жанхотана на-къосталлина арабовлу “цӀе йолу кура кӀентий” Мадин Жаьммарза, Таймин Бийболт, Зайтан Шихмирза, Жумин Акхтула, Баччин Элмарза. Цара, Оьрсийн кӀанта а гӀо а деш, Аьккхийн Жанхотана ялайо “хьалхашха хьаьжча, кхеташ малх санна, хаза, тӀаьхьашха хьаьжча, бузуш малх санна, тамехь” йолу инарлин йоӀ. Шайн доттагӀчунна “кӀайн нускал” а даладой, дууш, молуш а Ӏай, цӀа боьрзу и яхь йолу кӀентий. Амма Аьккхийн Жанхотан хӀусамера йодий, дӀайоьду инарлин йоӀ: “цхьана вочу зудчо юккӀе мотт боьल्लीна, Ӏехийна, тилийна, дӀаяхар марздича, ша яхна хиллера инарлин хаза йоӀ”. Цо ша юьхьӀаьржа хӀоттийна лерина Аьккхийн Жанхот, “дин каде кечбина, ша сиха кечвелла..., дацойн лорах йоьду къена борз ва санна, лорах тӀаьхьатирила” яханчу йоӀана.

Оьрсийн кӀентан нанас хаййтира Аьккхийн Жанхотана а, шен кӀантана а инарлин йоӀ паччахьан кӀантана юьгуш хилар. Оцунна холчухӀоьттина хьийзачу шен нене элира Оьрсийн кӀанта:

Хьо елха ма елха, со вина сан баба,
Хьо тийжа ма тийжа, со вина сан баба.
Хьан кӀентан кийрахь мерза са дисахь,
Юьгур яц хир яй и-м паччахьан кӀантана.

¹ *Стих* – стихотворенин цхьа могӀа, кхузахь: иллин цхьа могӀа.

Оърсийн кІант Аьккхийн Жанхотаца тІаьхьа вoьду паччахь-ан кІантана нускал эцна боьлхучу замошна. Дикачу дойн йоргІахь, дийнан дохалла некъ беш, тІаьхьакхира и шиь “малх буза лахбелча, шайн дой кІадделла, паччахьан кІант инарлин йoІаца волчу кІайн четар тоьхна, эпсарш болчу цІен четар тоьхна, салтий болчу Іаьржа четар тоьхна” садаІа севцинчу замошна. Паччахьан кІентан четарна улло ваханчу Оърсийн кІантана хезира: “Ма яла дакъаза, инарлин жима йoІ, тІехь товш нускал дара-кх хьo хьалдолчу кІантана, цу нохчийн къутІанан пис хьoжа хьайн дегІах ца еьча”, – бохуш, инарлин йoІе паччахьан кІанта ден къамел. И ла ца деллачу Оърсийн кІанта:

...Кийрарчу шен даго ладегІа ца вуьтуш,
Хьенапан шаьлтанца кІайн четар датІийна,
Ша-шен цІока яккха цІoькъалом санна,
Шен сина дарьелла дера ча ва санна,
Буьрса чуиккхир, тов, и Оърсийн жима кІант:
– Э, елла яла хьo, паччахьан хьo кІиллу!
И хьуна йогІуриг инарлин йoІах
Нохчийн къутанан пис хьoжа яц хьуна,
Цу нохчийн кІантана уллохь хьийзинчу
Шен туьрах йогІуш хьoжа хилла хьуна! –

аьлла, иза вожа а вина, инарлин йoІ Аьккхийн Жанхотана схьаялийна. И санна долу гІуллакх кхин Іотталахь а ша волчу вар тІе а диллина, цІехьа хьажаво оърсийн кІанта Аьккхийн Жанхот инарлин йoІаца.

Амма цул тІаьхьа хье ца луш когашна болатан буржалш тоьхна, куьйгашна “чилхьесан гІoьмаш” йoьхкина, коча “болатан юткъа зІе” тесна , коьртах гатанан тІoьрмиг боьллина паччахьан хьадалчаша “вадийна ваьхьара” Оърсийн кІант паччахьан цхьаь бен воцу кІант а вийна, инарлин йoІ йийсаре елла аьлла, “толлан тангІалкхашкахь” ирхьолла. Оърсийн кІанта, набахтера цхьа хехо берта а валийна, шен “деган доттагІе” Аьккхийн Жанхоте ша лаьцнийла хоуьйтуш кехат дахьийтина. Аьккхийн Жанхот шеца

Мадин Жаьммарза, Таймин Бийболт, Зайтан Шихмирза, Баччин Элмарза, Жумин Акхтула, Жерочун кІант а волуш орцах кхечира Оьрсийн кІантана. “Детгачу дошана бІаьрг белла йиш йоцуш, мол-ханан кІуьрана садоІийла йоцуш” болчу луьрчу тІамца Оьрсийн кІант Южаллех хьалха а ваьккхина, цІа бирзина и яхь йолу кура кІентий.

Цу тайпана, илли тІера хиламаш кхаа декье бекъало: хьалхара — Аьккхийн Жанхотана цуьнан накъосташа инарлин йоІ ялор а “цхьана вочу зудчо” мотт а бина, иза дІаяхар а: шолгІа — паччахьан кІанте дІалуш йолу и инарлин йоІ оьрсийн кІанта схьа а яьккхина, Аьккхийн Жанхоте схьаялар; кхоалгІа — паччахьан хьадалчаша лаца а лаьцна, ирхьолла кечвина волу Оьрсийн кІант Аьккхийн Жанхота а, цуьнан накъосташа а кІелхьарвакхар.

Оцу коьртачу хиламех лаьтта иллин чулацам, цаьргахула билгалйовлу турпалхойн амалш а, иллин маьІна а.

Иллин турпалхой

“Аьккхийн Жанхотан илли” тІехь цхьаьна гайтина нохчийн барта кхоллараллехь гІараваьлла вуьйцуш волу бархІ турпалхо. Царах хІора а шен хьокъехь халкьо масех илли даьккхина ву. Даккхийчу хьуьнарщца, гІиллакх-оьздангаллица цІе яхна волу Мадин Жаьммарза, Таймин Бийболт, Зайтан Шихмирза, Жумин Акхтула, Баччин Элмарза, Аьккхийн Жанхот, Жерочун кІант, Оьрсийн кІант ву илли тІехь шайн накъостан Аьккхийн Жанхотан гІуллакхана араваьлла, “Ваша воцчу вешина вошалла доьху ас, шича воцчу шичина уллохь гІо доьху ас”, — аьлла Аьккхийн Жанхот юьртан пхобха стамлучу хенахь пхьобханна тІе хІоьттича:

Ваша воцчу вешина вошалла дийриг ца хилча,
Шича воцчу шичина уллохь гІо дийриг ца хилча,
Шабш лаьттара ма дацара кху юьртан пхьобханахь, —
Аьлла, юкьарвелир, тов, и Мадин Жаьммарза,
И Таймин Бийболт, и Зайтан Шихмирза,
И Баччин Элмарза, и Жумин Акхтула,
ТІаьхьашка тІекъаьстира Жерочун жима кІант.

Кхин шаьш дийриг хІун ду-те, вовшашка ца олуш,
Каде цІа бирзира, тов, цІе йолу кура кІентий.
Дой каде кечдина, юха тоба гулийр, тов.
Цу юьртан майданяхь.

Мадин Жаьммарза. Иллин турпалхой, вежарий санна, цхьабарт болуш бу. Вовшех муьлххачунна а тІедеана вон а, дика а массара а цхьабосса доькъу цара. Вовшийн сий лардеш мел яккхий а халонаш лан кийча бу уьш, цхьабарт болуш хиларо церан аьтто хуьлуьйту шайн цабезамхошна, мостагІашна тІехь толам баккха. Яхь а, гІиллакх а хиларца билгалбовлу иллин турпалхой. Къоман сий деш, гІиллакх-оьздангалла ларьеш бу и майра кІентий. Илли тІехь къаставо Мадин Жаьммарза, цуьнан цІе хьалха йоккху, кІенташна хьалха иза волу, “КІенийн баьчча” аьлла цунах. Дуьне а, дахар а девзина, хало а, атто а лайна ву иза. “Эпсаршна хьалха полковник санна, ардангана хьалха къена борз санна, кІенташна хьалха сецир, тов, и Мадин Жаьммарза”, – олий, даладо илли тІехь. Турпалхоша илли тІехь кхочушдо дерриге а гІуллакхаш Мадин Жаьммарзин куьйгаллица кхочушхуьлуш ду.

Жерочун кІант. ТІех майра а, даккхий хьуьнарш гойтуш а ву илли тІехь Жерочун кІант а. Мадин Жаьммарзин юххера гІоьнча ву иза. “Арданга хьалха Мадин Жаьммарза волуш, цунна аьрру агІора Жерочун жима кІант волуш” арабовлу и кура кІентий шаьш лела боьлхуш. Жерочун кІентан дин а дика бу, цо иза дика а хьовзабо:

Схьахьоьбжуш хилалахьа, хІай Мадин Жаьммарза,
Ас хьовзор ю хьуна сайн бора хІар бекъа, –
Олуш дин хьовзийр, тов, Жерочун цу кІанта,
Хьалхарчу когашца мискачу стагана
Тоьла яккхал даккхий оьрнаш дохуш,
ТІаьхьарчу когашца цу чу латга хьоькхуш,
Дин хьовзийна велир, тов, Жерочун жима кІант.

Новкъахь хало Іоттаелча, кхераме меттиг нисьелча, шен накьосташна некъ бостуш верг а Жерочун кІант ву илли тІехь.

Лакхахь лам бешна, Терк дистина деана а карийна, кхечара дехъабовла бЮкъажочу хенахь “шен деган майралла, цу динан дикалла Терк пурх хадийна, Терках велир, тов, Жерочун жима кІант. Цуьнан лорах дехъа бевлир, тов, цІе йолу кура кІентий”. Ницкъ болуш а, тІамна каде а ву Жерочун кІант. ТангІалкхийн гІанта а ваьккхина, ирхъолла кечвина лаьттаху Оьрсийн кІантана дуьххъара тІекхочург иза ву:

Ши ворда цхъаьна яххал некъ шен дегІана боккхуш,
Мангало кес санна, мостагІий ва цоьстуш,
Цу Оьрсийн кІантана хьалха тІекхаьчна,
Кочара тІергаш туьраца хедийна,
Дихкинчуьра ши куьг даьстина,
Кара дуткъа тур цуьнга дІаделла,
И кІант мостагІашна юкъахецначу кІантана
ХІара дуьне мел дозу боччал дитий вай! – аьлла,
Гоьлал лакхадовлуш чоьин пхъуьйшаш хьалахъаькхна,
Шийла мохь бетташ, мангало кес санна,
Мискачийн мостагІий тІетгІа а туьттуш,
Ши ворда цхъаьна яххал некъ дегІана боккхуш,
Хьийзаш тІекхечир, тов, цу Оьрсийн кІантана
Жерочун жима кІант.

Мадин Жаьммарзига юх-юха а олу цо: “Ламанан баххъаш-кахь дечган бен беш долу тІам Іаьржа леча хьо ду аьлча, хьан кІорни суо тарьелла ву со”. Жерочун кІант майра дог а долуш, даккхий хьуьнарш а гойтуш, йохьах ца воха шен са а дІалур долуш турпалхо ву. Сийлалла езаш иза хилар а билгалдолу илли тІехь.

Баччин Элмарза. Къеггина ду илли тІехь Баччин Элмарзин васт а. Аьккхийн Жанхотана инарлин йоІ ялорехь коьрта дакъа ло-цуш ву иза. «Шарахь-баттахь цкъа бен мохе-малхе ца йолу” инар-лин йоІ Оьрсийн кІентан гІоьнца арайолу лар а йой, Аьккхийн Жанхоте ян цуьнгара дош доккху Баччин Элмарзас. Исбаьхьчу суьрташкахь гайтина илли тІехь инарлин йоІ сакьера араьлар а, иза Аьккхийн Жанхотана яло Баччин Элмарза вахар а. “Баттал екхаел-ла, малхал елаелла, сеттаху поштана йора дой доьжна, и гІалех ера ма ю йогІучу Іуьйренца, и тІехь йолчу поштанан хьалхара ши

чкъург цІечу дашо хир ма ю, тІаьхъара шиь кІайчу дато хир ма ю.
Яккхалахь, юьгур ахь инарлин йоІ“, – боху Баччин Элмарзе
Оьрсийн кІанта. Инарлин йоІ гІалех йолу ларйира Баччин
Элмарзас:

Нур дашо можа малх дуьнен чу кхеташ,
Сетгачу поштана йора дой доьжна,
Хьалхарчу доьнчико цІоькъя дой чехош,
Баттал екхаелла, малхал елаелла,
ГІалех елир, тов, инарлин жима йоІ.

Иллин турпалхоша, шаш цхъана гІуллакхана кечлуш,
дукхахьолахь динца кьамел до, иза хьобсту, накьосталла дар доьху
цуьнга. Иштта ду хІокху илии тІехь а. Инарлин йоІана дуьхьал ша
вoьдуш “шен динан бухкарш сов каде кьевлина, дин хьеста велира,
тов, и Баччин Элмарза”:

– Ма бала дакъаза, сан жима гила,
“Дикачу динна мотт хаьа” олуш дайн кица ма дара –
Дацийн лорах йоьду кьена борз санна,
БІаьстенан кхаа баттахь бецан лам баош,
Аьхкенан кхаа баттахь эвлан йист яош,
Цу Іаьнан кхаа баттахь кхехкийна кІа даош,
Мелчу хи чохь лийчош, моданах ва цІанбеш,
Шийлачу хи чохь лийчош, ва йораболош.
Воккхачун бІаьрг кхетча, бІаьрг хиларна кхоьруш,
Жимачун бІаьрг кхетча, лачкьорна кхоьруш,
Таханлерчу денна бохуш, ас хала кхийир хьо,
Сан жима расха дин, хьайн сиха болда хьо,
Инарлин жима йоІ хьайн гоь тІехь йоцуш,
Цу регІан басошка бухабоьрзу белахь! —
Олуш, бухь бойначу попа тІе дайн куьйра санна,
Дин хьаьвзаш хилла, ша таьІаш тІехиьна,
Урхашкахь малбича, лаьттахь акхарошца кьуьйсусш,
Урхашкахь кьевлича, стиглахь олхазаршца кьуьйсусш,
Дацийн лорах йоьду кьена борз санна,
Ша дуьхьал таьІир, тов,

И Баччин Элмарза йогучу поштанна,

Дин муьтIахь бу турпалхочунна. Шен дино гIо а деш, Баччин Элмарзас ялайо Аьккхийн Жанхотана инарлин хаза йоI.

Майра, доьналла долуш, доттагIаллина тешаме гайтина илии тIехь Баччин Элмарза. Амма инарлин бешахь Оьрсийн кIантаца ша нисвелча, цуьнга гIиллакхе доцу кьамел а дина, шегара гIалат далийтина Баччин Элмарзас. И бахьана долуш кIентийн баьччас Мадин Жаьммарзас чIогIа бехк боккху Баччин Элмарзига.

Оьрсийн кIант а, цуьнан нана а. Доккхачу маьIне ду илии тIера Оьрсийн кIентан а, цуьнан ненан а васташ. Хьекъале, собар долуш го вайна дуьххьара вевзачу хенахь Оьрсийн кIант. Баччин Элмарзас цавашаран кьамел шег дича, цунна дуьхьало шег ялур йоллушехь, девне ца волуш, машаре хуьлу иза. Цул совнаха Баччин Элмарзас арабаьккхина некь кхочушбан цунна гIо а до цо.

Аьккхийн Жанхотан хIусамера едда цIа еана йолу инарлин йоI паччахьан кIантана юьгу аьлла, шена хезча, Оьрсийн кIанта чIагIо йо: “Шен дегIа чохь са дисахь, нускал хир дац-кха паччахьан кIантана инарлин цу йоIах”. И шен чIагIо кхочуш а йо цо. Гиллакх, эхь-бехк чIогIа долуш ву Оьрсийн кIант. Паччахьан кIантана инарлин йоI эцна боьлхучу замошна шаьш тIаьхьакхиьча, цаьргара иза схьаяккха Оьрсийн кIант ца вохуйтуш, ша ваха гIоьртира Аьккхийн Жанхот. Амма “Цахиндерг дуйцу ахь, хIай Аьккхийн Жанхот, суна-м эхь дай, со волчу хьошалгIа веана хьо цига вахийтина, со юьстах сецча, дой лаьцна юьстах саца со нускал тарделла-те хьуна”? – аьлла, ша замошна тIе а вахна, инарлин йоI схьаяккхина Оьрсийн кIанта. Аьккхийн Жанхотаца долу доттагIалла чIогIа лору Оьрсийн кIанта. “Сан деган доттагIа”, “сан нанас ца вина сан ваша” олу цо Аьккхийн Жанхотах. Шена хала киртиг тIехIоьттича, ирхьолла ша кечвина, кхин дагахьбалам ца буьсура шена цкьа Аьккхийн Жанхот гина велхьара, иза вистхуьлу хезнехьара, боху цо. Аьккхийн Жанхоте цо яздинчу кехато гойту Оьрсийн кIентан дог-ойла:

“Ассалам Iалайкум, сан деган доттагI, хIай Аьккхийн Жанхот!
Вай вовших кьаьстинчу Iуьйренца кхолха го лаьцна,

Кіра кіране долучу Іуїренца ірхъуллур ву аьлла,
УйтІахъ паччахъан кхел кхайкхийна,
Вихкина вилли со бодане набахте.
Дуьненан тІаьхъара, эхартан хьалхара
Ю олий яцийца и сиха Іожалла,
Соьга біаьргтоха волахъа, воґийла хъайн хилахъ,
Малх кхетачу дуьненахъ дагахъбаллам буйсуш вацара со,
ТІаьхъарчу цу дийнахъ вай вовшийн гича.
Воґийла ца хилахъ, бехке дац хъуна,
Вай марша Іолда, хІар дуьне мел дозу!”

Вуьззина кьонах ву Оьрсийн кІант. Осал хІума дац цуьнца,
кхечуьнга осалниг шеца леладойтур долуш а вац иза. Баччин Эл-
марзас кура кьамел шега дича, собаре а хилла, цо деанчу гІуллакх
тІехъ гІо лецира Оьрсийн кІанта. Амма кхано тІаьхъа:

Теркан тоґІешкахъ обзиган юткъа шед шен динна тоьхна,
ТІехъ мухІаран сурт долу дуткъа тур баттара даьккхина,
Дин дуьхьал тесир, тов,
Цу Оьрсийн кІанта цу Баччин Элмарзина.
– Дагадоґий хъуна, хІай Баччин Элмарза?
Буйсанан цу кийрахъ сагатлуш инарлин цу бешахъ
Ахъ соьга ма элира, гІиллакх ца лоруш:
“КІайн йийсар дича, бала мах белар хьох,
Кьахетта витича, Іаьржа латта санна, тешаме велар хьо!”
Бохуш, ахъ еза ма йиттир, хІай Баччин Элмарза!
Ахъ вийча, даккха цІет дара хъуна сан,
КІайн йийсар ахъ дича, бала мах бара сох,
Кьахетта ахъ витича, хІинца санна тешаме вара со!
Хьо эццахъ хІун йийца гІертар-те?
Цкъа юстах валахъа, дуткъа тур даккхий!
Макъаршкахъ малдаллалц тарраш тухур вайша!
КІант дика вериг динахъ сокур вайшиннах,
КІант вон вериг гІамарлахъ керчар вайшиннах! –

аьлла, Баччин Элмарзина дуьхьал велира Оьрсийн кІант. Амма
тІаккха а кІентий тхьамдано Мадин Жаьммарзас вайна юккье во-

шалла доьлла, вай чІираш йита еза аьлча, машаре дІадерзийра Оьрсийн кІанта и дов.

Деган йовхонца гайтина илли тІехь Оьрсийн кІентан нана. Шен кІантах санна, дог лозу цуьнан Аьккхийн Жанхотах а. Цуьнан гІайгІа еш, цуьнан бала шена тІеэцна йоьлхуш ю иза. Шен кІантана тІедуьллу цо инарлин йоІ паччахьан кІантана ца юьгуйтуш, Аьккхийн Жанхотана юхаерзор. “Ас ца вина сан кІант” олу цо Аьккхийн Жанхотах. “Некъ дика хуьлда шун, сан ши кІант”, – олий, дІахьажаво цо Аьккхийн Жанхот а, шен кІант а паччахьан замошкара инарлин йоІ схьаяккха. Нийсо ларьеш, нийсо чІагІьеш ю Оьрсийн кІентан нана.

Аьккхийн Жанхот. Аьккхийн Жанхотан цІарах ду илли, цуьнан коьрта турпалхо а ву иза. Иллин сюжет, цу тІера берриге хиламаш Аьккхийн Жанхотах бозабелла бу. Халкъана безачу турпалхойх ву Аьккхийн Жанхот. Илли тІехь цуьнан дин диканиг бу, нуьйран гІирс а дикачарах бу, цунна тІера “зорбанан бедарш” чергазийн зударший, гІумкийн зударший къуьйсусш йина ю, герзаш тоьлларш ду. Йоккхачу исбаьхьаллица гайтина илли тІехь Аьккхийн Жанхот юьртан пхьоьхана ваха кечвалар:

Ва сарахь суьйренца, бузучу малхаца,
Цу ханнийн божлара шен жима расха дин
Цу дато дуьрстанца ша ара озийна,
Хьалха херх ва хьокхуш, тІаьхьа чотка ва ялош,
Кхузза саба ва хьокхуш, динан кхес ва юьттуш,
Дин цІанба велира, тов, и Аьккхийн ва Жанхот.
Са цІена шен гила цІанбина ша ваьлча,
Хьуьнан хьоза ва санна, бека чергазийн нуьйран гІирс
Кхаа бухкарца динан букъ тІехь къевлина,
Кечвала вахар, тов, и Аьккхийн Жанхот.
Чергазийн зударша, цу гІумкийн зударша
Къуьйсусш йина зорбанан бедарш шен дегІа юьйхина,
ГІалмакхойн пхьераша къуьйсусш дина герзаш
Дерматан локхаршца шен гІодах дихкина,
Чо чехка чола куй бІаьштиг тІехь сецабеш,
Бух шуьйра шен мажар белшашкахь сецаеш,
Шийтта куьзга чудетташ, нийсалла нисйина

Эрмалойн турмал шен коча тесна,
Оъзиган юткъа шед буйнахъ ловзош,
Элан воI санна, ша хаза кечвелла,
Ша уыйтIа велира, тов, и Аьккхийн ва Жанхот.
Бухъ бойначу попа тIе дайн леча санна,
УыйтIахъ дин хыйзош, ша дина хиъна,
Цу динан йоргIахъ, багарчу мукъамца,
Цу юьртан пхьобъха стамлучу хенахъ,
Пхьобъхана вахар, тов, и Аьккхийн Жанхот.

Исбаъхъа сурт хIоттийна илли тIехъ Аьккхийн Жанхотан куц-кеп гойтуш. Боккхачу безамца кхоьल्लीна халкъо шен турпалхочун васт. Аьккхийн Жанхот ша нах лоруш а, наха ша лоруш а ву. Цунна гIо дан арабовлу махкахъ цIе яхана болу кIентий Мадин Жаммарза, Таймин Бийболт, Зайтан Шихмирза, Жумин Акхтула, Жерочун кIант, цаьрца цхъаьна Оьрсийн кIант а, цуьнан нана а.

Аьккхийн Жанхота, иллийн кхечу турпалхоша а санна, къаьмнаш ца къестадо. Цуьнан деган доттагI Оьрсийн кIант ву, цо шена ялайо Теркал дехъара оьрсийчун инарлин йоI. МостагIашца буьрса а, къехошца къинхетаме а ву Аьккхийн Жанхот. Шен гIуллакх дитина а, нехан гIуллакхе хьожуш а, гIийлачун гIо лоцуш а ву. Шен чIогIачу гIуллакхе воьдучу Аьккхийн Жанхотана гина мелачу ладарха йоьлхуш цхъа оьрсийн зуда. “И оьрсийн ва зуда хIунда йоьлху ца хиъча, Ницкъ кхочу гIо даза, ша цIехъа ца верза, дуучух-молучух шен кийра ца бузо Делах дуй биир, тов, цу Аьккхийн Жанхота”, – боху илли тIехъ. Шена нах а санна, нахана ша а орцах волу Аьккхийн Жанхот. Дог майра накъост а, тешаме доттагI а ву иза.

Илли тIехъ хъахийна волу Таймин Бийболт, Зайтан Шихмирза, Жумин Акхтула кхечу турпалхошца цхъаьна цIе яккхар бен, кхин ша-ша къастош гайтина вац. Илли тIера берриге а турпалхой ондий хъуьнарш гойтуш, вовшийн гIо лоцуш, лаккхара гIиллакх-оьздангалла долуш, яхъ йолуш, шайн хъуьнаршца халкъан лама-сташ чIагIдеш бу. Вежарийн санна, цхъабарт бу церан. Вовших муьлххачунна а тIедеана вон а, дика а массара цхъабосса доькъу цара. Вовшийн сий лардеш мел халчу киртиг тIе хIуьтту иллин

турпалхой, ткъа барт болуш хиларо уыш толаме кхачабо. Яхь, гИллакх, оздангалла хиларца, къонахаллица къаьсташ бу уыш. Къоман сий деш, гИйлачун гЮ лоцуш бу и майра кІентий.

Илли тІехъ къаьмнийн доттагІаллин тема

Нохчийн иллешкахъ вайнехан турпалхошца доттагІаллин, вежараллин уыйраш хуьлу тайп-тайпанчу къаьмнех болчу турпалхойн. Таркхойн, гуьржийн, оьрсийн, гІумкийн, ногІийн, гІебартойн, гІалмакхойн кІенташа нохчийн къоман турпалхошца цхьаьна дакъалоцу иллийн хиламашкахъ. “Аьккхийн Жанхотан илли” тІехъ нохчийн къоман турпалхошца цхьаьна гайтина Оьрсийн кІант а, цуьнан нана а. И шиь Аьккхийн Жанхотана орцахдаьлла ду. Юххера гергарло долчу нахана юкьахъ хуьлу юкъаметтигаш ю Оьрсийн кІентан, Аьккхийн Жанхотан вовшашца ерш. Оьрсийн кІанта “деган доттагІ”, “нанас ца вина сан ваша” олу Аьккхийн Жанхотах. Оьрсийн кІентан нанас а “сан кІант” олу цунах. Хала киртиг тІехЮьттича, вовшийн дага вогІу цу шинний, вовшашна тІевоьду и шиь. Мел кхераме гІуллакх хиларх вовшашна орцах во-лу.

Иллеш тІехъ турпалхой къаьмнашца ца къестабо. Цхьана къомах волу турпалхо лакхаквоккхий, вукху къомах верг лахвой ца гойту. “Цхьабосса ши накьост” боху Аьккхийн Жанхотаххий, Оьрсийн кІантаххий. Къаьмнашна юкьахъ доттагІалла, гергарло кхайкхадоллешкахъ.

Аьккхийн Жанхотана баьлла бохам дагах кхетта Оьрсийн кІентан нанна, “догІанан ладарха ши бІаьбриг белхабеш, къеяьлла йоьлхуш” ю иза. Инарлин йоІ паччахьан кІантана йига баьхкина “къорза эпсарш” бу, цаьрга иза кхочуш ца дойтуш, инарлин йоІ, схьа а яккхий, Аьккхийн Жанхотана юхаерзае олий, тІедожадо цо шен кІантана. Паччахьан кІант эша а вина, схьа а яккхкина, схьаяллина Оьрсийн кІанта инарлин йоІ.

Кхаа дийнахъ, кхаа бусий ловзар латтадай,
Юьртан той дай, баккхий нах маьрша цІа берзабай,
Шуьшиь бертахъ дахалаш, сан деган доттагІа,

Сан нанас ца вина сан ваша, хІай Аьккхийн Жанхот,
ХІар санна гІуллакх кхин хьайх Іотталахь,
Со волчу ван мегар ду, со волчу вола хьо, –

аьлла, цІа хьажийна Оьрсийн кІанта Аьккхийн Жанхот инарлин йоІаца.

Доккха доттагІалла ду Оьрсийн кІантаний, Аьккхийн Жанхотаний юккьехь, вовшашна эшначохь синош а дІадала кийча ву и шиь. Оьрсийн кІантана тІе Іужаллин кхерам хІоьттинийла шена хиьча, шен накьостий эцна цунна орцахвелира Аьккхийн Жанхот. Толлан тангІалкхашкахь ирхьолла кечвина Оьрсийн кІант лубьчу тІамехь кІелхьарваьккхина цара. Оьрсийн кІант цхьана Аьккхийн Жанхотан доттагІ хилла ца Іа, иллин берриге а турпалхойн доттагІа ву иза. Баччин Элмарзас Оьрсийн кІанте цавашаран кьамел дарна вуно чІогІа бехк боккху цунах кІентийн баьччас Мадин Жаьммарзас:

– Ма вала дакьаза, хІай Баччин Элмарза,
Яхь йолчу кІенташлахь осал дош алар
Дозалла дац хьуна, гІиллакхе дац,
Доккха эхь ду хьуна осал дош дийцар,
И Оьрсийн жима кІант доттагІа веца вайн,
Цуьнан дагах дог дустуш вай хила ма деза ...

Оьрсийн кІантана дашца а халахетар дар осал хилар лору илли тІехь, цуьнан дог оьцуш, “дагах дог дустуш” хилар тІедожадо. Кхечу кьомах волу турпалхо массо хІуман тІехь а халкьан турпалхошка дІанисво иллешкахь. Цара вовшашна деш долу гІуллакхаш шайн барамца цхьатерра хуьлубьту.

Цхьана а кепара ца догІуш ца лору илли тІехь Аьккхийн Жанхотана ялийнарг оьрсийн йоІ хилар, мелхо а иштта хила дезаш гІуллакх лору. Кьаьмнашна юккьехь доттагІаллин уьйраш, гергарлонаш тасар кхайкхадое халкьо деган йовхонца кхоьллинчу шен иллешкахь.

Иллин маѡна

Нохчийн иллешкахь дуьйцуьрш коьрта долчунна къоман да-
харехь хилла гІуллакхаш ду. Царна тІехь гайтина турпалхой а дук-
хаха берш исторически хилла нах бу. Бакъду вовшийн гина боцу,
тайп-тайпанчу хенашкахь баьхна турпалхой цхьаьнатухий а, тайп-
тайпанчу хенашкахь лелла гІуллакхаш цхьаьнадаладой а меттигаш
нисло иллешкахь. “Аьккхийн Жанхотан илли” тІехь къоман
цІеяххана болу кІентий цхьаьна арабовлу шайн доттагІийн
Аьккхийн Жанхотан а, Оьрсийн кІентан а гІуллакхана. Даккхий
хьуьнарш оьшу гІуллакхаш кхочушдо цара, тІех майралла а, къо-
нахалла а гойтуш. Къонахошна юкъара доттагІалла, тешам болуш,
яхь йолуш хилар, эшначохь хьуьнар а, майралла а гайтар кхайкха-
до илли тІехь. Къоман ламасташкахь долу гІиллакх, оздангалла,
цхьалхачунна вошалла дар, гІийлачун гІолацар, массо хІуманна
тІехь а нийсо лелор, вовшийн лоруш, сийдеш хилар чІагІдо:

Тешаме дика кІант юьртан куралла хеташ,
ГІиллакхе, оьзда йоІ деган синкьерам лоруш,
Яхь йолуш баьхначу нохчийн оьздачу кІентийн
Сий лахдан мегар дац, –

боху илли тІехь. КхидІа долчу иллин могІанашкахь кІаргІо и оила:

Яхь йолчу кІанта халахетар дийр ма дац,
Дикачу кІанта харцо а йийр ма яц.
Тешаме доттагІа, яхь йолуш хилар,
ГІийлачух, мискачух дог лозуш хилар,
ГІиллакхе хилар оьзда ду кІантана,
Яхь йолчу кІенташна и хаа ма деза.

“Аьккхийн Жанхотан иллин” сюжетан берриге хиламаш
къаьмнашна юкъара доттагІалла, гергарло чІагІадаран маѡна долуш
бу. Аьккхийн Жанхотан инарлин йоІ ялор а, Оьрсийн кІанта
Аьккхийн Жанхотан сий лардеш, паччахьан замошкара инарлин
йоІ схьаяккхар а, Аьккхийн Жанхота шен накъосташца Оьрсийн

кІант ирхъуллучуьра кІелхъараваккхар – иллин чулацам шайх лаьтта и коьрта хиламаш – къаьмнашна юккъехь доттагІаллин, гергарлонан уйраш кхиоран маьІна долуш бу.

Социальни харцонна дуьхьал кыйсам латторан ойла а ю иллин чулацамехь. “Мискачийн мостагІий” аьлла, билгалбаьхна Оьрсийн кІант, лаьцна дІа а вигна, ирхъолла кечвинарш. Оцу мискачийн мостагІашна дуьхьал луьра тІом бо иллин турпалхоша, “мангало кес санна, мискачийн мостагІий тІеттІа а туьттуш, ... шайш юкъатаьІир, тов, цІе йолу кура кІентий. Тоба сов йолчу тІеттІа а лобхкуш, вовшашка маьхъарий детташ, шакаршца тарраш лесто долиьр, тов, цІе йолчу кІенташа”. Буьрсачу тІамехь мостагІий эша а бина, Оьрсийн кІант паргІатваьккхина цара.

Шена маьІница а, исбаьхьаллин башхаллашца а нохчийн ди-качу иллех ду “Аьккхийн Жанхотан илли”.

ТІедахкарш

1. Муха гайтина илли тІехь Аьккхийн Жанхотан, цуьнан накъостийн гІиллакхаш?

2. ХІун маьІна ду илли тІехь Оьрсийн кІентан, цуьнан ненан вастийн?

3. Илли тІехь къаьмнашна юкъарчу доттагІаллин уйраш гучу муха йовлу?

4. “Аьккхийн Жанхотан илли” тІехь турпалхойн васташ кхолларан хІун башхаллаш ю?

5. Муха хета хьуна иллин маьІна а, исбаьхьаллин башхаллаш а?

Халкъан илланчаш

Халкъан барта произведенеш дика хууш, хаза юьйцуш шайш нах хуьлу. Хьалха Іаламат говза дийцархой, илланчаш хилла Нохчийчохь. Нохчийн дийцархошкара шайна хезначу хабарш тІехь дуьненахь а евзаш йолу произведенеш язйина оьрсийн яздархоша. М.Ю. Лермонтовн “Измаил-Бей”, “Хаджи-Абрек” цІерш йолу по-

эмаш, А.С. Пушкинан “Тазит” поэма, Л.Н. Толстойн “Хъаьжа-Мурд”, «Казаки» цѣрш йолу повешаш, А.А. Фетан “Готтачу клет-ки чохь...” стихотворени, дуккха а кхечу авторийн произведенеш а ю нохчийн барта кхоллараллех пайдаоьцуш языйна.

Хьалхалерчу хенахь баьхначу дийцархойх, илланчех лаьцна цхьа наггахь бен хаамаш бац. XIX бѣшарахьлерчу цхьаболчу дийцархойх лаьцна цхьа кѣззиг хаамаш нисло оцу хенахь Нохчий-чохь хиллачу оьрсийн яздархойн произведенешкахь а, эпсарийн цхьацца долчу йозанашкахь а. К. Белевича шен “Нохчо Берса” цѣ йолчу поэми тѣхь вийцина говза дийцархо Берса. Поэмин автор нохчийн дийцархочуьнца Берсица цхьаьнагуллун хиллачух тера ду XIX бѣшеран 40-чу шерашкахь. Оцу хенахь языйнчу шен цхьана статья тѣхь кхечу оьрсийн эпсаро Властовс а хьахийна кхин цхьа нохчийн дийцархо Заур (цуьнан нийса йолу цѣ Зовр ю).

Нашхара Чийтмаран Зовр (герггарчу хьесапехь 1810 – 1875)

Хьалха илланчин, дийцархочун цѣ иза винчу, вехачу юьрта цѣрца цхьаьна йоккхун хилла.

Нашхара Чийтмаран Зовр цѣяххана говза дийцархо хилла. Иза ваьхна герггарчу хьесапехь 1810 – 1875 шерашкахь. Нашхачь вина а, кхийна а хилла иза. Дика стаг, оьзда кьонах хилла боху дешнаш дитина цо шех ала.

Иаламат дукха дийцарш хуун а, дашна говза а хилла Чийтмаран Зовр. Генна хьалхалерчу заманан барта дийцарш хуун хилла цунна. Вай лакхачь хьахийна эпсар Властов Нохчийчохь хилла XIX бѣшеран хьалхарчу эхехь. Хѣтахь ша языйнчу статья тѣхь цо боху: «Ламанчохь вехаш Заур цѣ йолун нохчо-дийцархо ву аьлла, хезнера суна. Сайна тѣ а кхайкхина, хьалхалера хабарш дийцийтира ас цуьнга. Хетарехь, 250 шо хьалхалерачу заманан хабарш хир дара цо дийцинарш”.

Чийтмаран Зовр кхетам болун стаг хилла. Маттана говза а, иэс дика йолун а хилла иза. Гѣраваьлла дийцархо хиларал совнаха Зовр шен оьздачу гѣллакхашца вевзина Нохчийчоьнал генна ара-

хъа а. Истамал (Стамбул) гІалахъ, вайнах ХъаьжцІа дІасалелачу меттехъ, хІордакеманийн вокзалехъ, дІагоьхна хиллера бохуш дуьйцу, деций, ненаций чІогІа дика хиллачу кІентан Нашхарчу Чийтмаран Зовран хаза гІиллакхаш дуьйцуш долу йозанаш.

Чийтмаран Зовран кІентан кІант Нашхара Пинчотан Ахьмад а хилла дика дийцархо. Цунна дуккха а шира дийцарш а, иллеш а хууш хилла. Ша илли говза олуш а хилла иза.

Чийтмаран Зовран цІийнах болу нах хІинца а болуш бу, Хьалха-Мартанан районехъ бегахш бу уьш.

ХІХ бІешо чекхдолу – ХХ бІешо долалучу хенахъ Нохчий-чохъ хилла цІеяххана дийцархой, илланчаш: Гихтара Уьдин Эда, Хьалха-МартантІара Исмайлан Дуда, Галнера Дубин ТІака, Котар-Юьртара Мази, Цоцин-эвлара Батура, дуккха а кхиберш а.

Дика бевзаш бу ХХ бІешарахълера илланчаш Сулейманов Баудди, Гакашев Мохьмад, Чапаев Сапарбек, Орзимов Денисолта, Абдурахманов Іабдул-Хьамид, Бетельгериев Сайд-Мохьмад, Тимуркаев Ахьмад, кхиберш а.

Сулейманов Баудди **(1902 – 1961)**

Халкъан илланча Сулейманов Баудди вина 1902-чу шарахъ Девлатгирин-Эвлахъ ахархочун Салин Сулимин довзалехъ. Жима волуш ненах велира Баудди, кІентан ворхІ шо кхаьчча елира цуьннан нана. Беран хенахъ морзгалийн цамгарх бІаьрса а дайна, гуттаренна са ца гуш висира Баудди.

СулимгІеран хІусамехъ адам лаьтташ хилла, дехъа-сехъара хьеший а. Царна юкъахъ нислора барта шира дийцарш хуурш а , иллеш олурш а. Лерина ладугІура жимчу Бауддис ширчу дийцаршка, халкъан иллешка. Цунна езаелира нохчийн барта кхолларалла. Сулимин хьешаша Іамийра Бауддина дечигпондар лакха а, илли ала а. Говза илли олуш вара Галнера Дубин ТІака. Дуьххъара цо Іамийра Бауддина, дечигпондар тІаьхъара а балош, илли ала. Дубин ТІакас Баудди Іамийра “Теркаца хъала-охъа вехаш хиллачу эла

Мусостан, Адин Сурхон илли”, “Таймин Бийболатан”, “Эвтархойн Ахьмадан”, “Мержойн Кіезалган” иллеш ала. Бауддис дог тІедахийтина сиха караерзийра илли аларан корматалла. Хінца иза кхечу ярташка а вьѡдура иллеш ала. Цунна бевзира Нохчий-чохь цІеяххана болу иллиалархой, цара гІо дора кьоначу илланчина.

Бауддин илли аларан корматалла кхиарехь кьаьсттина доккха гІуллакх дира гІараваьлладу иллиалархочо Гихтарчу Уьдин Эдас. Бауддис шен хьехархо лорура иза. Уьдин Эдас ша олуш долу дуккха а иллеш Іамийра Бауддина. Царах дара “Зайтан Шихмирзин”, “Мадин Жаьммарзин”, “Кьеначу Дадин”, “ВорхІ вешин йишин” иллеш.

Иллиалархочун Сулимин Бауддин цІе Нохчийчохь евзаш хилира. Цуьнан уьйраш тасаелира яздархошца Нажаев Ахьмадаца, Бадиев СаьИдаца, Айсханов Шамсуддица. Бауддин, халкьан иллеш аларал совнаха, ша иллеш дохуш а вара. Оцу агІора мехала яра цуьнан яздархошца йолу уьйраш. Цара гІо дора иллиалархочун кхоллараллин корматалла кхиарехь. Нахана юкьахь девзаш ду Бауддис даьхна иллеш. Царах ду Шерипов Асланбеках даьккхина илли, Ханпашех лаьцна илли. Халкьан иллешкахь а санна, царна тІехь чІагІдо махкана, кьомана тешаме хилар. Даймехка дуьхьа шайн дахар дІаделлачеран цІерш йицлуш яц, уьш гуттаренна а юьсу адамийн дегнашкахь:

Сийлаллин майраллаш,
Кьонахийн дегнаш
Заманийн хьелаша
Билгалдо кьестош.
Лаьмнашха лаьтта уьш,
Даима кьегаш,
Кхоьллинчу цу халкьо
Даима шаьш хестош.

Тайп-тайпана чулацам болуш ду Бауддин иллеш. Безаман, доттагІаллин уьйраш ю “Мерза маршалла ду массаьрга а”, “Дозанхо”, “Тамарина даьккхина илли”, “КІанта йоІана аьлла

илли”, “Генара бералла”, “Бабин хаза йоІ” бохучу иллешкахъ. Нахана къаьсттина дукха дезаш дара “Дог майрачу” Юнусах лаьцна забаре илли.

Бауддина Іаламат дукха хаъара халкъан иллеш. Цунна хууш а, цо олуш а хиллачу иллешна юкъахъ цо ша даьхнарш цхъа кІеззиг бен дац. ЛадогІа дог доуйтуш, говза, ша-тайпана хазачу мукъамехъ, пондар говза тІаьхъара балош олура цо халкъан иллеш. Мелла а аз дахдеш, мукъам шера хуьлубуйтуш, кхечарах тера йоцуш, шен исбаьхъаллин кеп яра Бауддис илли аларан.

Вайн къам, махках даьккхина, Казахстанехъ долчу хенахъ Баудди луларчу юьрта вахана вогІуш, буьрса дарц даьлла, некъах тилла шийлачу Іаьнан буса арахъ а висина, куьйган, коган пІелгаш дахъийна охъаэгна цуьнан. Дечиг-пондар ца лакхалуш висина илланча. ТІаккха цо кехат-пондар а Іамийна, иза тІаьхъара а балош аьлла иллеш.

Шайн чулацамца а, исбаьхъаллин кепехъ а тайп-тайпана дара Бауддис олу иллеш. Цхъабосса дика олура цо эпически а, лирически а иллеш. Цо олучарна юкъахъ дара “Анзоран Зазин илли”, “Бос хазчу Мусан илли”, “Таймин Бийболатан, дог майрачу Чегин илли”, “Бос хазчу Тахун илли”, дуккха а кхидерш а.

Радиохула Нохчийчоьнан массо маьІе кхочура Бауддин иллеш. Кест-кестта хуьлура радиохъ цуьнан иллеш олу передачаш. Дукха адамаша хазахеташ ладугІура цаьрга. Филармонин артисташца цхъаьна концерташкахъ дакъалоцуш вара Баудди. Сцени тІера а хаза декара Бауддис олу нохчийн халкъан иллеш.

Амма шен дахарехъ илланчас лайна халонаш лар йоцуш ца йисира, Баудди хеназа кхелхира 1961-чу шеран 6-чу ноябрехъ.

Бауддис олуш хилла иллеш хІинца а ду адамийн дегнашкахъ. Поэташа стихаш а язйо Баудди дагалоцуш.

Цхъа аьхна исбаьхъалла шеца йолуш, дагах кхеташ ю Бисултанов Аптис Бауддина лерина язйина “Ширачу илланчин узам” цІе йолу стихотворени:

Ховхачу бІаьргаш чохъ Іуьйренаш йоблуш,
Ховхачу куьйгаш тІехъ суьйренаш йоблуш,
Ден-ненан цІарах со дуьнен чу ваьлча,

Даймохк, хьо хуьлур-кха сан ховха бIаьрса.

Ден-ненан доккхадер дайн тIемаш хилла,
Декхаран жоьпалла беза мохь хилла,
Дуьххьарчу новкъа со волучу дийнахь,
Даймохк, хьо хуьлур-кха сан деган кыйлор.

Кыйсаман цIе эцна со новкъа ваьлча,
Хела йоI санна, сан некъ хыйза баьлча,
Ца вуьтуш лела со аренца тилла,
Даймохк, хьо хуьлур-кха сан некъан илии.

Вешина ва метта буюто ша боьлхуш,
Йишина ва метта куьйса эрз боьлхуш,
Генарчу махкахь сан бIарзъеллча ойла,
Даймохк, хьо хуьлур-кха сан гIенийн гIовла.

Нуьречу бIаьргаш тIе кIайн марха еьча,
Сайн доьзал ца бевзаш, сан бIаьрса эшча,
Висча со стаг воцуш гIо-дакъа лаца,
Даймохк, хьо хуьлур-кха ас луьйзу Iаса.

Некъаша Iийшина кура дог сецча,
ТIаьххьара кьонахийн верта тIетесча,
ТIаьххьарчу новкъа со ойучу ханна,
Даймохк, хьо хилалахь со ойу барма.

Гакашев Мохьмад **(1903 – 1975)**

ГIараваьлла илланча хилла Гакашев Мохьмад. Вина иза Шуьйтан районерчу Мускалехь ахархочун доьзалехь. Тайп-тайпана белхаш беш, кыйнхьегамехь дIадахана цуьнан дахар. Илли ала жимчохь волавелла Мохьмад. Дас башха кьобалбина тIеобцуш ца хилла кхуьнан илли аларе болу лаам. Делахь а Мохьмада, говзачу илланчашца уьйраш а тесна, караерзийна иллиаларан корматалла.

Котар-Юьртара Элбердан Асхьаба вара цIеяххана иллиалархо. Хаза аз долуш, исбаьхьчу мукъамехь иллеш олучу

Асхьабан цІе Нохчийчохь а евзаш яра. Кест-кестта Шуьйтахь хуьлура Асхьаб, шуьйтахоша цуьнан иллешка ладогІа валавора иза. ХІетахь иллеш ала волалуш волчу кьоначу Мохьмадана вевзира Элбердан Асхьаб, цуьнца юххера уьйраш еара. Асхьаб олуш дукха иллеш дара, царах алссам иллеш Мохьмадана Іамийра цо. Мохьмада даима а баркаллица хьахавора илли ала Іаморехь шен хьехархо хилла волу Элбердан Асхьаб.

Дочу-Борзерчу иллиалархочо Мусин Амхьада а гІо дина Мохьмадана. Цо олурш дукха хьолахь шира иллеш хилла. Уьш Мохьмадана а Іамийна цо. Царах дара “Эла Монцин илли”, “Теркаца хьала-охьа вехаш хиллачу Эла Мусостан, Адин Сурхон илли”, дуккха а кхидерш а.

Мохьмадана алссам иллеш хаьара, кхузткье иттех илли хилла цо олуш: “Кьеначу Дадин илли”, “Махьмин Иммарзин илли”, “Эла Хасин илли”, “Шотойн Аьстмаран илли”, “Эвтархойн Ахьмадан илли”, «Ваша воцчу Сайлахин илли», «Эла Монцин, Жерочун КІентан илли», дуккха а кхидерш а.

Ша олучу иллеш юккьехь Мохьмада кьастийна “Іумаран Іелин илли”, иза деа-пхьеа сохьтехь олуш доккха илли хилла. Ишт-та даккхий иллеш соцунгІашца, юкьахволий са а доІуш, олуш хилла.

Мохьмада доккха гІуллакх дина халкьан иллеш гулдарехь а. Цо ша дІа а яздина, Іилманчашка дІаделла шовзткьа сов илли. Халкьан барта произведенеш Іалашъярехь доккха гІуллакх ду иза.

Гакашев Мохьмад кхелхина 1975-чу шарахь Соьлжа-ГІалахь.

Мохьмадан кІант Мохьадди а хилла иллеш олуш. Шен дас олуш хиллачарах дуккха а иллеш хууш хилла цунна.

Орзимов Денисолта

Илланча Денисолта вина 1924-чу шарахь Гуьмсан районерчу Иласхан-юьртахь. Дукха хьалхе байлахь висина Денисолта. КІентан ялх бутт кхачале, кхелхина цуьнан да-нана. Ненахошца кхиина кІант. Пхийттара ваьлчхьана, хаддаза кьинхьегамехь хилла

Денисолта. Цо белхаш бина нефть доккхучу буровойхь а, цул тІаьхьа юьртабахамехь а.

Нохчийн иллешка безам жимчохь бахана Денисолтин. ЧоГІа хазахеташ хилла цунна Сулимин Бауддис олу иллеш. Радиохула дукха ладеГІа цо Бауддис олучу халкъан иллешка. ТІаьхьа, воккха хилча, Баудди вевзина, цуьнан гІоьнца дІадаьхьна Денисолтас иллеш ала Іамор. Бауддис олу иллеш Іамийра Денисолтас. Цкъа Бауддис олучу иллех цхьаь абллера Денисолтас Баудди а волчохь. ГІараваьлладу илланчина чІоГІа тайнера ша Іамийнчу Денисолтас сел дика илли алар, цо чІоГІа хастийнера къона иллиалархо. Цо дог айдина, шех Ёубуьйлира Денисолтин. ХІинца тийшира иза ала ма-деззара шег а иллеш алалург хиларх.

Шен хьехархочуьнгара дуккха а дерг схьаэцнера Денисолтас. Цо илли аларан хатІ цхьадолчу хІумнашца мелла а Бауддичуьнца догІуш хилла. Амма иза дац Денисолтас Бауддичух тардина олура шен иллеш бохург. Кхечарах тера йоцуш шен башхаллаш йолуш а, шен къастамаш болуш а яра Денисолтас илли аларан кеп.

Денисолтас олуш дара “Къеначу Адин илли”, “Таймин Бийболатан илли”, “Харачойн Зеламхан илли”, ша даьккхина Нурадилов Ханпашех лаьцна илли, дуккха а кхидерш а. Ткъех сов илли дІаяздина цуьнгара Илманчаша. Денисолтас олуш дерш дукха хьолахь халкъан турпаллин иллеш хилла. Оцу иллийн турпалхой, цара кхочушден гІуллакхаш, царна тІера хиламаш дагана юххера тІеэцна Денисолтас. Ша олучу иллин чулацамехь дуьйцург цхьана хенахь шеко йоцуш хилла ду аьлла, тешна хилла иза.

Шен иллешна тІаьхьара дечиг-пондар говза балийна Денисолтас. Илли ала волалуш гІеххьа дечиг-пондар локхий, цуьнан мукъамца илли чулацамехь дерг тІеэца мелла а кечвеш хилла цо ладугІуш верг. Онда, хаза аз долчу Денисолтас исбаьхьа олуш хилла илли. Илли тІера исбаьхьаллин суртхІотторан ГІирсаш, маьІна долу меттигаш, юхааларш эшарца, интонацица къастош, аз ойуш я лахдеш къеггина поэтически васт кхуллура иллиалархочо.

Иллеш аларал совнаха Денисолтина хууш хилла дуккха а нохчийн шира дийцарш, хабарш, аларш. ЛадоГІа дог догІучу кеп-

ра хаза дуйцуш а хилла уьш. Денисолта кьамелехь самукъане стаг хилла.

Оьрсийн яздархоша а, Илманчаша а нохчийн барта кхоллараллех лаьцна яздинарг

Нохчийн халкъан барта кхоллараллин Iаламат лакхара мах хадийна XIX бIешарахь баьхначу сийлахь-баккхийчу яздархоша а, цIе яххана болчу Илманчаша а. Нохчийн барта произведенех шайн кхоллараллехь пайдаэцна оьрсийн прогрессивни яздархоша. Иштта, М. Ю. Лермонтовс 1832 шарахь ша язйина “Измаил-Бей” цIе йолу поэма дIайолаеш боху, шен произведенийн бухе диллинарг воккхачу стага-нохчийчо дийцина шири хабар ду:

... Старик-чеченец,
Хребтов Казбека бедный уроженец.
Когда меня чрез горы провожал,
Про старину мне повесть рассказал.
Хвалил людей минувшего он века,
Водил меня под камень Росламбека,
Повисший над извилистым путем...

.....
И под столетней, мшистою скалою
Сидел чечен однажды предо мною;
Как серая скала, седой старик,
Задумавшись, главою своей поник...
Быть может, он о родине молился!
И, странник чуждый, я прервать страшился
Его молчанье и молчанье скал:
Я их в тот час почти не различал!

Его рассказ, то буйный, то печальный,
Я вздумал перенести на север дальний:
Пусть будет странен в нашем он краю,
Как слышал, так его передаю!

Шен “Хаджи Абрек” цѣ йолу поэма а язѣина Лермонтовс Таймин Бийболатых лаьцна долчу халкъан дийцарех пайдаоьцуш.

Нохчийн халкъан хьалхалерчу дахарх а, барта кхоллараллех а лаьцна хаамаш бу А.С. Пушкинан произведенешкахь а. Чекхъ-яккхаз а йисинчу “Тазит” поэми тѣхь нохчийн къоман ловзарш, гИллакхаш гайтина поэта:

Ущелий горных поселенцы
В долине шумно собрались –
Привычны игры начались:
Верхами юные чеченцы,
В пыли несясь во весь опор,
Стрелою шашку пробивают
Иль трижды сложенный ковер
Булатом сразу рассекают.
То скользкой тешатся борьбой,
То пляской быстрой. Жены, девы
Меж тем поют – и гул лесной
Далече вторит их напевы.

Халкъан барта произведенеш хууш а, юьйцуш а хиллачу нохчийн дийцархойх лаьцна произведенеш а ю XIX бѣшеран хьалхарчу эхехь Нохчийчохь хиллачу оьрсийн поэташа язѣина. Иштта ю К. Белевичан “Нохчо Берса” цѣ йолу поэма. Оцу хенахь Нохчийчохь хиллачу оьрсийн эпсаро Властовс язѣинчу цхьана статья тѣхь а чIогIа хастаме вуьйцу нохчийн дийцархо Заур (Нашхара Чийтмаран Зовр).

Дуьххьара нохчийн халкъан барта произведени нохчийн маттахь дIаязѣинарг сийлахь-воккха оьрсийн яздархо Л.Н. Толстой ву. Девлетгирийн-эвлахь (хIинца Толстой-Юрт) ша волчу хенахь, 1852 шарахь, Лев Толстойс шен доттагIашкара Мисирбиев Садогара а, Исаев Балтера а оьрсийн элпашца дIаязѣина вайнехан барта произведенеш. Нохчийн маттахь цо уьш дIаязѣяро гойту вайнехан барта кхолларалле Л. Толстойн боккха безам хилар. ТIаьхь-тIаьхь а чIагIлуш хилла яздархочун нохчийн барта кхолларалле йолу шовкъ. 1875 шарахь Л. Толстойс яздина шен доттагIчуьнга поэте А.А. Фете: “Кху муьрехь ас йийшира шайн хьокьехь цхьанна а,

хІумма а хууш доцу, амма сан оила тІеяхна йолу книгаш. Иза ю Тифлисехь арахецна йолу кавказски ламанхойх болчу хаамийн сборник. Цу тІехь ду ламанхойн дийцарш а, поэзи а - поэтически башха жовхІарш. Хьуна и яийта лиънера суна. И йоьшуш виллина хьо дагаохура суна. Амма и ца йоуьйту ас, хІунда аьлча цунах къаста сайна хала хиларна. Ца Іебаш юх-юха а йоьшу ас...”

«Поэтически башха жовхІарш” аьлла сийлахь-воккхачу Толстойс нохчийн иллех. Шен Кавказах лаьцна йолчу исбаьхьаллин произведенешкахь пайдаэцна цо вайнехан фольклорах. Яздархочун исбаьхьаллин корматалла кхиьна а яьлла, дерриге а дуьненчохь иза вевзинчу хенахь язйина ю цуьнан “Хьаьжа-Мурд” цІе йолу повесть. Оцу повесть тІехь нохчийн ши илли далийна Толстойс.

Оцу дерригено а гойту Л. Толстойс вайнехан барта кхоллараллин Іаламат лакхара мах хадийна хилар.

А.А.Фете яздинчу кехатаца, ша йийцинчу книги тІера схьаэцна, нохчийн иллеш а дахьийтина Толстойс цунна. ЧІогІа реза хилла Фет иллешна. Поэтически кепехь оьрсийн матте а дерзийна, 1876 шеран юьххьехь арадаьллачу “Русский вестник” цІе йолчу журнала тІехь зорботохна цо уьш. Шен поэзин исбаьхьалла лакхара йолуш гІараваьллачу Фета ЧІогІа тамаш бина оцу иллийн поэтически говзаллех. Уьш шена дахкийтарна Толстойна баркалла а олуш, оцу иллийн хьокьехь иштта стихотворени язйина Фета:

Как ястребу, который просидел
На жердочке суконной зиму в клетке,
Питаясь настрелянной птицей,
Весной охотник голубя несет
С надломленным крылом – и, оглядев
Живую пищу, старый ловчий щурит
Зрачок прилежный, поднимает перья
И вдруг – нежданно, быстро, как стрела,
Вонзается в трепещущую жертву,
Кривым и острым клювом ей
Мгновенно рассекает грудь и, весело раскинув
На воздух перья, с алчностью
Рвет и бросает трепетное мясо, –

Так бросил кавказские ты песни,
В которых бьется и кипит та кровь,
Что мы зовем поэзией. – Спасибо,
Полакомил ты старого ловца!

А. Фетан и стихотворени нохчийн матте яккхина поэто Арсанукаев Шайхис.

Готтачу клетки чохь, гПожа тГе хиъна,
Дайина олхазарш - болуш шен кхача,
Деха Ia даьккхинчу куьйранна бIаьста
ТIам бойна кхокха бахъаш таллархо веъча,
Дийначу ижуне лоре цкъа хьожий,
Къеначу куьйрано, горга бIаьрг хебош,
ТIегулдой охкийна хилла шен тIемаш,
ЦIеххъана, пха санна, чехка тIекхетий,
Дегочу ховхачу дегIах шен гоме
Ира зIок йохуьйтий, хадабеш накха,
Самукъане хIаваэ месаш а гIовттош,
Сутара, дерриг а диц а лой шена,
ИэтIадеш, къурдаш до дегочу дилхаш, –
Иштта, ахь суна а кхийсира хьалха
Кавказан иллеш, шех поэзи олу
Детталун цIий а чохь кхехкаш. – Баркалла,
Сел чоме кхача ахь хIотторна сунна!

И стихотворени Фетан кхоллараллехь ша лаьтташ ю, цуьнан цхъана а произведеница йогIуш а йоцуш. Иза поэта ша цу тIехь дуьйцуш долчу нохчийн иллийн хотIехь язйина ю.

А.С. Пушкин, М.Ю. Лермонтов, Л.Н. Толстой, А.А. Фет – дуьненна а бевзаш болу исбаьхьаллин дешан говзанчаш бу уьш. Нохчийн халкъан барта кхолларалла Iаламат башха поэтически чулацам болуш хилар цара чIагIдаро гойту иза лаккхара исбаьхьаллин мехалла йолуш хилар.

Кавказан меттанаш толлуш дуккха а болх бина волчу XIX бIешарахьлерчу оьрсийн воккхачу Илманчас Петр Карлович Услара вайнехан барта кхолларалла дуьненахь а шайн кIорггерчу чулацмца цIе яххана йолчу фински а, индийски а эпосех юстуш хилла.

Цо яздина: “Ламанан (нохчийн) халкъан поэзи Іаморан болх сов боккха болх бу, и Іаморна дуккха а шераш дезар ду, амма иза дер-риге а дуьненан а болх хир бу, фински “Калевала” я индийски по-эмаш санна”.

Вайн заманахь нохчийн мотт а, барта кхолларалла а теллинчу Илманчаша а цу тайпана лору халкъан поэзи. Масала, профессора Леонид Петрович Семеновс иштта яздина: “Чулацаме а, сурт хІотторан гІирсашка а, композиционни кепашка а диллича, нохч-гІалгІайн фольклор инзаре чІогІа хьалдолуш ю”.

Оцу тайпана йолу халкъан барта кхолларалла шен бухехь а йолуш кхиъна нохчийн йозанан литература.

НАЗМАНАШ

Бусалбан динах лаьцна чулацам а болуш, мукъамца дІа а олуш, стихашкахь язйина исбаьхьаллин произведени ю назма.

Назманаш фольклоран тайпанех яц, амма вайнахана юкъахь церан лелар, уьш аларан башхаллаш, церан цхьайолу исбаьхьаллин агІонаш барта произведенешца цхьанайогІуш ю. Назманаш шайн авторш болуш ю. Амма хьалха язйинарш хан-зама яларца дукха хьолахь шайн авторийн цІерш йиц а лой, халкъан барта произведе-неш санна, наха кар-кара а луш, баккхийчаьргара кегийчаьрга а кхочуш нахана юкъахь лелаш ю. Бакъду церан авторш баккхийчу Іеламнахана дукхахьолахь бевзаш хуьлу.

Назманийн чулацам бусалба динах бозабелла бу. Динах болу хьехамаш беш, Далла гІуллакхдар, динан дай бовзийтар, бусалба нах къинойх ларбар, Далла дуьхьал хІуттуш цІена хилийтаран Іалашо ю назманийн. Дуьненахь а, эхартахь а пайдехьа хиндерг дуьйцу назмашкахь:

Дуьнено цхьана дийнахь ниІматца велаво,
Марзонаш сайоухуш, Іехавеш лелаво.
ШозлагІа, схьалоций, балица хьийзаво,

Собарах хьо воьхчи, халкъалахь сийсазво.

Цхъана шаро велийча, итт шаро велхаво,
Хиларо Iехийча, хадаро хъегаво.
Хъан велар, хъан велхар хийцалуш ду хъуна
Де-буьйса ва санна, хьо ларлуш хилалахь.

Масане да ву-кха хиларо Iехийна,
ШозлагIа цул тIаьхъа валаро хадийна.
Валар ду массарна, къен-миска вуьтур вац,
Дохнан да ву аьлла, Iожалло вуьтур вац.

Бакъонца хъан бахам каш-лахьта бу хъуна,
Лакхтий чохь хьо цхьалха хьоу вуьсур ву хъуна,
Хъан нуьре меженаш яхкалур ю хъуна -
Хъайн лакхьта ларделахь, я ибна Адам.

Готтачу лакхти чу хьо вуьллур ву хъуна,
Мункаро, Некиро барт хоттур бу хьоьга,
Хъан дегIан меженаш тIекхойкхур ю хъуна –
Хъайн лакхьта ларделахь, я ибна Адам.

Хъайн динца йоцуриг дуьхьало яц хъуна,
Iамалца йоцуриг тIаьхьало яц хъуна,
Эхартахь йоцуриг паргIато яц хъуна –
Хъайн лакхьта ларделахь, я ибна Адам.

Къемата де бохург доккха де ду хъуна,
Дас, нанас, доьзало чIир оьцур ю хуьна,
Пайхамарша шайн догIамаш шайш доьхур ду хъуна-
Хъайн лакхьта ларделахь, я ибна Адам.

БIаьргеха, лергеха барт хоттур бу хьоьга,
Когеха, куьйгеха барт хоттур бу хьоьга,
Кийрарчу хъан дагах барт хоттур бу хьоьга –
Хъайн лакхьта ларделахь, я ибна Адам.

Доьзалха, дохнаха барт хоттур бу хьоьга,
Дерриге ни́маташ хьоь хоттур ду хьуна,
Хьоь хаттаза ца́Па дош дуьсур дац хьуна –
Хьайн лахьта ларделахь, я ибна Адам.

Кхайкхарах орцахо карора вац хьуна,
Ахь йина Іамал бен накьост хир вац хьуна,
Хьайн Делин омранца Іамальеш хилалахь –
Хьайн лахьта ларделахь, я ибна Адам.

Дуьнен чохь хьан денош дагардеш ду хьуна,
Совнаха де даккха йиш йоцуш ду хьуна,
Іамал еш даьккхинарг деза де ду хьуна –
Хьайн лахьта ларделахь, я ибна Адам.

СадаІар дагардеш маликаш ду хьуна,
И кхачийна даьлча, хьо кхалхор ву хьуна
Ахь йина ойланаш кІельюьсур ю хьуна –
Хьайн лахьта ларделахь, я ибна Адам.

Массеран ва эла вайн Элча ву хьуна,
Шен дуьхьа дерриг халкъ кхоьллина ву хьуна,
Жабраилан маттаца Кьурьан схьахьедеш,
Кьурьано го бина веьна ву хьуна.

Кьурьанан моґІанаш шен дагахь шарбина,
Кьурьанан гІиллакхаш дерриге схьалаьцна,
Бакьонца веа хьо, сий долу ва Элча,
Марша ва, марша ва, ва сийлахь Элча!

Нохчийчохь вевзаш хиллачу Іелам стага Закин-Юьртарчу
Іабдул-Хьалима яьккхина и назма.

Назманаш яьхнарш дукха хьолахь баккхий Іеламнах хилла,
Іаьрбийн маттана говза а болуш, церан поэзи а евзаш, шайгахь по-
этически похІма а долуш. Назманаш Іаьрбийн маттахь а, нохчийн

маттахъ а яьхна цара. Тахана а баккхийчу Йеламнаха шайн йозанаш
Йаьрбийн маттахъ леладо, вовшашка кехаташ цу маттахъ яздо, наз-
манаш а Йаьрбийн маттахъ йоху. Масала, Йалхан-Юьртарчу Арса-
нукаев Мохьмад-Бешир-Хьаьжин дукхаха йолу назманаш Йаьрбийн
маттахъ ю, цуьнан жайнаш а Йаьрбийн маттахъ яздина ду.

Нохчийн назманашкахъ коьрта долчу декъана Йаьрбийн сти-
хан форма схьаэцна. Назаманан строфа дукха хьолахъ беа моґІапах
лаьтта. Хьалхара кхо моґІа вовшашца рифмовка йолуш хуьлу,
боьалґІаниг, назманан коьрта маьІна билгал а деш, ша кьаьстина
лела. И моґІа назма чекхъяллалц кхечу строфашкахъ юх - юха а
баллош бу. Рифмаш коьрта долчунна хандешнех, хандешнийн фор-
манех лаьтта. Стихан барам еа стопах лаьттаху дактилан я хорейн
куьцехъ хуьлу:

Муьмин¹ наха хало хьоьгу,
ПарґІатонах хийла хьоьгу,
Цунна кхойкху гґІийла хьоьга,
Дела, бехьа хьайн кьинхетам.

Исъян,² вониг, дегґІо лоху,
ТґІаІат,³ дикий, даго хьоьху,
И шиь нисдар хьоьга доьху
Бехьа, Дела, хьайн кьинхетам.

Хьан неІарге хьан леш баьхки,
Кьинош дарна болуш бехке,
Хьайца там болчу уьш бахкий,
Бехьа, Дела, хьайн кьинхетам.

Мохьмад-Бешир-Хьаьжас 1940-чу шерашкахъ нохчийн кьам
сибрехахъ долчу хенахъ язйинчу назман тґІера ду и моґІанаш.

¹ *Муьмин* – бусалбан верг.

² *Исъян* – Іесаниг, Далла муьтґІахъ воцург.

³ *ТґІаІат* – Далла муьтґІахъ хилар.

ЛадугІуш волчунна боккха Іаткъам бо назманаша. Назма дика олуш шаьш нах хуьлу. Цхьаммо хьалхара а олуш, кхечара кар-кара оьцуш аьа а ойуш, тобано дІаолу назма.

Назманаш дукха хенара ю, бусалбан дин нохчаша тІеэцчхьана дуьйна ю церан истори. Нохчийн къоман культурин мехала дакъа ду назманаш.

Ш О Л Г І А Д А К Ъ А

НОХЧИЙН ЛИТЕРАТУРА

НОХЧИЙН ЙОЗАНАН ИСТОРИХ ЛАБЦНА

Илманчашна хетарехъ, нохчийн йозанан истори шен орамашкахъ дукха генара схъайогІуш ю. Кхо-диъ эзар шо хъалха даьхначу хурриташ¹, урарташ² олучу къаьмнийн йоза (урартская клинопись) туьдуш, Илманчаша пайдаоьцу хІинцалерчу вайнехан меттанех а. Ширачу урартийн, хІинцалерчу нохчийн меттанашкахъ цхъаьнайогІуш алссам меттигаш карайо. Уьш ю лексикехъ, морфологехъ, синтаксисехъ, дошкхолларан кепашкахъ. Оцу а, кхиболчу а исторически хаамашна тІе а тевжаш, дуьненахъ а шайн цІерш евзаш болчу Илманчаша³ билгалдаьккхина: нохчий, гІалгІай, бацой шех схъабевлла долу шира къам Урарту пачхьалкхерчу къаьмнийн маттаца шен мотт цхъаьнабогІуш хилар. Цу тІе а доьгІна урартийн клинопись нохчийн а шира йоза ларало, боху Илманчаша.

Нохчийн йоза заманан йохалла хийцалуш схъадеана. Исторически а, идеологически а хъелашка хъаьжжина йоза гІеллуш а, довш а хенаш яьхкина. Амма кхечу графически бух тІехъ юхакхоллалуш хилла нохчийн йоза. Иштта Илманчаша билгалдаьккхина цхъаьна хенахъ ширачу нохчаша грекийн а, цул тІаьхъа эрмалойн а графикаца долу йоза лелийна хилар. Ткъа хІинцачул цхъайтташійтта бІешо хъалха Нохчийчохъ гуьржийчуьнца догІуш долу йоза лелла хилар а чІагІдо Илманчаша.

¹ *Хурриташ* – хІинцачул кхо эзар ах эзар шо хъалха Митанни олу пачхьалкх кхоьल्लीна долу шира къам.

² *Урарташ* – герггарчу хьесапехъ кхо эзар шо хъалха хиллачу Урарту пачхьалкхера шира къам.

³ Я. Браун, Ю. Дешериев, И. Дьяконов, Г. Климов, С. Старостин, А. Тимаев, А. Чикобава, К. Чокаев.

XV–XVI бешерашкахь Нохчийчу бусалбан динца цхьаьна Ёаьрбийн йоза деъна. Нохчийчохь хьуьжарш¹ яхка йолийна. Хьуьжаршкахь Ёамош хилла Ёаьрбийн йоза а, бусалбан дин а. Тпаьхьо Ёаьрбийн йозанах пайдаоьцуш нохчийн абат а (алфавит) кхоьллина, нохчийн маттахь жайнаш а, кхиболу дешаран г'ирсаш а арахецна. Нохчийчохь яккхийчу ярташкахь массанхьа а бохург санна хилла хьуьжарш.

Ёаьрбийн элпашца долу нохчийн йоза еххачу хенахь лелла Нохчийчохь. XIX бешарахь а, XX бешеран хьалхарчу муьрехь нохчийн маттахь арайийлина книгаш оцу йозанца хилла. Царах яра Йоккхачу Атаг'ара Бигишин к'ентан Яхьян а, ткъа иштта Аттавин к'ентан Байболтан а, Хьасанан к'ентан Мохьмадан а, кхечеран а книгаш. Дукхахьолахь Темирхан Шурахь /х'инца Буйнакск/ зорбатухуш хилла оцу книгашна. Цигахь арайийлина Гайсумов Суипан произведенеш а. Цо кхидла а тойина Ёаьрбийн элпашца йолу нохчийн алфавит. Гайсумов Суипан алфавитах пайдаэцна 1920 шо т'екхаччалц.

Т'едеанчу керлачу, советан Ёедало тергоеш XX бешеран ткьолг'ачу шерашкахь д'адолийна къоман йоза-дешар шуьйрачу халкъана юкъа даржоран г'уллакхаш. Схьайиллина ненан маттахь дешар Ёамош йолу школаш, кечийна учебникаш, вовшахтоьхна дешарна оьшуш болу берриге а г'ирсаш. Бераш школашкахь деша ховшорца цхьаьна д'адаьхьна баккхийчарна юкъара йоза цахаар д'адаккхар а.

Арахеца йолийна керла дешаран книгаш. Эльдерханов Таьштамарий, Тучаев Ахьмассий 1920 шарахь, Гайсумов Суипан алфавит мелла а хуьйцуш то а йина, арахецна школашна керла абат. Амма цкъа бен зорба ца тоьхна оцу абатана. 1922 шарахь Сугаипов Шах'аба, юха то а йина, нохчийн меттан аьзнашна махуьллу герга ялийна и алфавит. Х'инццалц схьа хиллачаьрца юьстича, царах массарал а дика нохчийн меттан башхаллашца йог'уш хилла иза. Цундела ненан меттан йозанан бухе и алфавит йиллина. Цунах пайдаоьцуш язйина абат а, ерриге а дешаран книжканаш а, задачниках а, географин учебниках а. “Шах'абан йоза” аьлла, шен

¹Хьуьжар – Ёаьрбийн мотт а, йоза а, бусалбан дин а Ёамош хилла школа.

цІе яхана долу и йоза лаьттина 1927 шарахь латински графикехула йолу керла алфавит тІеэцна яллалц.

Къилбаседа Кавказерчу кхидолчу къаьмнаша а санна, нох-чаша а латински графикехула долу йоза тІеэцеран болх дІаболийна 1925 шарахь.

Нохчийн маттахь арадолучу “Серло” газето гІо дина керла алфавит тІеэцарехь. Юьхьанца газетан агІонашна тІехь Іарбийн а, латински а йозанца йолчу материалашна зорбатухура. Латински йоза Іарбийн алфавитехула кхетадора. ТІаьхь-тІаьхьа керлачу йо-занца йолу материалаш совйохура газето. 1927 шарахь кхоччуш чекхделира латински алфавитехула долу нохчийн йоза тІеэцар. Оцу йозанах пайдаийцира 1938 шарахь оьрсийн алфавитан буха тІехь долу хІинцалера йоза юкьадаккхалц. И йоза юкьадаккхаран коьрта Іалашо яра оьрсийн культура къомана юкьаяржоран хьелаш кхол-лар.

XIX бІешарахь дуьйна а гІиртина оьрсийн графикаца долу нохчийн йоза кхолла. Иштта, оьрсийн цІе яххана волчу Іилманчас П.К. Услара 1862 шарахь, кІорггера талламаш а бина, нохчийн мет-тан грамматика язйина. “Нохчийн мотт” цІе йолчу оцу шен балха тІехь Услара оьрсийн алфавитан буха тІехь нохчийн элпаш кхоьллина, нохчийн аьзнашна оьрсийн элпаш ца тоьинчохь латин-ски а, гуьржийн а элпех пайда а оьцуш. 37 элпах лаьтташ хилла Услара хІюттийна алфавит. Нохчийн меттан дуккха а материалаш ялийна автора шен книги тІехь, масалшна далийна халкъан дий-царш, кицанаш, иллеш. Услара, шен белхан мехалла таллархьама, Соьлжа-гІалахь цхьана ханна йолу школа а йиллина, 25 нохчо деша хаийна. Оцу алфавитах пайда а оьцуш, кІеззиг йолчу хенахь деш-начул тІаьхьа Іаламат дика а, шера а нохчийн маттахь деша Іемина царех дукхахболчарна. Услара бина болх мехала хилар билгал-даьлла. Цул совнаха, нохчийн маттах лаьцна талламаш беш Услар-на гІо деш хиллачу Дишни-Веданарчу нохчийчо Досин Къедас 1962 шарахь нохчийн абат а язйина, иза, Тифлисехь зорба а тоьхна, ара а яьлла.

Цу тайпана, ненан маттахь йоза-дешар дІадола гІеххьа таро-наш кхоллалуш хилла. Амма хІетахьлера Іедал дуьхьал хилла къаьмнашна юккье йоза-дешар даржорна, цундела пайда ца эций-

тина халкъе Услара а, кхечара а нохчийн маттахь йоза кхолла гIерташ бинчу белхех. Цул тIабхьа а нохчийн прогрессивни наха къийсам латтийна ненан маттахь йоза-дешар халкъа юкъа даржорехьа. 1908 шарахь халкъан хьехарчохо Т.Э. Эльдерхановс нохчийн абат язйина оьрсийн алфавитан буха тIехь, Усларан белхех пайда а оьцуш. Эльдерханов Таьштамаран элпаш, яздан а, Iамо а мелла а атта хиларна, Усларчарал бIегIийла йолуш дара. 1911 шарахь юха а зорбанехь араяьлла Эльдерхановн абат. Къоман йоза а, культура а кхиарна тайп-тайпана дуьхьалонаш йора паччахьан Iедало. Ерриге Нохчийчоьхь а пхи-ялх школа бен хилла а яц (Соьлжа-ГIалахь, Гихтахь, Шелахь, Лаха-Неврехь, Итон-Кхаьллахь). Цигахь доьшуш дерш а мелла а таронаш йолчу нехан бераш хилла.

Ненан маттахь йоза-дешар шуьйрачу халкъа юкъа даржо таронаш кхоллаелла, вай лакхахь ма аллара, XX бIешеран ткьолгIа шераш долалучу муьрехь. XIетахь сихха кхиа йолаелла нохчийн исбаьхьаллин литература а.

ИСБАЬХЬАЛЛИН ЛИТЕРАТУРА

ДIадаханчу бIешеран ткьолгIа шераш дуьйлалучу муьрехь Iедало алссам терго йина къаьмнийн культура а, литература а кхиоран.

Кхоллалуш йолу нохчийн исбаьхьаллин литература гIеххьа кхиамаш баха йолаелла. 1920 шерийн юьххьехь араевлла Дудаев Iабдин, Нажаев Ахьмадан стихаш, Сальмурзаев Мохьмадан дийцарш, иштта дIа кхечеран а поэтически произведенеш. Оццу хенахь язйина Шерипов Данилбека а, Эльдерханов Иисас а нохчийн литературехь дуьххьара йолу драматургически произведенеш. Гул а еш, зорбатоьхна халкъан барта произведенеш. Иштта, 1918 шарахь Шерипов Асланбека кеч а йина, арахецна “Нохчийн иллеш” цIе йолу сборник. ЧIагIбелла боьдуш граждански тIом болчу хенахь йиш хиллера Шерипов Асланбекан халкъан барта кхоллараллин тидам бан.

Нохчийн йозанан литература дIайолаелла халкъан барта кхоллараллин буха тIехь. Исбаьхьаллин литература кхиарехь беркате хьоста хилла дIахIоьттина шен кIорггера чулацам болуш йолу вайнехан фольклор. Дуюххьарлерчу яздархоша кхоллараллица пайдаэцна барта произведенийн суртхIотторан гIирсех, васт кхолларан башхаллех, исбаьхьчу маттах.

Цуьнца цхьаьна яздархойн исбаьхьаллин корматалла кхиарна Iаламат мехала хилла оьрсийн а, кхечу къаьмнийн а литературех цара пайдаэцар. Лаккхара идейно-эстетически чулацам болчу оцу литератураша гIо дина нохчийн яздархошна исбаьхьаллин кепехь къоман дахар талларехь шайн корматалла лакхаяккха.

Нохчийчохь хуьлчу социально-экономически хийцамашца цхьаьна сиха кхуьуш схьаеара къоман литература. Литература а, ерриге а культура а кхиарехь доккха маьIна дара 20-чу шерийн юьххьехь арадала доладеллачу нохчийн газетан. “Советская Автономная Чечня” цIе а йолуш, 1923 шеран 23 апрелехь арахийцира газетан дуюххьарлера номер. 1925 шеран март баттахь дуьйна “Серло” бохучу цIарца арадолуш дара нохчийн маттахь долу и газета. Iаламат доккха гIуллакх дира цо къоман исбаьхьаллин литература кхиорехь. Яздан корматалла йолу кегийрхой шена гонах озийра газето. Кест-кеста зорбатухура газетан агIонашна тIехь стихотворенеш, дийцарш, очеркаш. Дудаев Iабдин, Нажаев Ахьмадан Сальмурзаев Мохьмадан, кхиболчу а вайн дуюххьарлерчу яздархойн произведенеш газетехула яьржина адамашна юкъя. ЦIенчу, шерачу маттахь, кхета аттачу кепехь язйина йолчу произведенеша газетан агIонашна тIера кхойкхура адамашка дахаро дахьаш долчу керлачух сихха пайдаэцаре. Масала, иштта моглIонаш дара Сугаипов ШахIаба язйинчу стихотворени тIехь:

ПаргIат урд карийчахь, дитийша ирзо,
Моз-даьттий карийчахь, дитийша морза!
Хьовсийша цуьнан чоме, муха ю марзо,
Бакьонан малх кхетча, марша ба ала!

Иштта, шайн маьIница, кепача а чолхе а йоцуш, кхета атта йолчу исбаьхьаллин произведенеша гIо дора газетана халкъа юкъяхь кхе-

тош-кхиоран болх дIабахьа. Цундела газето леррина болх бора шен корреспонденташца. Къаьсттина чIогIа тидам бора исбаьхьаллин литература дуьххьара гIулчаш йохуш болчу кегийрхойн.

1926-1927 шерашкахь, алсамдевлера нохчийн яздархойн могIарш. Литератури юкъа баьхкира исбаьхьаллин дешан корматалла йолу кегийрхой Бадиев Саьид, Мамакаев Мохьмад, тIаьхьо Айсханов Шамсуддин, Музаев Нурдин, кхиберш а. Оцу массеран бохург санна дуьххьарлера произведенеш “Серло” газета тIехь зорбатухуш араевлла ю. Мамакаев Мохьмада шен цхьана статья тIехь баркалла олуш дагаловцу шайш яздан дуьйлалучу хенахь шена а, шен магIарчу кхиболчу яздархошна а шайгара чIогIа гIо хилла болу “Серло” газетан белхахой. Ненан меттан хазалла, исбаьхьалла йовза а, иза нийса бийца Iаморна а царна декхарийлахь ду шайш бохуш, яздо цо. КхидIа а боху М. Мамакаевс: “Элпаш ас школахь Iамийнехь а, оьшучу вастехь со яздан Iамийнарг и газета ду”. Цхьана муьрехь “Серлонан” редактор Ийначу Эльдерханов Исас а, литературни белхахо хиллачу Сальмурзаев Мохьмада а, кхиболчу газетан белхахоша а гIо дина кхуьуш болчу яздархошна газетаца юххера уьйр латто а, шайн исбаьхьаллин корматалла лакхаяккха а.

Цу тайпана, нохчийн литература кхолла а елла, когаяхарехь доккха дакъалаьцна “Серло” газето. “Ленинан некъ” аьлла, цIе тиллина “Серло” газетана 1934 шарахь.

Ша кхиа йолаелла иттех шо далале, дуккха а жанрашкахь йолу литература хилла дIахIоьттира нохчийн исбаьхьаллин литература. Иштта, 1920 шераш дуьйлалучу муьрехь кхоллаелира керлачу буха тIехь йолу нохчийн поэзи, араевлира прозин кегийчу жанрашкахь йолу произведенеш: дийцарш, очеркаш, тIаьхьо повесташ, язйира пьесаш. 1930 шарахь зорбанера араевлира вайн литературехь дуьххьара йолу Бадиев Саьидан “ПетIамат”, Арсанов Саьид-Бейн “Ши тIаьхье” цIерш йолу романахь. Цу тайпана, къоман литературехь ерриге а жанраш кхоллаелира 20-гIа шераш чекхдовлуш. ХIетахь дуьйна нохчийн яздархоша халкъан дахар исбаьхьаллин кепехь таллар литературин массо а жанрашкахь дIахьомш ду.

1934 шарахь Москвахь дIаяьхьна Ерригсоюзни яздархойн хьалхара съезд Iаламат беркате хилира нохчийн литературина. Съездехь дакъалоцуш бара яздархой Бадиев Саид, Мамакаев Мохьмад, Айсханов Шамсудин, кхиболу нохч-гIалгIайн литературин векалш а. Съездехь дийцаре дира советски литературина хьалха лаьтташ долу декхарш, социалистически реализман некъа тIехь кхидIа а иза кхиаран хьелаш. Советски литературин къано волчу А.М. Горькийс шен къамелашкахь билгалдаьккхира къаьмнийн литератураш кхиаран къаьсттина тидам бан безаш хилар. А.М. Горькийн дIадолорца оьрсийн яздархоша, леррина Нохчийчу а богIуш, гIо дора вайнехан яздархошна къоман литература кхиорехь.

Шо-шаре мел дели, шен теманашца, васташца, жанрашца шорлуш, исбаьхьаллин лакхенашка гIерташ схъаеана нохчийн исбаьхьаллин литература.

ТIедахкарш

1. Оьрсийн баккхийчу яздархоша а, Илманчаша а муха лерина вайнехан фольклор?
2. Дийца къоман йоза кхолладаларх лаций.
3. Исбаьхьаллин литература халкъан барта кхоллараллех муха йозуш ю?
4. Нохчийн литература кхиарехь “Серло” газетан хIун маIна дара?

КЪОМАН ИСБАЬХЬАЛЛИН ЛИТЕРАТУРА ЙОЛИЙНАРШ

Къоман литература йолийнарш, церан исбаьхьаллин похIма лакхара ца хилча а, исторехь гуттаренна а буьсуш бу. XX бIешеран юьххьехь нохчийн йозанан литература кхоллалуш шайн исбаьхьаллин произведенеш язйинчарах бу Дудаев Иаьди, Нажаев Ахьмад, Сальмурзаев Мохьмад, Тучаев Ахьма, кхиберш а. Церан

произведенеш тахана говзаллица кѣиэгаш яцахъ а, нохчийн йозанан литература йолорехъ, исбаъхъаллин дош кхиарехъ шен хенахъ мехала хилла ю. Къоман литература, культура кхиорехъа кѣийсам латтош шайн хъуьнарш, дахар дІаделла оцу яздархоша. Шайн корматалла бахъана долуш сталински таІзар лаъттинчу хенахъ бехк боцуш лаъчна чу а боъхкина, хІалакбина и вай цІерш яхъна яздархой цхъа Сальмурзаев Мохъмад воцург, иза а махках ваьккхинчуъра цІа верзар ца хуьлуш, цигахъ кхелхина.

ХІинцалера нохчийн литература оцу яздархойн произведенешца юьстича ша кхиарехъ дуккха а лакхарчу тІегІане яъллехъ а, церан цІерш йицъян ца йогІу. Нохчийн литератураца бала болчарна бовза а, шайга лерам хила а хъакъ бу и яздархой. Церан произведенийн мах а уьш язйинчу хене хъаьжжина хадобеза.

Дудаев Іабди Дудаевич

(1901– 1943)

Нохчийн поэт Дудаев Іабди вина 1901-чу шарахъ Веданан районерчу Элистанжахъ ахархочун Дудин доьзалехъ. Исбаъхъа Іалам долчу ширчу нохчийн юьртахъ дІадахна Іабдин бералла. Деша ваххал хилча, шен дас хъуьжаре дІавелла иза. Хъуьжарера ваьллачул тІаьхъа, Іаьрбийн махка а вахийтина кхидІа а дешийтина. Цхъайтта шо а даьккхина, цІа веана Іабди. Дудина лиъна, шен кІантах Іелам стаг хуьлийла. Іабдина а лиъна иза. Амма оцу хенахълерчу социально-политически хъелашкахъ кхочушхуьлийла дацара и лаам. Іабдин кхоллам кхечу новкъа бирзира.

Нохчийчохъ йоза-дешар цахаарна дуьхъал кѣийсам дІаболабечу муьрехъ, Соьлжа-ГІалахъ педагогически курсаш чекх а яхъна, хъехархочун говзалла караерзийна Дудаев Іабдис. Цул тІаьхъа Элистанжарчу юьхъанцарчу школахъ хъехархочун а, тІаккха директоран а болх бина цо. ХІетахъ дуьйна цуьнан дерриге а дахар халкъана юкъа йоза-дешар а, керла культура а яржорна дІаделла хилла.

Дудаев Іабди гІиллакхе, даг тІехъ куралла йоцуш, обзда стаг хилла. Яздархочо Мусаев Мохъмада Дудаев Іабди дагалоцуш яздина: “Дудаев Іабди гойла хилла сан. ХІетахъ а цІеяххана вевзаш поэт вара иза. Амма иштта дара аьлла, нахах къесташ, билгалвала гІерташ вацара. БІаьра хъаьжча, ца тосалуш ца дуьсура иза хІуманан ойла еш, дуьненан къайленийн дуьхе кхиа гІерташ стаг хилар а. ТаьІначу басахъ юьхъ, лохха хъаж тІе теттина куй, ойлане бІаьргаш – иштта висна Іабди сан дагахъ...” Иштта обздачу гІиллакхашца вийцина Дудаев Іабди иза вевзаш хиллачу кхечара а.

1923-чу шеран юьххъехъ арахеца долиинчу нохчийн газета тІехъ зорбатухуш юкъяевлла Дудаев Іабдин дуьххьарлера стихаш. 20-30-гІий шерашкахъ “Серло” газетаца хаддаза уьйр латтийна поэта. Цуьнан дукхахйолу произведенеш газетан агІонаш тІехъ зорбатухуш арайийлина. Поэта даиманна газетаца уьйр латторан шен маьІна ду: цуьнан поэзин бухахъ, коьрта долчу декъана, кхайкхам хилла. Шен произведенешца поэт кхайкхина адамашка йоза-дешар Іаморе, зуламаш юкъара дІадахаре, гІиллакх-обздангалла кхиоре, бахам а, адамийн юкъяметтигаш а керлачу хормане ерзоре. Иштта тематика йолу произведенеш газетехула алссамчу нахе сихха дІакхаьчна, ткъа и гІуллакх поэтан идейни лехамашца цхъаьнадогІуш хилла..

«Серло тІеузур вай къоламаца хьостуш»

20-гІа шераш чекхдовлучу муьрехъ дуьйна алсамйолу Дудавн поэтически кхолларалла. “Серло” газета тІехъ кест-кеста арайовлу поэтан стихаш. Дудаев Іабдис къаьсттана тидам тІебохуйту дешаран тематикина. “Самадовла дешарна!” аьлла яра поэта 1928 шарахъ язйинчу цхъана стихотворенин цІе. И дешнаш эпиграфе дахка мегар дара поэтан кхоллараллехъ доккха дакъа дІалоцуш йолчу стихотворенешна. “Йоза – деша, бода – эша”, “Пионерашка кхайкхам”, “Берашна хъехаман илли”, “Серлонан, боданан дов”, “Хъехархошка кхайкхам” – царах терра кхидІа а ю 1928-1929 шерашкахъ цо язйиначу стихийн цІерш. Дешаран серло къомана юкъя яржор доккхачу маьІне лорура поэта. Цундела иза кхойкхура адамашка йоза-дешар Іаморе, къомана пайдехъа хиндерг тІеэцаре.

Серло тѐузур вай кьоламаца хьостуш,
Бода дІакъахкор вай Іилманца къехкош,
Орамца бакъор вай мактабехъ¹ доьшуш.

Оцу тайпана кхайкхамаш алссам бу Дудаевн произведенеш-кахъ. “Серло”, “дешар”, “йоза”, “школа”, “Іилма”, “хъехархо” – и дешнаш хазахеташ юх-юха а даладо автора шен стихотворенеш-кахъ, хІоразза а церан маьІна шор а деш. Йоза-дешар хааро стаг серлонга воккху, самукъане хуьлубйту, паргІатоне кхачаво. Иза билгалдоккху автора шен произведенийн поэтически гІирсашца а. Масала, “дешар” боху дош дукхахьолахъ шена юххехъ къеггина сирла маьІна долу, эмоционални эпитеташ йолуш хуьлу: “Дешар – бІаьсте”, “нур долчу дешаро”, “дешар, халкъана серло лун дашо малх санна”.

Дудаевн поэзехъ “Серло” – иза халкъан дахарехъ керланиг, диканиг, обзданиг чулоцуш йолу символ ю. “Бода” – зуламаниг, новкъадерг, сийсазниг, кхиарна дуьхьало еш долу дерриге а чуло-цуш йолу символ ю. “Серлонан, Боданан дов” цІе йолчу стихотво-рени тІехъ вовшашца къовсам болу Серлонан, Боданан. ХІинццалц бала хьоьгуш, Іазапехъ даьллинчу халкъан дахар кхин дІа а бода-нехъ хир ду, ша адамашна юккъера дІагІур бац, бахийта ницкъ а хир бац олий, дуьхьал болу Бода. Амма Серлонна хаьа боданан за-манаш дІаяхнийла, иза тешна ю халкъан дахар сирла хирг хиларх, цундела цо шеко йоццуш чІагІдо: “Буьтур бац, Бода, хьо кхаьрца баха. Кхул тІаьхьа ахархой бойтур бац Іеха”. Серлоно Бода эшабо. Дудаевна дика гора нохчийн халкъана Іилманан серло оьшуш хи-лар:

ХІай нохчийн хьацархой,
Дешаран хьалхенаш
Сов чехка яхалаш.
Ненан мотт бийцалаш,
Беран сурт хийцалаш,

¹ *Мактаб* – школа.

Хьанал болх лахалаш,
Жуккар¹ нах тасалаш.

Шайца чолхе йоцуш, кхета аттачу, шерачу маттаца язйина ю и стихаш. Шина стопах лаьттаху дактилан барамехь язйина хиларо а, дукхахьолахь, хандешнех лаьттаху дактилически рифмаша а и стихотворени сих ца луш, паргIат бечу хьехаман мукъамехь хуьлуйту. Стихотворенин хорма цуьнан чулацамца йогIуш ю.

«Стоьмийн беш»

Чолхенаш йоцчу хорманехь язъечу стихотворенешкахь Дудаев Iабдис дийцина халкъана хьалха лаьттаху декхарех, кхайкхина мехкан хьал алсамдаккхаре, культура а, искусство кхиоре. Адамийн дахар токхо йолуш, Даймохк хаза, исбаьхьа хуьлийла лиъна цунна. «Стоьмийн беш» цIе йолчу стихотворени тIехь автор кхойкху: «Стоьмийн беш кхиоро вай даккхийдедийр ду, ТIаьхь-тIаьхьарчу дийнахь самукъане хир ду, Цкъа а дог ца хьоьгуш, баа стом хир бу, ЙогIа аш, колхозхой, стоьмийн беш вайна». Ерриге стихотворени ешча, гучудолу «стоьмийн беш» боху дешнаш поэтически метафора хилар. Халкъан бахам, хьал, токхо, адамийн къинхьегамо кхуллуш йолу хазнаш чулоцуш йолу авторан метафора ю кхузахь стоьмийн беш.

30-гIа шераш юккье доьлхучу хенахь Дудаевн поэзи кхоччуш кхиъна йогIу. Цуьнан произведенеш республикел араха а ева. 1935 шарахь Москвахь оьрсийн маттахь араьяьллачу “Поэты Чечено-Ингушетии” цIе йолчу поэтически сборник тIехь зорба-тоьхна яра, вайнехан кхечу поэтийн произведенешца цхьаьна, Дудаев Iабдин стихаш а. Ерригсоюзни ешархочо дика тIеийцира поэтан стихаш. Иза билгалдоккху цул тIаьхьа дукха хан ялале - 1937 шарахь - Пятигорскехь оьрсийн маттахь араьяьллачу “Поэты советской Чечено-Ингушетии” сборнико. Оцу сборник тIехь а зорба-тоьхна яра оьрсийн матте яьхна Дудаев Iабдин стихотворенеш.

¹ Жуккар – шен къинхьегамца вехаш воцу стаг.

«Ма гІертал, колхозхо, сан бахамна юкъя»

Заманан билгалонаш, адамийн юкѡаметтигаш, хІетахълера социльни хѡелаш го вайна Дудаев Іабдин произведенешкахъ. Нохчийчохъ колхозаш йохкуш, адамаш шайн лаамехъ а, лаамза а, нуьцкъах а колхозашка дІаяздеш, юкѡараллин бахамаш кхуллу хан яра 1930-чу шерийн юьхъ. Оцу муьрехъ язйина ю Дудаев Іабдин «Колхозхочуьнан, цхьалхахочуьнан кѡамел» цІе йолу стихотворени. “Серло” газета тІехъ 1931 шарахъ зорбатюьхна поэтан и стихотворени. Цу тІехъ автора колхозхочуьнан, цхьалхахочуьнан ойла гойту, кѡеггина гучуйоху цу шиннах хІораннан а амалш. Цхьалхахо кхоьру, колхозана юкѡавахча, паргІатонах ша валарна. Бежна а, урд а, алаша а ю цуьнан, цундела шегарчу хьолах тоамбеш, колхозе язвала сиха вац цхьалхахо. “Ма гІерта, колхозхо, сан бахамна юкъя”, – боху цо шена кхетам луш волчу колхозхочуьнга. КІорггера гучуйолу жимачу стихотворенин тІехъ цхьалхахочун психологи. Колхозхочо юкѡара бахам хьехабо, ткѡа цхьалхахо шен бахам буьйцуш ву, цуьнан шен доларчу бахамах сакъерало.

Цхѡа-ши етт бай сан-м, ас шура йоккхуш,
Шиь урд дай сан-м, ас гота охуш,
Алаша яй сан-м, говра-ворда узуш,
Ма гІертал, колхозхо, сан бахамна юкъя.

“Сан бахам”, “сан говра-ворда”, “сан урд”– олуш, хазахета цхьалхахочунна, цо шен кѡамелехъ и дешнаш резахуьлий даладо. Амма поэт шен заманан йийсарехъ ву, цо колхозхо толош чекхйоккху шен стихотворени. Иштта бен кхечу агІора хуьлийла а дацара и цу хенахъ.

Поэтан кхолларалла шен чулацамца а, исбаьхьаллин агІора а кхуьуш схьайогІура. Цуьнан лирически турпалхо Даймахке хьанал дог-ойла йолуш, халкъан лехамашца шен дахаран некъ нисбеш ву. Іабдин кхоллараллин патриотически пафос кѡеггина гучуйолу 30-чу шерийн шолгІачу эхехъ язйинчу произведенеш тІехъ. 1937 шарахъ Соьлжа-ГІалахъ араьйлла Дудаевн “Партизанийн иллеш” цІе а

йолуш стихотворенийн сборник. Цу тĕхь яра поэтан тоьлашха йолу произведенеш. Церан шуьйра тематика яра. Автора тайп-тайпана гĕллакхаш къастандора: шен Даймохк безар, цуьнан дуьхьа гĕллакхдар; граждански тĕамехь а шайн дахар дĕаделлачу турпал-хойн сийдар, церан амалех масал эцар; паргĕатбаьккхина Даймохк а, халкъан машаре дахар кхуллуш болу къинхьегам а ларбеш долчу Цĕн Эскаран сийдар; керлачу кепехь юьртабахам а, индустри а кхуллуш долчу халкъан хьуьнарш гайтар; нохчийн зудчун сий лак-хадаккхар – иштта дара поэта шен “Партизанийн иллеш” цĕе йолчу сборника юкъяаханчу произведенешкахь айдина гĕллакхаш.

Поэт дийна волуш “Партизанийн иллел” тĕаьхьа кхин книга ара ца елира цуьнан. Дудаев Іабдин кхоллараллин некъ хедира 1937 шарахь. Сталински харцо лаьттинчу хенахь бехк-гуьнахь а доцуш лаьцна дĕавигира иза. Набахтера ша къайлах аратесначу кехат тĕхь цо яздинера: “Лергана хезна доцу, дагца кхиьна доцу, коьртехь сецна доцу тоьшалла дина суна, бĕаьрга тĕе бĕаьрг а хĕоттийна...”

Лаьцначохь кхелхина поэт. Амма бакъо туьйлира. Дудаев Іабди цĕнна бехказаваьккхира, цуьнан произведенеш халкъана юхаерзийра. 1966 шарахь зорбанехь араьйлла поэтан “Бĕаьстенан болар” цĕе йолу стихотворенийн сборник.

Цхьадолу жамІаш

Дудаев Іабдис шен произведенешкахь кхоллараллица пайда-эцна вайнехан фольклорах а, Іаьрбин поэзах а, оьрсийн литературах а. Къаьсттина пайдехьа дара поэтана нохчийн фольклор евзаш хилар. Иза фольклора тĕхь Іамаран бартан произведенешкахь санна, кхета атта, идейни маьІна шеца ма-дарра гучудолуш долу ибаьхьаллин васт кхолла а, халкъан меттан хазнех пайдаэца а. Дудаев Іабдин кхолларалла ерриг а стихотворенех лаьтташ ю. Уьш, цхьа наггахь бен, яккхийра а яц, Поэта, заманан лехамашка хьаьжжина, сихха, лозунган хьесапехь язъеш, газете дĕаелла шен стихаш. Уьш, нахана юкѡабаржош болчу кхайкхамашка терра, газето адамашка дĕакхачийна. Дудаевн стихаш, ерриш бохург санна, еа стопах я шинастопах лаьттачу дактилан барамехь язйина ю. Рифма, дук-хахьолахь, деепричастех, хандешнех лаьтташ хуьлу. Стихотворе-

неш беа моґанашка екъна ю, хьалхара кхо моґа вовшашца рифмовка йолуш бу. Таьххьара моґа, гуттар бохург санна, шена чохь стихотворенин коьрта маьІна а долуш, ша кьаьстина нисло. Иза кхечу строфан хІор беа моґанехь юх-юха а балош бу.

Дудаев Іабдин исбаьхьаллин произведенеш шен заманан декхарш кхочушдаре хьажийна яра, тахана уьш литературин истори санна евзаш ю.

Тпедахкарш

1. ХІун тематика ю Дудаев Іабдин поэзин?
2. Дийца, муха кьастайо поэто дешаран тема.
3. Муьлхачу маьІнехь даладо поэта шен произведенешкахь "серло", "бода" боху дешнаш ?
4. Муха гучуйолу Дудаевн произведенийн барта кхоллараллица йолу уьйр?

Сальмурзаев Мохьмад Сальмурзаевич

(1900-1958)

Яздархочун Сальмурзаев Мохьмадан цІе нохчийн литературехь прозин жанр йолалучу юьххьехь лаьтташ ю.

Сальмурзаев Мохьмад Сальмурзаевич вина 1900 шарахь Йоккхачу-Атаґахь ахархочун доьзалехь. Хьуьжаре деша вахна Мохьмад, амма иза чекхъяккхар ца хилла цуьнан.

Сальмурзаев Мохьмада оьрсийн мотт а, йоза а Іамийна, хьехархойн курсаш чекх а яьхна, цхьана муьрехь ярташкахь а, тІаккха Собыла-ГІалахь а хьехархочун болх бина. Нохчийн школашна дуьххьара дешаран книгаш хІиттош а, учебникаш язъеш а дакьалаьцна Сальмурзаев Мохьмада. Доккха гІуллакх дина цо нохчийн йоза кхиорехь а. Іаьрбин алфавитан буха тІехь йолчун меттана вайн йозанехь 1925 шарахь тІеэцна йолу керла алфавит Сальмурзаевс дакьалоцуш хІоттийна яра, латински элпийн бух тІехь.

Ша халкъан дешаран областной отделехь инспекторан болх беш а, цул тӀаьхьа "Серло" цӀе йолчу нохчийн издательствехь отделан заведующи волуш а йоккха терго йора Сальмурзаев Мохьмада къоман йоза-дешар, култура кхиоран.

Шен дуьххьарлера исбаьхьаллин произведенеш 20-гӀа шераш дуьйлалучу муьрехь языйна Сальмурзаев Мохьмада. 1923 шарахь цо яздира " Кхетаме Хьамид" цӀе йолу дийцар. Иза нохчийн литературехь дуьххьарлерчу дийцарах дара.

Сальмурзаев Мохьмад нохчийн литературехь дийцаран жанр йолорхо ву. Дийцар жима эпически произведени ю, кӀезиг турпалхой а болуш, стеган дахарх цхьаь я масех гӀуллакх а гойтуш йолу.

"Кхетаме Хьамид" цӀе йолчу дийцар тӀехь гайтина нохчийн къехочун доьзалан дахарх цхьа кӀезиг мур. Ярташкахь школаш яхка йолийна хан ю Сальмурзаевс йийцинар. Дахарехь хуьлуш болчу хийцамашца адамийн ойла а хийцалуш хилар гойту яздархочо. Дийцаран турпалхо Къайма керлачу интеллигенцин векал ву. Иза, шен кӀорггера кхетам а болуш, дешаран серло халкъана юкьа яржош ву. Ша юьрта балха веьчхьана, школахь дешархой кхетош-кхиорал совнаха, юьртарчу кегирхойн даг тӀе боьду некъ лоху Къаймас, цундела цаьрца уьйр таса, уьш бовза лаьа цунна.

Къаймина дика хаьа адамийн психологи хийцаялар сиха кхочушхуьлуш гӀуллакх доцийла, цо паргӀат, сих ца луш, амма хаддаза дӀахьо нахана юкьахь кхетош кхиоран болх.

Дийцар тӀехь Къаймин васт кхолларан шен башхаллаш ю, Сальмурзаевс ца гойту вайна шен турпалхочо еш йолу ойланаш, башха дукха ца бийцина цуьнан болх а, амма къеггина схьагайтина Къаймин белхан жамӀаш. Уьш, яздархочо ша схьадийцина доцуш, дийцаран кхечу персонажашкахула билгалдовлу вайна. Юьртара дукхахдолу бераш школахь доьшуш хилар го. Дешархоша Къаймас хьоьхушдерг дика Ӏамадар а, царна иза везаш хилар а билгалдолу Хьамида дешар а, цуьнан лелар а тергалдича. Къехойн Къаймега йолу дог-ойла ма-ярра гучуйолу хьалха цуьнга шовкъ йоцуш хилла волу Мурда хӀинца цунна чӀогӀа резахиларца.

Шен произведени тӀехь Сальмурзаевс исбаьхьаллин гӀирсаьшца бакъдолчуьнца нийсадогӀуш гайтина 20-гӀа шераш

дуьйлалучу муьрехь дахарехь хуьлуш болчу хийцамаша адамаш керлачу ойлане дерзош хилар.

"Кхетаме Хьамид" ю дийцаран цӀе. Дийцаран коьртачу турпалхойх цхьаь ву Хьамид. Сальмурзаев теша Нохчийчоьнан хиндерг шайх дозаделла болу кегийрхой нийса кхетам а, сирла оила а йолуш, бакъ новкъа дӀагӀург хиларх. Оцу дегайовхонца яздина автора шен дийцар, изза оила кховдайо цо и доьшуш волчуьнга а. Дийцар тӀехь вайн литературехь дуьххьара кхоьллина интеллигентан васт.

"Кхетаме Хьамид" цӀе йолчу произведенино нохчийн литературехь дийцаран жанр кхоллаялар билгалдаьккхира, иза дуьххьарлера гӀулч яра дийцар кхиарехь яьккхина. Цул тӀаьхьа арадевлира Сальмурзаевн шен а, кхечу яздархойн а дуккха а дийцарш а, повесташ а.

Цу тайпана, вайн литературехь исбаьхьаллин проза кхиорехь мехала дара "Кхетаме Хьамид" цӀе йолу Сальмурзаев Мохьмадан дийцар.

Сальмурзаевс тӀевирззина Iамайо вайнехан барта кхолларалла, цо дукха дӀаяздина нохчийн хабарш, дийцарш, туьйранаш. ТӀаьхьо, 1928 шарахь, царах цхьадерш, литературни кепехь то а дина, "Берийн туьйранаш" аьлла цӀе а йолуш, зорбанехь арахеьсна цо.

Шена тӀе тидам бохуьйтуш ю 1930 шарахь зорбатоьхна "Нохчийн ира дийцарш" цӀе йолу Сальмурзаевн книга а. Цу тӀехь ша-тайпа забаре а, сатирически а дийцарш ду. Адамашна юкъахь барта лелаш хилла бегаше, забаре хабарш ду оцу дийцарийн бухе дехкинарш, амма яздархочо церан юкъараллин маъӀна шордеш болх бина царна тӀехь. "Пайдехьа дерг кхетамана схьалаца дика ду, пайдехьа доцург и санначух ларвала дика ду", – боху автора шен дийцаршца хьалха яздинчу довзийтар тӀехь. Изза Iалашо кхочушьеьш ду и дерриге а дийцарш.

Стеган ира хьекъал, меттахь дош ала хаар гойтуш ду книги тӀера Дубин-эвлахошкара ду аьлла далийна хабарш. Самукъане хилар, муьлххачу хьоле нисвелча а воха цавезар гойту катархойн Мазах лаьцна долчу дийцарша. Сутаралла, саьхьаралла, тӀаламазалла, сихалла, цаьрга терра кхиболу а адамийн амалшкахь нислун эша-

маш Йорабоху "Чоме хъабжна молла", "Говр йицъяр", "Наб ца кхета", "Ворданна гонаха керт", "Новкъахъ йобжна", "Дена аьлча хи чу иккхина" цӀерш йолчу а, кхечу дийцаршна а тӀехъ.

Оцу тайпана кегийра а, даккхийра а 56 дийцар, я яздархочо ша ма-баххара, аларш ду "Нохчийн ира дийцарш" цӀе йолчу книги тӀехъ.

Адамийн амалшца нислуш долу кегий сакшташ беламе дохуш, царна дуьхьал кьийсам латтабо яздархочо, гул а дина, шен книгина юкъадахийтинчу дийцаршца.

Кхин а масех книга арахийцира Сальмурзаевс 1930 шарахъ. Царна юкъахъ яра "Берийн туьйранаш, хабарш" аьлла йолу халкъан бартан произведенийн книжка а, "Моллин зулам" цӀе йолу дийцар а.

Сталински харцо лаьттинчу муьрехъ, 30-чу шерашкахъ, бехк боцуш чохъ ваьллина яздархо.

Сальмурзаев Мохьмад кхелхина 1958 шарахъ Къилба-Казахстански областерчу Белоусовка цӀе йолчу юьртахъ.

ТӀедахкарш

1. Дийца, муха дакъалецира Сальмурзаев Мохьмада нохчийн йоза-дешар кхиорехъ.

2. Къоман литературехъ дийцаран жанр кхоллаяларехъ хӀун маьӀна дара Сальмурзаев Мохьмадан произведенийн?

3. Халкъан барта произведенеш гульярехъ хӀун болх кхо-чушбина Сальмурзаевс?

Нажаев Ахмад Идигович (1895 – 1943)

Нохчийн исбаьхьаллин литература йолийнчарах цхьаь ву Нажаев Ахмад Идигович. Цуьнан цӀарца а йобзна ю вайн поэзино хьалхарчу муьрехъ яхна гӀулчаш.

Нажаев Ахьмад вина 1895 шарахь Йоккхачу-АтагIахь, ахархочун доьзалехь. Духьхьара йоза-дешар хьуьжарехь Iамийна Нажает Ахьмада. Цул тIаьхьа, хьехархочун курсаш чекх а яьхна, Йоккхачу-АтагIахь юьхьанцарчу школахь хьехархочун болх бина цо. Оцу хенахь, хьехархочун балхаца цхьаьна, доккха гIуллакх до Нажает Ахьмада нохчийн халкъан барта кхолларалла гульярехь. Цо дуккха а иллеш, эшарш, туйранаш, дийцарш дIаяздина.

1924 шарахь Соьлж-гIала балха ша схьавечул тIаьхьа а Нажает Ахьмада дIахьо халкъан барта кхолларалла гульяран болх. Фольклоран произведенеш дIа а язеш, зорбане кечйо цо. 1926 шарахь араелира Нажает Ахьмада гулийна "Нохчийн эшарш, дийцарш, кичанаш" цIе йолу книга. Иза духьхьарлера книжка яра вайнехан эшарш, дийцарш, кичанаш нохчийн маттахь зорботьхна. Оцу хенахь араелира Нажает Ахьмада И. Ибриевца цхьаьна хIоттийна "Нохчийн эшарш" боху сборник а.

Халкъан барта кхолларалли тIехь болх баро, иза Iамаяро Нажает Ахьмадана гIо дира нохчийн меттан исбаьхьалла йовза, цуьнан мехаллах кхиа, цунах пайдаэца. Цунна чIогIа пайдехьа хилира шен поэтически кхоллараллин говзалла лакхаяккхарехь, исбаьхьаллин суртхIотто Iамарехь, ша халкъан барта произведенеш тIехь бина болх.

Нохчийн областной халкъан дешаран отделехь инспекторан болх бо Нажаетс. Доккха гIуллакх до цо Нохчийчохь йоза-дешар даржорехь, школийн болх тобарехь.

1926 шарахь дуьйна "Серло" газета тIехь арайовла юьйлаелира Нажает Ахьмадан духьхьарлера стихотворенеш. Оцу стихотворенеша адамаш керлачу дахаре кхойкхура.

1934 шарахь араелира Нажает Ахьмадан стихотворенийн сборник "Керла дуьне". Нажаетн лирически турпалхо керла стаг ву. Цо боху: дIадаха адамашна юкьара зуламен хIумнаш, дешийта школашкахь берашка, зуда нисье шен бакьонашкахь боьршачу стаге, халкъ серлонга боьдучу новкъахь къобалде, кхечу къаьмнашца барт лаха, доттагIалла таса. "Керла дуьне" поэтически сборнико гучудаьккхира Нажает Ахьмадан кхоллараллин похIма идейни а, исбаьхьаллин а кIорге йолуш хилар.

Оцу 1934 шарахь "Кхиам" цІе йолчу журнала тІехь зорба-туьйхира Нажаевс "Тховх тапча тохар" аьлла долчу шен беламе (сатирически) дийцарна. Оцу дийцаро, беламе дохуш, сийсаздора адамашна юкьара дІадаха хьакьдолу цхьацца хІуьмалгаш.

1935 шарахь оьрсийн матте а яьхна, Москвахь араьяллачу "Нохч-ГІалгІайчоьнан поэташ" цІе йолчу поэтически сборника юкьаяхара Нажаев Ахьмадан тоьллачарах йолу стихаш.

Пятигорскехь 1937 шарахь араьяллачу "Советски Нохч-ГІалгІайчоьнан поэташ" цІе йолчу стихотворенийн сборника тІехь а яра Нажаев Ахьмадан стихаш.

1936 шарахь араелира Нажаев Ахьмадан "ЖаІу" цІе йолу йоккха поэма. Поэми тІехь исбаьхьаллин литературин гІирсаца толлу автора вайн халкъан дахаран цхьа мур. Поэмин коьртачу турпалхочун Муцин некъ – иза массо кьехочун некъ бу. "ЖаІу" 1930 шерашкахьлерчу нохчийн литературехь дикачу произведенех цхьаь яра.

Сталински зулам даьржинчу хенахь, 1937 шарахь, хедира Нажаев Ахьмадан кхоллараллин некъ. Чувоьллинчохь хеназа кхел-хина иза. Поэтан цхьайолчу произведенешна юха зорботьхна. На-жаев Ахьмадан "Хаьржинарш" цІе йолу сборник араелира 1967 шарахь.

Нажаев Ахьмадан кхоллараллин коьрта теманаш

Нажаев Ахьмадан кхолларалла 20-30-чуй шерашкахьлерчу нохчийн поэзин цхьа агІо ю. Поэтан кхоллараллин тематика яра замано хьалха хІиттийна декхарш кхочушдаре хьажийна. Шен сти-хашкахь Нажаевс кьобалдора дахарехь кхуьуш долу керланиг. Де-шаро халкъана бахьа пайда гойтуш, керлачу заманахь дешаро бен пайдехьа стаг кхиориг цахилар чІагІдеш ю 20-30-чуй шерашкара поэзи. Нажаев Ахьмада дика гойту дешарца халкъ серлонга даккха дезаш хилар. Иштта ю цуьнан стихаш «Советийн яздархошка», «Конференци», кхиерш а. Дешаран, культура кхиоран тема шен произведенешкахь кьастош, Нажаевс билгалдоккху оьрсийн а, кхе-чу кьаьмнийн а культурера диканиг тІеэца дезаш хилар. Оьрсийн Илманах, поэзих пайдаэца безаш хилар гойту автора. Оьрсийн а,

кхечу къаьмнийн а сийлахьчу нахах лаьцна дуьйцу. Масала: стихотворени «Сийлахь поэт – Пушкин».

Халкъашна юкъара доттагІалла чІагІдаран тема ойбу поэта. Тайп-тайпанчу къаьмнех долчу адамаша цхьабартболуш къахьегаро алсамдоккху мехкан хьал. Къаьмнашна юкъара доттагІалла чІагІдар шен сийлахь декхар лору Нажаевс. ДоттагІаллин уьйраш кхиош ю цуьнан дуккха а стихаш («ЦІен эскархойн йиш», «Конференци» и дІ. кх.).

Нажаев Ахьмадан кхоллараллехь гІеххьа меттиг дІалоцуш ю Іаламах лаьцна стихотворенеш. Нохчийн поэзехь 30-чу шерашкахь кІезиг яра, аьлча а, янний ян а яцара Іалам гойтуш йолу стихотворенеш. Поэташна «бегІийла ца хетара» баккхийра классови хийцамаш хуьлуш лаьттачу хенахь Іаламан хазалла эшаршкахь йийцар. Амма Нажаев Ахьмада Даймехкан Іаламан исбаьхьалла гайтарца а кхио безаш лерина Даймахке безам.

Поэтан Іаламах лаьцна йолу произведенеш шайн чулацамца а, исбаьхьаллин гІирсашца а цу хенахьлерчу поэзин тІегІанехь ю. Масала, «КІайн хьаша» стихотворени тІера могІанаш:

Цу лаьмнийн кортошна кІайн чалба хьерчош,
Цу лекхачу хьаннаш тІе кІайн кхокхий хийшош,
Дарц хьалха ша хьобкхуш, тхевнашкахь шок егташ,
Веъна ша схьакхечи кІайн хьаша, мохь бетташ.

Сов чІогІа хазахеташ, шаьш кхаьгнаш дохуш,
КІедачу цу лай тІехь шаьш хаза ловзуш,
Бераш гуш ду вайна, салазаш хобкхуш,
Іа доьлла хазахеташ, вовшашка кхойкхуш.

Иштта сурт хІоттош яра Нажаев Ахьмадан кхийолу Іалам гойтуш йолу стихотворенеш а.

«Ж а І у»

Нажаев Ахьмадан кхоллараллин жамІ ларалуш ю 1936 шарахь араяьлла "ЖаІу" цІе йолу поэма. Шен поэми тІехь автора гай-

тина нохчийн халкъо 20-30-чуй шерашкахь бина исторически некъ. XX бешо доладелчхъана 30-гIа шераш юккъедовллалц болу къоман дахаран мур бу поэми тIехь поэтически гIирсашца толлуш берг. Поэмин коьртачу турпалхочун Муцин шен дахарх лаьцна долу дийцар ду произведенийн чулацаман бухе диллинарг. Шина декъах лаьтташ ю поэма. Хьалхарчу доккхадолчу декъа тIехь гайтина XX бешарахь Октябрьски революцина тIекхаччалц йолчу хенахь Нохчийчохь хилла социальни дIахIоттам. ШолгIа дакъа революци а, граждански тIом а, цул тIаьхьа ярташкахь керла дахар а дIахIотторехьа латтийна кыйсам гойтуш ду.

Муцин дахаран некъ Нохчийчохь хуьлуш болчу социальни хийцамашца цхьаьна гайтина поэми тIехь.

Поэма йолаелчхъана дуьйна иза чекхъяллалц халкъан, даймехкан теманаш ю хаддаза автора схьаяхьаш ерш. Вовшашца юьйцина цхьана йостуш ю автора и поэмин коьрта теманаш. Материальни а, духовни а хазна кхуллуш дерг халкъ ду, шен кхолламан да хилла дIахIотта деза иза – иштта ду поэмин коьрта маьIна.

Поэмин композици цуьнан маьIна къеггина гучудолучу кепара хIоттийна ю. Стих йоца а йолуш, еша а, кхето а атта ю. Поэма строфашка екъна ю, строфаш 10-14-16 стихах лаьтташ ю.

Поэми тIехь гуш ду автора фольклорах пайдаэцар. Автора васташ хIиттор вайнехан иллешкахь турпалхойн амалш гайтарца догIуш ду. Эпически шуьйра дахаран суьрташ хIиттадар а, поэмин хиламашкахь драматизм хааялар а вайнехан турпалхойн хуьнарш гойтушу иллешкахь санна ду. Халкъан эшарш, иллийн кийсакаш ю поэмина юкъаялийна. Дукха ду поэми тIехь кицанаш, халкъан говза дешнаш, ира хабарш.

Оцу фольклорни материалo гIо до авторна адамийн дагах хьакхалучу тайпана шен ойла гучуяккха.

ТIедахкарш

1. Доцца дийца Нажаев Ахьмадан дахарх а, кхоллараллех а лаций.

2. Нажаев Ахьмадан кхоллараллин коьрта теманаш муьлхарш ю?

3. Дийца «ЖаІу» поэмин чулацамах а, халкъан барта кхоллара-лица уьйр ярах а.

ПОЭМА

Исбаьхьаллин литературехь поэмин жанр кхоллаелла дукха хан ю. Гомеран "Иллиада", "Одиссея" произведенешкара схьалору дуьненан литературехь поэма кхоллаелла хан. Оцу произведенешна тІера схьа Іаламат бежа, чолхе некъ бина поэмо. ХІетахь дуьйна тайп-тайпанчу социально-исторически хьелашкахь хийца а луш, кхиа а кхуьуш, вайн хене схьаеана поэма. ХІор исторически муьрехь шен башхаллаш хуьлу муьлххачу а литературни жанран. Поэма а ю дахаран хьелашка хьаьжжина шен чулацамехь а, исбаьхьаллин кепехь а хийцалуш.

Поэмин жанр кхоллаяларан орамаш халкъан барта произведенешкахь ду. Вайнехан барта кхоллараллера илли ду йозанан литературехь поэма шех схьаяьлларг. Нохчийн халкъан поэма (илли) кхоллаелла XVI – XVII бІешерашкахь. Халкъана шен дикачу кІентийн хьуьнарш хастаме деш дийца лаарна, уьш тІекхуьучу тІаьхьенашка дІакхачадан лаарна еххачу хенахь кхуьуш схьаеана халкъан барта кхоллараллехь поэма (илли). Масала, тидам бер вай «Теркаца хьала-охьа вехаш хиллачу эла Мусостан, Адин Сурхон илли», «Аьккхийн Жанхотан илли», «Эвтархойн Ахьмад», «Шотойн Аьстмар», «Таркхойн кІентан, Жерочун кІентан, Жумин Акхтулин илли», «Жерочун кІентан, гуьржийн кІентан илли», «Мадин Жаьммарзий, Жумин Акхтулий» цІерш йолчу иллийн. Оцу а, и санна долчу а иллешкара «схьаеана» поэмин жанр нохчийн литературе. Цу тайппана нохчийн литературехь поэмин жанр кхоллаяларан бухехь халкъан иллеш хилла. Цуьнца цхьаьна поэмин жанр нохчийн литературехь кхоллаялар кхечу къаьмнийн литературашкахь, уггар хьалха оьрсийн литературехь, оцу жанрехь йолчу поэмин произведенех пайдаоьцуш кхочуш а хилла.

Дукха тайпанаш а, форманаш а ю поэмин. Церан юкъара билгалонаш къастийна литературоведенехь. Сийлахь-воккха оьрсийн критик волчу В. Г. Белинскийс поэмин жанран коьрта билгалонаш лерина: халкъан дахарехь доккха маьІна долу турпа-

лаллин хиламаш гайтар; хIума дийцаран, хаамбаран кеп а, гIуллакхаш кхочушдеш йолу персонаж а хилар; лирикин, драмин, билгалонаш хилар.

Дуккха а къаьмнийн литературашкахь кхидIа а кхиъна поэмин жанр. Поэмин жанрови къастамаш бу:

дерриге къоман дахарехь а доккха маъIна долу гIуллакхаш шен чулацамехь хилар;

даккхий хьуьнарш хастаме дар, хьуьнаречу адамийн амалш гайтар;

шен дIахIоттаман бухе йиллина ардаме сюжет я дахарерчу гIуллакхаша меттахъяхначу поэтан ойланех лаьтташ йолу сюжет хилар;

стихашца язйина а йолуш, лирический, эпический, драматургический билгалонаш цхьаьна ийна хилар.

Поэмин тайпанаш дукха ду, вай йийцинарш церан юкъара билгалонаш ю. Лакхахь дийцинчунна тIе а доьгIна, иштта определени яла тарлур ду поэмин. **Дерриге а къоман дахарехь доккха маъIна долу гIуллакхаш а къастош, хьуьнаречу турпалхойн васташ а кхуллуш, лирический, эпический, драматический билгалонаш шеца йолчу стихашца язйинчу йоккхачу произведенех поэма олу.**

Нохчийн яздархойн поэмаш араевлла 20-чу шерийн шолгIачу эхехь. Мамакаев Мохьмадан, Бадиев СаьИдан, Нажаев Ахьмадан поэмаш ю вайнехан литературехь дуьххьара язйинарш. Къоман литературехь дуьххьарлерчу поэмийн турпалхо халкъан паргIатонехьа болчу кыйсамехь а, машаре дахар дIахIотторехь а хьалхарчу могоаршкахь ву. Иштта бу Бадиев СаьИдан «Партизан», «Тобур ду», Нажаев Ахьмадан «ЖаIу», Мамакаев Мохьмадан "ЦIий хуьйдина лаьмнаш" цIерш йолчу поэмийн турпалхой.

ХIинцалерчу нохчийн литературехь поэма тоьллачу жанрех ю. Дукахаболчу поэташа массара а язйина поэмин жанрехь. Къоман литература йолалуш кхоллаелла йолу нохчийн поэма шен чулацамехь а, формехь а хаддаза кхуьуш схьаеьна.

Граждански тIамехь а, къинхьегамехь а гайтина халкъан турпалалла, драматически хиламаш, деган айам гайтархьама яздархой кхевдире лиро-эпически произведенашка. Поэма герга яра

халкъан айам гайтарна. Поэми тIехь эпически шуьйра, лирически дегайовхонца ирачу драматизмаца гайта таро хуьлу къоман дахарехь доккха маъIна долу гIуллакхаш..

Нохчийн литературехь поэмин жанро шена чуэцна къоман барта кхоллараллин ламасташ а, оьрсийн классически а, советски а поэмин, кхечу къаьмнийн литературашкахь йолчу поэмин жанран кхиамаш а. Шайн чулацамца а, жанрови къастамашца а тайп-тайпана поэмаш ю нохчийн хIинцалерчу литературехь. Духхьар-лерчу поэмашкара дуьйна схьа а халкъан дахарехь доккха маъIна долу гIуллакхаш къастийна яздархоша шайн эпически произведе-нешкахь. Иштта ю Бадиев СаьИдан «Октябрь», «Тоьар ду», «Ши доттагI» цIерш йолу поэмаш, Нажаев Ахьмадан «ЖагIу» поэма. Иштта кIорггера чулацам болуш ю Мамакаев Мохьмадан «Ций хуьйдина лаьмнаш», «Кемсийн хорха», Музаев Нурдинан «Вайна-хах дийцар», Мамакаев Iаьрбин «Нохчийн лаьмнашкахь», Эдилов Хасмохьмадан «Сийлаха» цIераш йолу поэмаш а.

Ша кхиарехь керлачу тIегIане кхаьчна нохчийн поэма.. Су-лаев Мохьмадан, Арсанукаев Шайхин, Ахматова Раисин, кхечу хIинцалерчу поэтийн кхоллараллехь а йоккха меттиг дIалоцу оцу жанрехь язйинчу произведенеша.

Поэмин жанран керла форманаш, исбаьхьаллин суртхIотторан керла кепаш юкъаялийна хIинцалерчу поэташа. Вайнехан литературехь хаддаза кхуьуш схьайогIу поэмин жанр.

ТIедахкарш

1. Дагаяхкийта нохчийн а, оьрсийн а, кхечу къаьмнийн а лите-ратурашкахь шаьш ешна поэмаш.

2. Нохчийн йозанан литературехь поэмин жанр кхоллаяларехь хIун маъIна дара халкъан иллин.

3. Муьлхарш ю поэмин жанран билгалонаш?

Айсханов Шамсуддин Катаевич (1907– 1938)

Дахар а, кхолларалла а

Сиха кхуьуш йолчу нохчийн литературехь кест-кестта гучуйовлура яздархойн керла цІерш. 1931 шарахь яздан волавелира тІаьхьо поэзехь а, драматургехь а, прозехь а дикачу произведенешца билгалваьлла волу Айсханов Шамсуддин. 30-чу шерашкахьлерачу литературехь йоккха меттиг дІалоцу цуьнан кхолларалло.

Айсханов Шамсуддин Катаевич вина 1907 шарахь Теркайистерачу Лаха-Неврехь. Цуьнан да-нана ахархой хилла. Яздархочун да Ката даиманна керлачунна тІегІерташ вара. XX бІешо долалучу хенахь Лаха-Неврехь халкъан серлончас, хьехархочо Хакишев Солтас школа йиллича, цига хехо вахара Ката. Халкъа юкъа серло яржоран Іалашо яра Хакишев Солтин. Дешарехула, Іилманехула лорура Хакишев Солтас нохчийн къам серлонга кхачон долу некъ. "Оцу тайпана школашкахула Хакишевс шен хенахь шуьйра яржош хилла вайн халкъана юкъахь прогрессивни дог-ойла", – яздора Сулаев Мохьмада шен цхьана книги тІехь.

Шамсуддин деша ваххал хилча, шен дас иза дІавелира Хакишев Солта волчу школе. Дешаре боккха безам болуш кхиавора Катас шен кІант. Дешарна тІера а вара жима Шамсуддин, цо хазахеташ Іамадора йоза-дешар, резахиларца тІеобцура шена хьобхург. Хьехархо а, да-нана а даккхийдеш бара дешархочун кхиамаш.

КІант андаваьлча, цуьнан кхин дІа а деша аьтто хилийтархьама, доьзалца Соьлжа-Пала кхелхина веара Ката. Кхузахь «Красная турбина» цІе йолчу керлачу предприятие балха а вахара иза.

Йоза-дешар халкъа юкъахь кхиоран некъ юьхьарлецира ша хьалакхиьча Шамсуддис. 1925 шарахь дуьйна цхьана муьрехь комсомолехь болх бира цо. Кегийрхошна юкъахь масех шарахь болх баро гІо дира хинволчу яздархочунна шен нийсархойн дог-ойла кІорггера йовза а, керла дахар дІахІотторехь цара кхочушден гІуллакхаш ган а. Иза чІогІа пайдехьа хилира цунна.

Советски партийни школе деша хъажийра Шамсуддин, иза кхиамца чекхъяьккхира цо.

Айсханов Шамсуддис шен литературни кхолларалла йолаялар 1931 шарера дуьйна схъа лорура. Иза яздан-м дикка хъалха вoлавелла, делахъ а яздархочо хIетахълера хан, схъахетарехъ, яздан Iамаран, кечамбаран мур лоруш хилла. 1931 шарахъ "КIайн котам" цIе йолу дийцар яздира Айсхановс. Автора иза дийшира Ростовехъ дIаяьхъначу Къилбаседа Кавказан къаьмнийн искусствон олимпиадехъ. Iаламат дика тIеийцира цигахъ къоначу яздархочун произведени. Кхиамо дог айдира Айсхановн, хIинца мелла а шех БIобулуш язйо цо исбаьхъаллин произведенеш. Оцу шарахъ язйина ю йоккха поэтически произведени – "Хъава" цIе йолу поэма.

Политотделан газетехъ

1933 шарахъ, совпартшкола чекхъяьккхинчул тIаьхъа, Айсхановс политотделан газетан редакцехъ болх бо. Iаламат хала а, жоьпаллин а болх бара иза. Амма яздархочунна чIогIа пайдехъа хилира газетехъ болх бар. Адамийн ойланех, лаамех кхиа аьтто хуьлуьйтура журналистан балхо. Яздаран корматалла лакхаяларехъ а пайдехъа хилира газетехъ бина болх.

1933 шарахъ масех произведени арахийцира Айсхановс,. Царна юкъахъ яра «Вай доьшур ду» боху 8 суьртах лаьтташ йолу пьеса, «Мало-хало» цIе йолу дийцар, «ХIайттархойн бригада» аьлла очерк. Зорбанера араделира хъалха яздина долу «КIайн котам» боху дийцар. Керла бахам кхуллуш долчу халкъан дахарехъ хуьлуш болу хийцамаш гойту автора оцу произведенешкахъ.

"ХIайттархойн бригада" цIе йолчу очерка тIехъ дуьйцу ахархоша, йохъе а буьйлуш, шайн белхан планаш хенал хъалха кхо-чушъяр.Дукхахболчу юьртахоша хъаналчу къинхъегамца дебабо юьртбахам. Очерк тIехъ гойту божаршна а, зударшна а цхъатерра бертахъ аренашкахъ каде белхаш бар. Белабелла, бекхабелла бу уьш, самукъне бу церан беркате къинхъегам. Болх говза вовшахто-ха хууш болу куьйгалхой кхиина ярташкахъ. Царах ву хъуьнаре бригадир Абубакаров Абуса. Йохъе яьлладу Абусин бригадо ЦIен байракх яьккхина. Шайн аренашкара белхаш дIа а берзабой, лула-

хошна гЮ дан йоьду хІайттархойн бригада. ХІинццалц ца хиллачу юкъярчу белхан форманаша самадаьккхина хьюьнар. Керлачу дахарца цхьяьна кхуьуш ду керла адамаш, боху яздархочо шен произведеница.

Хазачу маттаца язйина очерк. Алссам ду цу тІехь говза далийна исбаьхьаллин дустарш. Кхета атта а, йоьшуш самукъане а ю иза. КІезиг бен йоцчу диалогехь а билгалйовлу турпалхойн амалш. Жимчу барамехь йолчу оцу произведени тІехь Айсхановга хІоттаделла 30-чу шерашкахьлерчу юьртан дахаран кьеггина долу сурт, гайтаделла хьюьнаречу адамийн гІуллакхаш а, ойланаш а.

«Мало-хало» цІе йолчу забаре дийцар тІехь яздархочо хІоттийна декъазчу цхьалхачун васт. Малонча Шаба, кхиболу юьртахой санна болх бан лууш вац. Къинхьегамах уьдуш ву иза, цундела цуьнан нехачарах тера ков-керт а, хІусам а яц. Тайп-тайпана декъаза гІуллакхаш Іиттало Шабех, цуьнан мало бахъана долуш. Наха беламе воккху иза.

Стеган сий а, ирс а цуьнан хьаналчу къинхьегамах дозуш хилар билгалдоккхуш ду дийцаран маьІна.

Москвахь 1934 шарахь гульелира Ерригсоюзни яздархойн хьалхара съезд. Советски кьаьмнийн литератураш кхиаран гІуллакхаш дара съездехь дуьйцуш. Оцу съездехь дакьалоцуш вара нохчийн, гІалгІайн яздархойх пхиь векал, царна юкъахь Айсханов Шамсуддин а вара. Нохч-ГІалгІайн литературах лаьцна кьамел дира Айсхановс съездехь. Шен кьамелехь цо билгалдаьккхира вайнехан культура а, литература а кхио яккхий таронаш хилар а, хІинца яздархой кьоман литература кхолларехьа кьийсам латтош хилар а.

«Шен заманан векал»

Айсханов Шамсуддих «шен заманан векал» аьлла Сулаев Мохьмада. Нийса а ду иза. Шен заманахь халкъана хьалха лаьтташ долу чолхе а, хала а декхарш гайтарехь а, уьш кхочушдарехь а доккха дакьалаьцна яздархочо. Айсханов Шамсуддис яздархочун болх юкъяраллин балхаца цхьяьна дІакхоьхьура. Цундела Айсхановна дика девзара халкъана хьалха лаьтташ долу декхарш, уьш

кхочушдаре хъажийна яра цуьнан произведенеш. Иза къеггина билгалдолу муьлха а цуьнан прозаически а, поэтически а, драматургически а произведени ешча. Цхъана муьрехь Нохч-ГалгIайн яздархойн союзан куьгалхо вара Айсханов. Доккха гIуллакх дора цо вайнехан литературин кхоллараллин ницкъаш вовшахтухуш, заманан лехамаш кхочушбарна уьш тIеберзош. Текхуьш болчу кьоначу яздархойн леррина терго а еш, царна даиманна а гIо дора Айсхановс.

Нохчийн, гIалгIайн поэтийн произведенийн сборник дуьххъара оьрсийн маттахь Москвахь араялар а Айсханов Шамсуддинан цIарца дозаделла дара. Иштта, 1935 шарахь Москвахь оьрсийн маттахь зорбатуьйхира Айсхановс хIоттийначу «Поэты Чечено-Ингушетии» цIе йолчу поэтически сборникана. Нохч-ГалгIайчоьнан ворхI поэтан произведенеш яра оцу сборника тIехь, царехь хIор поэтан биографих а, кхоллараллин а хаамаш бара. Айсхановс язйина «Толам», «Хьамид», «БIаьстенан хьеший», «БIаьсте» цIерш йолу стихотворенеш а, "Хьава" цIе йолу поэма а яра цу тIехь зорбатоьхна.

Цул тIаьхьа ши шо даьлча Пятигорскехь оьрсийн маттахь араяьлладу "Поэты советской Чечено-Ингушетии" цIе йолчу сборника юкьахь зорбатоьхна а яра цуьнан произведенеш. Оьрсийн классикин произведенеш гочьеш, уьш вайнахана йовзийтаран гIуллакх кхочуш а дора Айсхановс.

Яздархочо даиманна а терго йора нохчийн школашкахь дешаран хьелаш тодаран. Айсхановс хIиттийначу дешаран книжкех дуккха а шерашкахь пайда ийцира юьхьанцарчу школийн дешархоша. Берашна язъечу стихаш тIехь лерина болх бора поэта. Сталински хенан кьизачу кхолламо хеназа хадийра яздархочун кхоллараллин а, дахаран а некъ. 1937 шеран 31 октябрехь чувовьллина, кхин ара ца велира Айсханов Шамсуддин. Банний а бехк боцуш 1938 шеран 11 мартехь Iуьйранна 5 сахьт долучу хенахь тоьпаш тоьхна яздархочунна. Амма тахана а шайх пайдаьоцуш ю яздархочун прозаически а, поэтически а произведенеш. 1964 шарахь Нохч-ГалгIайн книжни издательствос арахецна стихаш, поэма, очеркаш, дийцарш шена тIехь а долуч, Айсхановн хаьржинчу произведенийн книга.

ТПедахкарш

1. Схъадийца, Айсханов Шамсуддинан дахарера муълха гІуллакхаш хилла шуна хетарехъ цуьнан литературни кхоллараллина тІеІаткъам болуш.

2. Шаьш хьалха Іамийначу Айсхановн произведенех муълхарш дагайоґу шуна? Пайдаэца царах, поэтан дахарх а, кхоллараллех а шаьш схъадуьйцуш.

3. Айсхановн произведенийн коьртачу тематикех лаций дийца.

БАДУЕВ САЪИД-САЛИХЪ СУЛЕЙМАНОВИЧ (1903 – 1938)

Дахаран а, кхоллараллин а некъ

Шен кхоллараллин корматалла халкъан хьашташна дІаеллачу яздархочун дахар дуьнен чуьра иза дІаваларца кхачалуш дац. Цуьнан исбаьхьаллин дош, шен маьІнийн керла агІонаш гучу а йохуш, халкъа юкъахъ деха. Ишттачарах ву нохчийн литературин бухбиллархо Бадиев СаьИд-Салихъ Сулейманович. ПаргІатонан идеалаш чІагІярна дІаделла цо шен кхоллараллин похІма, хьуьнарш, деган йовхо.

Бадиев СаьИд-Салихъан произведенеш дуьненан гІуллакхийн ойла йойтуш ю. Дахарера диканиг тІеэца, вочуьнца кьийсам латто Іамаво цара. Даймохк безаран ойла кхиайо, къаьмнашна юкъара доттагІалла чІагІдаре кхойкху, къоман лама-сташ лардан дезаш хилар гойту. Керлачу заманан керла стаг кхиоран Іалашонаш хІиттийна автора шен кхоллараллина хьалха. Цуьнан произведенеш паргІатчу дахарехьа болчу кьийсамна кьинхьегамхойн дог-ойла гІаттош хилла.

Вайнехан хІинцалерчу исбаьхьаллин культурин мехала цхьа дакъа ду Бадиев СаьИдан кхолларалла.

Бералла а, дешаран шераш а

Бадугев СаьИид-Салихь Сулейманович вина 1903 шеран 28 августехь (хинцалерчу хенаца – 10-чу сентябрехь) Соьлжа-гIалахь.

Яздархочун да Бадугев Сулейман Хьалха-МартангIера схьабевл-лачу совдегарех вара. Оьрсийн-японски тIамехь (1904 – 1905 ше-раш) дакъалоцуш хилла иза. СаьИид-Салихьан нана Укаева Зайбат Йоккхачу-АтагIара яра. КIентан бералла дIадахна Соьлжа-гIалахь а, Хьалха-МартангIехь а. Дуккха а гергара нах бара БадугевгIеран Хьалха-МартангIехь. Хинволчу яздархочун деда, денана, пхиь де-ваша вара кхузахь вехаш. Шен дехой болчу Хьалха-МартангIе а, ненахой бехачу Йоккхачу-АтагIа а кест-кестта вогуш а, еххачу хе-нахь Iаш а хиллачу кIанта хазахеташ ладийгIина юьртахоша ис-баьхьа олучу иллешка, дуьйцучу туьйранашка, ширчу хабаршка, мехкарийн эшаршка. Халкъан исбаьхьаллин дешан марзо беран хе-нахь евзина цунна, барта кхолларалла гуттаренна а езаелла. Соьлжа-гIаларчу реальни училище деша дIавелира СаьИид-Салихь шен дас. Ойла тIеяххийтина, лерина доьшу цо. Шен накьосташна юккъехь кIеда-мерза волуш а, дешарна тIера хиларца а билгалве-лира иза. Къабсттина дукха езара С. Бадугевна исбаьхьаллин лите-ратура. Тевирззина Iамайора цо оьрсийн классически литература, лерина йоьшура В.А. Жуковскийн, А.С. Пушкинан, М.Ю. Лермон-товн, Л.Н. Толстойн, А.П. Чеховн, А.М. Горькийн произведенеш. Хинволчу яздархочунна Iаламат пайдехьа дара сийлахь-йоккха оьрсийн литература, культура йовзар.

ЦIеххьана бохам беара БадугевгIеран доьзале. Оьрсийн-япон-ски тIамехь йина чевнаш юхаметтахъевлла, 1914 шарахь Петро-градехь кхелхира доьзалан да Сулейман. ЦIа а веьна, Хьалха-МартангIехь дIавоьллира иза. ВорхI бераца йисира нана, СаьИид-Салихьан уггаре жимаха йолу йиша Маки да дIаваьллачул тIаьхьа дуьнен чу елира. Хала дара байлахь бисинчу доьзална. Дукха хан ялале материальни халонаш хааелира. Паччахьан заманехь муьлхха а дешар санна, Соьлжа-гIаларчу реальни училищехь а дешар мехак

дара. Шен хеннахь мах дІабалаза бисча, дешарх юкъахвоккхура. Алссамчу берашца йисинчу нанна хала дара доьзал кхаба. Доьшуш болчу СаьІид-Салихьна а, цуьнан вежаршна а тІера мах бала таро йоцуш меттигаш а йогІура. Шен ма-хуьллу дешар чекхдаккха гІиртира СаьІид-Салихь, амма гІуллакх ца хилира. 1915-1916 дешаран шеран IV четвертехь дешарх юкъахваьккхира иза. Реальни училищехь 1916 шеран 25 майхь дІаехьначу педагогически кхета-шонан протокол тІехь дешарна тІера мах дІацабаларна ("за невзнос платы за учение") Бадиев СаьІид дІаваккхаран хьокъехь сацам бу. Дешаран шо чекхдала цхьа бутт бен ца биснера хинволу яздархо реальни училищера дІавоккхуш, оцу шарахь йолийна класс чекхъ-яккхалц а ца витира.

СаьІид-Салихь шайн доьзалехь баккхийчарах вара, цунна тІехь дара кегийчеран тергояр. Иза балха вахара. Болх барца цхьаьна дІахьора цо, ша доьшуш, шен хаарш тІедузар. 1922 шарахь Владикавказехь кооперативни курсаш чекхъехира Бадиевс. Цул тІаьхьа цхьана муьрехь товароведан болх бира. Амма цуьнан шовкъ йолуш болх бацара иза, цуьнан дог ца летара оцу гІуллакхех. С. Бадиевн оила кхечахьа гІертара. Шен кЪоман куль-тура кхиорехь, йоза-дешар даржорехь, халкъ Илманан серлонга доккхучу балха тІехь дакъалацар дара С. Бадиевна лууш дерг. Шен Іалашо кхочушъярхьама хьехархойн курсашка деша вахара иза. Уьш чекх а яьхна, хьехархочун болх бира цо. Шкоlexь берашна хьехарца цхьаьна, баккхийчарна йоза-дешар а Іамадора СаьІид-Салихьа.

Яздан волавалар

Ша-тайпанчу эвсараллица бара Бадиев СаьІид-Салихьа ис-баьхьаллин литературе вогІуш бина некъ а, литературехь цо бина болх а.

Хьехархочун болх беш волуш цо лерина Іамайо халкъан барта кхолларалла, дІаяздо иллеш, эшарш, забаре хабарш. Халкъан ойланах кхиа гІерта Бадиев. КІорггера пайда оьцуш йоьшу цо оьрсийн а, дуьненан кхечу къаьмнийн а яздархойн произведенеш. Бадиев СаьІида шена хьалха хІоттийнера исбаьхьаллин дешан гов-

залла караерзоран Іалашо. 20-гІа шераш юккѣ даханчу хенахъ язйира цо шен дуьххьарлера произведенеш. 1925 – 1926 шерашкахъ "Серло" газета тІехъ зорбатухуш арайийлина хІетахъ цо язйина стихотворенеш а, кегийра дийцарш а. Волалуш волчу яздархочо шен коьрта Іалашо лорура кьоман оьзда ламасташ чІагІдеш, во-чуьнца кыйсам латтош керла дахар дІахІотторехъа болчу кыйса-мехъ исбаьхьаллин дашца дакъалацар. Бадует СаьІид-Салихъан дуьххьарлера произведенеш а, ерриге цуьнан кхолларалла а и Іалашо кхочушъяре хъажийна ю. Яздархочо шен произведенеш зорбанехъ арахоьцуш, Бадует СаьІид олий, йоцца язйора шен цІе. Цундела литературехъ Бадует СаьІид аьлла, дІаяхна яздархочун цІе.

Іаламат сиха кхиира яздархочун кхоллараллин корматалла. 20-гІа шераш юккѣ даханчул тІаьхъа яздан волавеллачу Бадуетс, 1928 – 1929 шерашкахъ язйира идейни чулацамца а, исбаьхьаллин говзаллица а кхоччуш кхиина а йолуш, шен тоьллачарах йолу произведенеш ("ЦІеран арц", "Бешто"). Иштта сиха яздархочун корматалла кхиаран бахъана дара коьрта долчу декъана цо Іаламат говза халкъан барта кхоллараллех пайда оьцуш хилар, оьрсийн а, кхечу къаьмнийн литературех иза Іемаш хилар а. Лаккхара исбаьхьалла шайца йолу вайнехан барта кхоллараллин произведенеш Бадуетн кхоллараллин хьоста хилира. Нохчийн фольклоро яздархочун исбаьхьаллин говзалла кхиорал совнаха, иза кхетавора халкъан ойланех, сатийсамех, къеггина гойтура хьалха дІадахана балане дахар, ирсехъа сатуьйсус адамо лайна Іазап. Бадуетн исбаьхьаллин кхоллараллин орамаш вайнехан фольклорах схьадогІуш дара. Оьрсийн а, кхечу къаьмнийн а литературах пайдаэцаро яздархочун исбаьхьаллин говзалла лакхайоккхура. Цу тайпана яра Бадуетн исбаьхьаллин кхолларалла йолаяларан цхьайолу башхаллаш.

Яздархочун дуьххьарлерчу произведенех ю цуьнан "Мацалла" цІе йолу повесть. Къехойн, хьолахойн вовшашца хилла юкъаметтигаш гайтина автора шен дуьххьарлерчу повесть тІехъ. Къона довзал – ТІелиб, ХІижан – хало ловш ду, мацаллла ю цаьргахъ, кхечу къехошкахъ а санна. Ялта кыйдаларх пайда а оьцуш, шайн хьелаш алсамдохуш бу таронаш йолу нах. Мацалла токхуш болчу

къехошна кІеззиг ялтех хІума а лой, церан тІаьххъара говр а, бежа-на а шайн дола доккху хьолахоша. Иштта шен бахам стамбеш ву повесть тІера Мухтар а.

Бадиевс повестан персонажийн васташ дукха шуьйра ца гай-тинехъ а, церан амалш, психологи билгалъяккхарна тІе леррина ти-дам бахийтина. ДогцІена, мерза безам бу Телибан, ХИжанан берг. Мел яккхий халонаш тІехІиттарх, мацалла шаьш кІелдисарх, лах ца ло цу шиннан вовшашка йолу ойла, вовшийн ларар. Къинхетаме, догдика адамаш ду уьш, тешаме, хъанал бу церан безам. ХИжан шена везачунна муьтІахъ а, шен безам ларбийр болуш а хилар къеггина билгалдолу цо хьолахочун Мухтаран лаамна дуьхьало яр-ца. Хьолах ца бухку цо шен безам. Мацалло гІелийна йолу ХИжан бахамах юьззина йолчу кертара йоду, сихха Телибана тІекхача.

Мухтара лелочу гІуллакхаша цуьнан ямарт ойла, хъарамло-наш, нахана иза зуламе хилар билгалдоккху.

Персонажийн дог-ойла, церан лехамаш гайтарца яздархочо кхулу къеггина шайн социальни юьхъ гучуйолуш долу васташ.

"Мацалла" цІе йолчу повесто – яздархочун дуьххьарлерчу йоккхачу эпически произведенино дарехъ хаййтира Бадиев кІорггера кхолларалла йолуш яздархо хилар. Оцу повесть тІехъ хаалуш яра, тІаьхьо къаьсташ билгалъевлла йолу Бадиевн кхолла-раллин хотІан коьрта башхаллаш.

20-гІа шераш чекхдовлучу муьрехъ Бадиев СаьІида язйира кІорггера идейно-исбаьхьаллин чулацам болу произведенеш. Цар-на юкьахъ яра "ЦІеран арц", "Бешто" цІераш йолу повесташ а, "Имран", "ГІу" боху дийцарш а, "МаргІала синтар" цІе йолу стихо-творени а, 1930 шарахъ зорбанера араьялла "ПетІамат" цІе йолу роман а, кхийолу произведенеш а.

20-гІа шераш чекхдовлуш ша язйина цхьайолу произведе-неш Бадиевс, гул а йина, арахийцира "Хабарш, иллеш, поэмаш" цІе йолчу книги тІехъ.

Бадиев СаьІида масех произведени язйина, "Іадаташ" аьлла, цІе а тиллина. Уьш зорбанера араевлла 1930 шарахъ. Шина книгех лаьтгаш ю "Іадаташ» боху произведенеш. Хьалхарчу книги тІехъ ду "Іадат", "Олдам", "Баудди", "Зайнап", "ГІу" цІерш йолу дий-

царш, шолгIачунна тIехь "Бешто" боху повесть а, "Бекхам" цIе йолу дийцар а ду.

Ира чулацам болчу оцу произведенешца автора гойту нохчийн кьоман дахаран тайп-тайпана агIонаш. "Iадат", "Олдам", "Баудди", "ГIу" дийцарийн турпалхой кьоман гIиллакхаш лардеш мел яккхий а халонаш лан кийча бу. Бакъ буй и турпалхой? Нийса дуй цара лелийнарш? Иштта хаттарш хIиттадо яздархочо шен произведенешца.

ЧIирьекхаран Iадат гайтина яздархочо "Бекхам", "Зайнап" цIераш йолчу дийцаршкахь.

1930 шарахь зорбанера араелира Бадуевнн "ПетIамат" цIе йолу роман (1-ра дакъа). Иза нохчийн литературехь дуьххьарлера роман яра. Шуьйра чулацам болу роман язъян Iалашо йолуш хилла яздархо, амма иза чекхъяккха доьгIна ца хиллера цунна.

Бадуев а, кьоман театр а

30-гIа шераш дуьйлалучу муьрехь Бадуев СаьИда юххера уьйр латтийна кхоллалучу йолчу Нохчийн драматически театраца. Кьорта долчу декъана кьоман театран репертуар Бадуевн произведенех лаьтташ хилла. Оцу хенахь театрехь болх беш хиллачу Саидов Билалас шен дагалецамашкахь яздо: "Тхо хIетахь 1931-34 -чуй, цул тIаьххьарчуй шерашкахь хIор бIаьста а, гурахь а Нохчийчуьра массо а бохург санна ярташкахула чекхдовлура спектаклаш, концерташ хIиттош. ХIор тхаьш ара моссaza довлу, оха Бадуевс язйина керла пьеса - спектакль хьора. Уьш яра "Дайн Iедал", "Гуттар а ца хуьлу моллина мовлад", "Марха досту де", "Большевикийн хьалхара бIаьсте", "Политотдел", "Ламанаш хийцало", "Дашо Iам", "ЦаIебийна зуда ялор", "ЦIен гIап", иштта дIа кхин а. Районашка тхо доьлхучу хенахь СаьИд, гуттар бохург санна, тхоьца цхьаьна хуьлура... СаьИда бIо ца кьажабора тхан гIоьнча хилла, тхуна юххе вала. Тхо дIадоьлхуш новкъахь а, дахана цига дIакхаьчча а, меттигерчу хьелашка хьожжий, цо шен пьеса кIезиг-дукха хуьйций тойора, оха цу сохьта и хийцамаш сцени тIехь дIахIиттабора".

Кьоначу театран балха тIехь жигара дакъа лаьцна ца Iаш, ша гоьваьлла драматург хиларе терра, театрана башха репертуар лат-

тийна ца Іаш, кьоман театран исбаьхьаллин куьйгалхо вара Саьид бохуш, дуьйцу 30-чу шерашкахь Нохч-ГІалгІайн драматически театрахь болх биначара. Нохчийчохь а, республикал арахь а дика бевзаш болчу артисташа шаьш дуьххьара театре даьхкинчу муьрехь актерийн болх шайна безабаларехь а, цул тІаьхьа шайн корматалла кхиарехь а Бадуевс шайна динчу ГІоьнан лаккхара мах хадабо.

Цу тайпана, Бадуев СаьИдан цІе Нохч-ГІалгІайн драматически театрахь ДІакъасталур йоцуш йозаелла ю.

Алссам драматически произведенеш язйина Бадуевс, иттех шарахь цо кхоьллина лаккхара идейни а, исбаьхьаллин а мехалалла йолу пхийтта сов пьеса.

Яздархочун кхийолу произведенеш а санна, шуьйра тематика йолуш ю цуьнан драматурги а.

Юьртабахам керлачу тІегІане баккхарехь ахархоша латтийна кьийсам гойту драматурго шен "Ламанаш хийцало", "Большевикаллица ялта дерехьа", "Политотдел", "Самаяьлла ячейка", "ЖаІуьнан доьзал" цІерш йолчу пьесаш тІехь. Шен заманан проблемаш хІиттош яра "Марха досту де", "ЦаІебийна зудаялор", "ПетІамат" боху пьесаш.

Нохчийн а, ГІалгІайн а драматургехь белхалойн классан тема дуьххьара хІоттийнарг Бадуев вара. "Дашо Іам" цІе йолчу пьеси тІехь драматурго гайтира тайп-тайпана кьаьмнех болчу нефтяникаша, йохьалле а буьйлуш, кьинхьегаман толамаш бахарца Даймехкан хьал алсамдаккхар.

Граждански тІеман хьокьехь ю автора исторически бакьдолчунна тІехь язйина "ЦІен гІап" цІе йолу турпалаллин драма. Ерриге советски драматургехь тоьлашха лоруш хиллачу К. Треневн "Любовь Яровая", Вс. Ивановн "Бронепоезд 14-69", Б. Лавреневн "Разгром" цІерш йолчу произведенийн маГІарехь Бадуевн "ЦІен гІап" боху пьеса а лаьтташ хилар билгалдоккху иза теллинчара.

Пьеси тІера хиламаш билгалйолчу меттехь – Іалхан-Юьртахь – кхочушхуьлуш бу. Коьрта долчу декъана пьесин чулацаман бухехь берг Іалхан-Юьртахь Деникинан эскаршна дуьхьал бина цІеяххана болу тІом бу. Исторически бакьдолчуьнца цхьаьнадоГІуш дара Бадуевс шен пьеси тІехь белхалоша а, ахархо-

ша а граждански тIамехь паргIатонехъа кыйсам латтор гойтуш долу суьрташ. Iаламат боккха кхиам хилира "ЦIен гIап" цIе йолчу драмин. Яздархойн Ерригсоюзни хьалхарчу съездехь вайнехан литературин хьокъехь ша динчу къамелехь Айсханов Шамсуддис билгалдаьккхира: "Нохч-ГIалгIайн керлачу актeраша хIиттош С. Бадиевн "ЦIен гIап" цIе йолу пьеса а ю. И пьеса хIинцале Нохч-ГIалгIайн областан шерачу аренгарчу а, ламанца йолчу а ерриге яр-ташкахь хIиттийна а, колхозхоша чIогIа магийна а ю".

1933 шеран 25 июнехь арадаьллачу "Грозненский рабочий" газето яздора "ЦIен гIап" бохучу пьесех лаьцна: "Пьеса кхаа-деа сохьтехь лаьтта, цуьнан ейта эпизод а, пхий дакъа а ду. Амма хьовсархойн зал оцу ерриге а хенахь тIехьюьззина хуьлу, адамаша дIалоцу массо маьIиг а, кораш а, неIсагIеш а, чуьра араболу некъ а. Хьовсархой Бадиев СаьIидан "ЦIен гIап" цIе йолчу граждански тIеман хьокъехь нохчийн кьинхьегаман ахархоша а, грозненски пролетариато а Шатиловн, Бичераховн, Чуликовн, Алиевн, кхечеран а кIайгвардейцийн бандашна дубьхал герзащца латтийначу кыйсаман хьокъехь йолчу пьесе хьовсуш бу.

Йоккхачу-АтагIахь областной слете гулбелла цIен партизанаш боккхачу тидамца хьаьвсира пьесе. Царах дукхаха йолчу эпизодашкахь шайш дакъалаьцна цара. ГIойтIарчу партизански отрядан командир Хьату Давлиев, Йоккхачу-АтагIара Ноома Тукаев, Гикалос шена тIедехкина дуккха а къайлах гIуллакхаш кхочушдина волу Iалхан-Юьртачу партизански отрядан командир ЧIаба Кагерманов, дуккха а кхиберш а. ХIинца уьш леррина хьоьжу юьртсоветан уьйтIарчу доккхачу рагIу кIелахь аннаш вовшах а тесна йинчу сцени тIе".

Къоман театран сцени тIехь, даиманна а шен кхиам а болуш, дуккха а шерашкахь лаьттира Бадиевн "ЦIен гIап". 1936 шарахь Нохч-ГIалгIайн драматически театр Белоруссехь гастролашкахь йолуш а, Москва къаьмнийн театрийн фестивале кхайкхича а, цуьнан репертуарехь Бадиевн кхоь пьеса яра: "ЦIен гIап", "ПетIамат", "Цадебийна зудаялор".

Иштта баккхий кхиамаш хилира драматурган дукхахйолчу произведенийн. Бадиевн "ПетIамат" цIе йолу пьеса а, "Бешто" цIе

йолчу повесть тӀехь хӀоттийна пьеса а тахана а ю Нохчийн пачхьалкхан драматически театран репертуара юккӀехь.

Бадиевн цхьайолчу драматически произведенийн тексташ яйна, кароза ю. Иштта "ЦӀен гӀап" пьесин текст а, хьалхара ши сурт бен карийна дац.

Бадиев Саидан пьесаш нах шайга хьовсуш а, нахана езаш а яра. Драматурган произведенийн турпалхой, цуьнан пьесаш тӀера хиламаш халкъан дахарера схьаэцна а, халкъана хьалха лаьтташ йолу Ӏалашонаш кхочушъяре хьажийна а бара. Цундела адамашна Ӏышуш яра и пьесаш, резахуьлуш цара тӀе а Ӏыцура уьш.

Бадиев Саидан Ӏьрсийн яздархошца хилла доттагӀаллин а, кхоллараллин а уьйраш

Хууш ма-хиллара, Бадиевс исбаьхьаллин литературехь баккхий кхиамаш бахаран бахъана дара коьрта долчу декъана иза халкъан барта кхоллараллина тӀетӀаш хилар, халкъан барта произведенех цо кхоллараллица пайдаэцар. Амма яздархочун исбаьхьаллин корматалла кхиарехь, цуьнан кхоллараллин хатӀ шардаларехь доккха маӀна дара Бадиев даиманна а Ӏьрсийн а, кхечу къаьмнийн а литературех Ӏемаш хиларан, цо хаддаза Ӏьрсийн баккхийчу яздархошца доттагӀаллин, кхоллараллин уьйраш латтош хиларан.

Бадиев Саидан цхьаьнакхетарш хилла А. М. Горькийца а, А. А. Фадеевца а.

Бадиевна Ӏаламат пайдехьа бара дуьненна а вевзаш волчу сийлахь-воккхачу яздархочун А. М. Горькийн хьехамаш. "Тхан хьехархо – Максим Горький" цӀе йолчу шен исбаьхьаллин очерка тӀехь Бадиевс яздо пролетарски яздархочун кхолларалла, кхечу къаьмнашна санна, вайнахана а доккхачу маӀне хиларан хьокӀехь а, шена цунах даьллачу беркатах лаьцна а. "Тхан хьерхархо, тхан накӀост Горький!" – боху Бадиевс. Горькийн "Песня о Соколе" нохчийн матте а яьккхина, шен очерка тӀехь ялийнера яздархочо.

"Нохчийчоьнан драматургически литературехь тоьлашха йолу произведени – Бадиевн "ЦӀен гӀап" цӀе йолу пьеса – Горькийн исбаьхьаллин тӀеӀаткъамца" язйина хилар билгалдаьккхира 1936 шарахь Нохч-ГӀалгӀайн АССР-н яздархойн Союзан правленис.

Бадиевн доттагАлла дара А.С. Серафимовичца а. Це яххана волчу яздархочо го дора шен кьоначу накьостана кьоман дахар исбаьхьаллин кепехь талла, произведенешкахь кьорггера исбаьхьаллин суьрташ кхолла. 1929 шарахь ша Нохчийчу веана волуш А. Серафимовича яздархойн (кьаьсттина нохчийн яздархойн) тидам тьебахийтира шайн кьоман дахар кьорггера талла дезаш хиларна. "Уьш Нохчийчоьнах кьаьсттина лелахь, церан гуллакх ледара хир ду", – элира цо.

ГПарабевлла болчу оьрсийн поэташца Э. Г. Багрицкийца, В. А. Луговскойца, иштта дла кхечаьрца а доттагАллын уьйраш хилла Бадиевн. Баккхийчу яздархоша – исбаьхьаллин дешан говзанчаша го дина Бадиевна шен халкьан дахар керлачу исбаьхьаллин кепехь гайта, реализман некьаш тлехь члаглавала.

Бадиев СаьИда шен аглора члогла хама бина оьрсийн яздархойн, цунна дика хаьара йоккха идейно- эстетически мехалла йолу оьрсийн литература нохчийн кьоман исбаьхьаллин литература кхиорехь доккха маьИна долуш хилар. 1932 шарахь Москвахь СССР-н яздархойн Союзан Оргкомитетан хьалхарчу пленумехь ша динчу кьамелехь Бадиевс кьеггина билгал а даьккхина иза.

Тьедахкарш

1. Муха дладахана хинволчу яздархочун бералла?
2. Дийца Бадиев СаьИдан дешарх лаций.
3. Муха чулацам болуш яра Бадиев СаьИдан дуьххьарлера произведенеш?
4. Муха бу "Иадаташ" це йолчу Бадиев СаьИдан сборникан чулацам?
6. Хун маьИна ду Бадиев СаьИдан драматургин нохчийн театр кхиарехь?
7. Дийца Бадиев СаьИдан оьрсийн яздархошца хиллачу кхоллараллин уьйрех лаций.
9. Доклад язье "Бадиев а, кьоман театр а" це йолуш.

"Бешто"

Бадугев Саѳидан кхолларалла теллинчара билгалдоккху "Бешто" цѳе йолчу повесто шен заманахь адамиѳн ойланна чѳогѳа Іаткъам бина хилар. Повесть зорбанера а яьлла, нахе дѳакхаьчначул тѳаьхьа, тергалделлера вайнехан ярташкахь дуккха а кегиѳрхоша иза йиѳцаре еш, цуьнан чулацаман кѳорггера ойлаеш хилар.

Кегиѳрхоша шайн дахар повестехь гайтинчу гѳуллакхашца дустуш хиллера.

Хѳун бахьана дара тѳехьа и произведенеш сел чѳогѳа адамиѳн ойлане кхочуш хиларан?

Оцунах кхиархьама, толлур вай повестан чулацам.

Повестан тема а, дѳахѳоттам а

Шен повестана хьалха далийначу дашехь Бадугевс яздо: "Дешархо! Ас хьоь аьлла дара, тѳейогѳучу замана чохь айса хьуна кхин а вайн нохчийн бодане Іадатех лаьцна хабарш дуьѳцур ду аьлла. Хѳинца со цу хабарех цхьаь дийца воллу. Хѳара хабар ас сайн болчу ницкъаца сайн ма-хуьллу кегиѳра доруш яздина. Айса хьо кху тѳехь хьевийр ву а ца моьтту суна". Иштта боху автора "Бештон" чулацамах а, дѳахѳоттамах а лаьцна. "Бешто", шен бараме диллича, йоккха повесть яц, амма цуьнан чулацам хьалхалерачу дахаран кѳорггера сурт хѳоттош бу.

Яздархочо ша билгал ма даккхара, дукха лерина хѳоттийна ю повестан композици а, сюжет а. Йоьшуш волчунна произведенийн чулацам алссам тѳеІаьткъачу кепара нисбина автора цуьнан дѳахѳоттам.

Берхѳитта декъе екьна ю повесть. Иза дѳайолало Іаламат халчухѳоттийна, кешнийн кертахь цкъа цхьана борза тѳе хѳуттуш, тѳаккха вукха борза тѳе хѳуттуш, шен бала балхош лела, кхетамчохь ву я тиларчу вахана хаа хала долчу хьоле вирзина волу Бешто гайтарца. Йоьшуш волчунна чѳогѳа Іаьткъаш сурт ду иза. Стен халчухѳоттийна техьа Бешто? Хѳун ду-техьа стаг сел халчу Іазапе вуллуш, цуьнга кхаьчнарг? Мича балано кагвина-техьа гѳеметта

хЮьттина волу кьонаха, олий, ерриге оила повесть тІехь хиндолчунна тІейоьрзу. ТІаккха схьадаржадо яздархочо Бешто халчухЮоттийна долу гІуллакхаш.

Повесть тІерачу хиламийн чаккхе ю автора иза дІайолалуш гайтинарг. Цу тайпана, хьалхарчу декъа тІехь дешархочун берриге тидам произведени тІехь хиндолчу гІуллакхашна тІе а хьовзабой, кхидІа, шолгІачу декъа тІехь дуйна, произведенийн чулацамехь долу гІуллакхаш шаьш хиллачу рогІехь схьагойту.

Повестан дакъош кегий ду, амма царах хІоранна тІехь а къа-стош долчу гІуллакхийн кхочушхилла долу сурт хІоттийна. Иштта, кІезиг меттиг дІалоцуш долчу повестан шолгІачу декъа тІехь вайна довзуйту Бештой, РакаІаттий, церан хьал-дахар, кьен хІусам. Юьртан йистехь лаьтташ дара БештоІеран "лоха мокха цІенош. Доккхаха долчу "цІа чохь, мокхачу цІенкьарчу истанга тІехь, мотт а биллина, цомгаш Іуьллуш Бештон нана РакаІат яра". Шаьшшиь бен, "кхин довзалхо а, кхин да а воцуш цхьа ши стаг" ду и шиь.

Бештона езаелла хьалдолчу нехан йоІ Бусана. Кхо шо а ду иза Бусанина тІехьйизаш волу. Бусанина Бешто а веза. Амма наха дуйцу: "Бусанас Бешто лево, иза цуьнга йогІур яц", – бохуш. Цундела цамгаро лаьцна Іуьллучу РакаІата сагатдо, цо боху шен кІанте: "Нагахь йогІур йолуш елахь, и ялаяй а, кхин ялаяй а, сан бІаьрг хьобжуш боллушехь, цхьа зуда ялаехь. Хьан да дІаиккхичхьана кхин дика суна дайна а дацара. ХІинца со ялале, хьо вайн цІен тІе воьрзуш гайтахьа суна".

Нанна муьтІахь ша хиларе терра, РакаІатан лаам кхочуш а беш, Бусаница дерг къастор ду ша олий, сацадо Бештос. Кхузахь дІадуьйлалуш ду повестан коьрта сюжетан зІе шайх лаьтташ йолу гІуллакхаш.

"Бештон" сюжет, озийна пха санна, юлаелла ю, цхьана а меттехь малъялар доцуш. Повестан хиламаш шайн кхиарехь гайтина бу. Произведени тІера хиламаш иштта хаддаза кхуьш гайтар бахьана долуш, яздархочун таро хилла шен турпалхоша кхочуш-деш долу гІуллакхаш дуьззина гайта а, оцу гІуллаккхашкахула церан амалш ма-ярра гучуяха а.

Повестан сюжет кхиар керла персонажаш, керла хиламаш юкѣбалор хилла ца Іаш, персонажийн дог-ойла, амалш, сатийсамаш – ерриге а церан чухале лерина гучуяккхар а ду.

Бадуевс сюжет кхоллар ша-тайпа кѣастамаш болуш ду. Масала, цо шен турпалхой Іаламат халчу киртиг тІе хІиттабо, тІаккха оцу чолхечу хѣлашкахь цара лелочуьнца схѣагойту церан амалш. Иштта ю яздархочун дукхахйолчу произведенийн сюжетан (дагалоцур вай "ГІу", "ПетІамат", "Баудди", "Пхи туьма", дуккха а кхиерш а). Цѣацкѣа турпалхочунна тІехІуьттуш долу хала гІуллакхаш цѣахь хилла а ца Іа, уьш масех нисло.

Иштта ю "Бешто" повестан сюжет а. БештогІеран уьйтІа а лилхина, Бусанин наха дов доккху. Хѣасана, бе а бехк боцуш, "Бештона коьртах шаьлта туьйхира. Бешто сов чІогІа бІагор беана, хѣавзаш го а боккхуш, шайн уча аркѣал вуьйжира". Чов цІан а йина дІайихкича, жимма меттавеана Бешто, цомгуш Іуьллучу шен нанна тІевахара, амма "вуьшта а, цамгаро чІогІа ницкѣ бина кІелйисина йолу РакаІат, шен кІантана, цІеххѣана кхайкхина ара а ваьккхина, чевнаш яр ла а ца делла", елла хиллера. Бешто холчу хІоьттира: "Баба!... баба!.. — аьлла, Бешто, шен корта а лоцуш, РакаІатана улло вуьйжира. ТІаккха, хѣала а айавелла, шен ненан юьхь тІе куьг а хьобкхуш, кхо юха а элира: "Баба!.. баба!.. ахь хІун дин?.. баба! ахь хІун дин? — кхуьнан бІаьргех мела хи хѣадира, ненан са даларо кхунна шена коьртах хилла чов йицйинера, хІара, цунна улло а воьжна, воьлхуш Іуьллура".

Дукха хан ялале иштта халчухІоьттина шен нанна юххехь Іачу Бештона дагатесира, Бусана яло баханчу накѣосташна ша бахѣанехь цѣа бохам хила там бара аьлла. ТІаккха иза, царна тІаьхѣа ваха лерина, нуьйр а кечйина, божли чу вахара говр ара-яккха, амма Бештона белла Іуьллуш карийра шена дукха безаш хилла дин. Цунна "Іаьржа бІагор беара, и сурт гича", "ша цѣахь бен кхин са долу деГІ доцчу божал чохь цѣаннах а ийза а ца луш, велха волавелира, чохь елла Іуьллучу шен нанна а, белла Іуьллучу кху шен динна а".

Бештона тІехІуьттуш йолу халонаш цу тІехь а кхача ца ло. Яздархочо кхин дІа а кІаргдо шен турпалхочун амал таллар.

Шайн дас Бусана жа долчу Мусига маре лур ю аьлла, делла дош лардеш, Бусана шена везачу Бештога ца яхийта арабевллачу цуьнан вежарех цхьаннан, Вахьидан, карах Бусана ле. Иза яло ваханчу Бетас, Бештона хилла лаьтта бохамаш а ца хууш, схьадийцира кхуьнга Бусанех хилларг. "Бусана ели-кх Вахьидан карах", – цо аьлча, и дешнаш шена хеззашехь, Бештос, буьйдачу дошо дагийча санна, шен даг тIе куьг диллира: цуьнан бага, цхьаь ала воллуш санна, гIаьттинчохь йисира; иза шершшина утармица охьавахара". Жимма хан яьлча меттавеанчу Бештона Бетех бехк хийтира: "Бета! Хьох эхь хета суна, Бусана йийна аьлча, и ла а ца делла, са даьлча санна, со охьавожарна. Бусанин ялар ахь соьга хазийча, сан дегIе цхьа лазар иккхира, хIуьа хаьддехь а, сан кийрара цхьа хIума а хедира. Суна цкъа а дIа ца даьндолу ан хIоьттина, со цо талхор а ву. Со телхина ваьлла стаг ву. Атта-м ца хIоьттина хьуна суна и ан. ЛадогIалахь, Бета!.. Чохь елла Iуьллуш со вина сан нана ю; сайн велла ваша санна дукха безна сан дин а божли чохь белла Iуьллуш бу; сайн сил дукха езна Бусана а шен вешин карах елла Iуьллуш ю", – аьллачу Бештон бIаьргех мела, даккхийра, горга хин тIадамаш луьста эга дуьйладелира".

Бешто декъаза стаг ву, цуьнан докъазалла иза кьен хиларх йоллу. Бешто кьен волу дела, ца йохуьйту цуьнга Бусана. Иза кьен а, цхьалха а хиларо маршо ло ХьасангIарна цуьнан керта а лилхина, Бештона етта а, шайна луьург цунна тIехь кхолла а.

Юьртахойн юкьаметтигаш кьеггина гайтархьама, чекхвоху Бадуевс шен турпалхо оццул чIогIачу халонех.

Сел ира сюжет авторна оьшу шен персонажех дерг махуьллу дика хаа, церан амалш ма-ярра гучуяха, церан ойланийн кIоргене кхача.

Васташ кхолларан башхаллаш

Бадуев Сабида шен персонажех дерг тар ма-ллу кIорггера довзуьйту, тIехула гуш доцуш, цуьнан ойланехь, амалехь дерг гучу а доккхуш. "Бешто" повестан доьалгIачу декъа тIехь Бусанин да Хизар дуьххьара вовзуьйтуш автора хьахадо иза совдегаршца "къаьстгана чIогIа уьйр" йолуш хилар, Iадат а, дин а цо дика лела-

дар, шен долахь кIа ору машина а, уй доху чарх а, шиъ хьер а цуьнан хилар. Хизара йоккхаха йолу ши йоI хьал долчу нахе маре а елла, цаьргахула шена шортта бахам гулбина. "Хизарин бахам хIетахь дуьйна тIаьхь-тIаьхьарчу дийнахь айалуш, стамлуш, толлуш схьабогIура". Иза а, и санна долу тIехула гуш дерг а ду вайна юьхьанца Хизарех хуург. Цул тIаьхьа Бадиевс толлу Хизарин амалш. Повестан хиламашкахь ма-ярра Йорайоху Хизарин деган кьайленаш.

Хаза кхуьуш яра Бусана. Иза дикачу гIиллаккхашца а, куц доллуш хиларца а юьйцуш яра. "Бусанех чIогIа воккхавеш вара Хизар, иза а цхьана совдегаре дIанисиййр ю ша бохуш... ХIара хIумма а шек вацара ши йоI бахьанехь шен гергарло тасаделлачу совдегарел Бусана юьгу ерг шозза а таро йолуш хир вац аьлла". Цундела аьттехьа а ца дуьту цо Бусана цуьнан даго хаьржинчу Бештога маре яхийтар. Нагахь йодахь, юьйр ма ю ша олий, чIагIо йо. Хизар шен йоI ца езаш а я цунна вон болх лууш а вац. Иза ирс доллуш хуьлийла а, дог дика ехийла а лаьа цунна. Амма ирс доллуш хилар Хизарин кхетамехь алссам хьал доллуш хилар ду. "Хьал доллуш а волуш, Бусанина гIехьхьа жима а волуш, цхьа стаг нислахьара, сан гIуллакх вон хир дацара... Амма бакьдерг аьлча, хьал алсам а доллуш, дика а волуш стаг нислахь, и кьена варий, чолакх варий аьлла ца Iаш, ас Бусана дIа-м лур ю..." Хизара иза алархьама бохуш доцийла хаьа вайна, пхи эзар жа шен долахь а доллуш, кхузткьа шо кхачча доллуш волчу бIаьрг баьллачу Мусега Бусана яла цо дош делча. Хизарна, иза еха веанчу моллица ша кьамел деш Iачу хенахь, дуьхьал-м тосура Бусана, "бIаьргаш а цIийдина – "иза-х, сан ден да хила а амегар доллуш, воккха стаг ву, цу бIаьрг баьллачу жIаьле ахь со хIунда ло? Ас айса сайна-м тухур ю хьуна", – бохуш, шийла мохь хьокхуш". Делахь а кхин сурт а хIуттура Хизрина хьалха, цунна хезаш санна хеталора Мусас дагана там беш шега деш долу кьамел: "Хизар, хIинца дуьйна мах а, кхин долу гIуллакхаш а цхьаьна лелор ду вайшимма, кху пхи эзар жах хьайна луург дан хьуна бакьо ели ас", – бохуш. Оцу суьрто Хизар шегахьа ваьккхира, цо, кхин ойланаш ца еш, моллина дош делира Бусана Мусега маре яла. ЙоIана лаар я цалаар тидаме оьцуш а дац, йоьIан кхоллам ден керахь бу. Ткьа да Хизар санна верг хилча, йоI дакьазйолу.

Бусана дакъазыьлла а ца йисира, иза, Мусега а ца йоьдуш, шена сил дукха везачу Бештога маре яха гIортарна, йийра. Бусанин ялар шен বেশин Вахьидан карах нисделлехъ а, иза ейтинарг Хизар хиларх дика кхета вай.

Производенин шина декъа тIехъ бен Хизар гайтина а вац, амма цуьнан амалш Iораяхар повесть чекхъяллалц дIахьош ду. Автора иза кхочушдо сюжетан а, композицин а гIирсашца. Повесть тIера берриге а хиламаш авторан идейни Iалашо шайгахула кхочушхуьлуш йолу персонажаш кIаргъеш, церан амалех кхета гIо деш бу. Иштта, повестан коьртачу сюжетан зIенна юьстах лаьтташ йолу эпизод – ГIирмасолтассий, Iаьлбагий БусанагIеран керта йисте охьа а лахвелла, цигаьркаш а уьйзуш, къамел дар – Хизарин, Мусин васташ кIаргдеш ю. Кхузахъ яздархочо хоуьйту Хизарех а, Мусех а юьртахошна хеташ дерг.

"Бешто" повесть тIера персонажаш цхьайолчара вуьйш тIеюзуш а, церан амалш схьайостуш а ю. Хьасанан вастаца Хизарин васт кIаргдо, иза тIедузу. Шайн дас Бусана Мусега йохуьйтур ю аьлла, делла дош лардеш, цуьнан лаамаш кхочушбеш муьлхха а зулам дан кийча ву Вахьиддий, Хьасанний, дан а до цара зуламаш. Хизарин лехамаш кхочушбан гIерташ деш долчу зуламаша, уьш хьаьа дахъ а, Хизарин амалш а кхин дIа а Iорайохуш схьагойту.

Повестан персонажаш цхьайолчара важаерш тIеюзуш елахъ а, хIораннан шен маьIна а долуш, повесть тIехъ авторан идейни а, исбаьхьаллин а Iалашонаш кхочушъярехъ шайн билггал йолу меттиг дIалоцуш ю.

"Кегийра йоруш" язйина ю повесть, цхьа а тайпа совнаха хIуманаш ца хаало цуьнан сюжетехъ. Юьхьанца мел ларамаза хеташ долу хIума а шен маьIна долуш карадо повесть тIехъ. Бета кIотара Бештона тIаьхьа а вахана, цигара цIа ван и шиь араваьлча, шен говр яжо йигинчу кIанте, иза говр чехка хаьхкина вогIуш гича, Бештос элира: "Ой, борз, хьешан говр яжо юьгу а олий, хоьхкуш хуьлу ткъа?" "Со делах волийла ас хIара хехка-м хихкинехъ. ХIинца ас юха ийзошшехъ, ша вадийра-кх хIокхо со", – элира кIанта.

– "Даьлла хьацар-м тера дац, марша Йойла хьо, жима кьона-ха", – аьлла, шен расхачу дина а ваьлла, Бетина тӀаьхьахьахкира Бештос".

И эпизод автора ша дуйцург тодархьама юкъяалийначу хуьлу вай, цуьнан шен тӀаьхье хир ю олий, дага а ца догӀу. Амма кхано тӀаьхьа, ялхитталгӀачу декъа тӀехь повесть тӀера гӀуллакхаш доьрзучу кхаьчча, гучудолу, и эпизод юкъяалоран маьӀна. Бештона шен дин божали чохь белла йуьллуш карабо. "И говр, тахана Бешто кӀотара вахана волуш цигахь, яжо юьгу а аьлла, чӀогӀа хехкарна а, цул тӀаьхьа, Бештос цу орца кӀотарара дуййна кху шайн цӀа кхаччалц хаьхкина а, ницкъ чӀогӀа а хилла, еллера".

Иштта, Бадиевн повесть тӀехь мел кӀезиг долу хӀума а цуьнан идейно-исбаьхьаллин чулацамах доьзна долу цхьа декхарш кхочушдеш хуьлу. Кхузахь дагадогӀу, нагахь санна яздархочо пенах кхозуш йолу топ гайтинех, иза яла еза олуш хилар. Цуьнга терра, цхьа хилам а я цхьа хӀума а дац "Бешто" повестехь шеца идейни я исбаьхьаллин мехалалла йоцуш.

Повестан сюжет сиха кхуьуш ю, повестан хӀор дакъа а керла хиламаш гойтуш, керла исбаьхьаллин суьрташ хӀиттош, гӀуллакхийн кхиар чехка хуьлуш ду. Цундела повесть тӀехь дукха дац Ӏалам гайтар. Амма кӀезиг бен доцчу оцу Ӏаламан суьртийн шайн кӀорггера маьӀна ду. Дукхahьолахь, авторан безаман шовкъаш шайца йолу турпалхой гойтучу хенахь дехкина повесть тӀехь Ӏаламан суьрташ. ШолгӀачу декъа тӀехь Бешто вайна во-взуьйтуш, цунах дерг дийцале хьалха, иштта сурт гойту яздархочо: "Малх, шерачу арара жима юрт сарралц дешица а кхелина, хӀинца, сарахь, цу юьртана гена йоцчу баьццарчу бархатан регӀа тӀехь чу-бузуш лаьттара: цуьнан, цӀен дарий санна гун го, богучу малхе даьккхина цӀен аьнгали санна, лепара. Цо шен лепарца кху юьртан цхьа агӀо цӀийинера". Иштта маьлхах дуьззина долу Ӏаламан сурт а диллина, тӀаккха схьагайтина вайна Бешто а, цуьнан нана а, церан хӀусам а.

Бусана повесть тӀехь дуьххьара гучуйоккхуш а, бӀаьста юьртахь еанчу суьйренан исбаьхьа сурт а кхоьллина, гайтина Бусанин обзда сибат-амат. ШуйтталгӀачу декъа тӀехь Бештой, Бетий Бусанина тӀекхача кӀотарара цӀа вар дуйцуш а, даймехкан аренийн

аьхна Іалам гайтина яздархочо. Цу тайпана, Бештой, Бусаний повесть тІехь гайтар мелла а Даймехкан Іалам гайтарца цхьаьна даладо Бадуевс, церан Даймахкаца йолу уьйр гучуяккха санна. Бешто а, Бусана а цІена синхаамаш а болуш, беркате дог-ойла а йолуш, Даймахках а, кьомах а дІаийна хилар чІагІдо повесть тІехь.

Повесть тІехь кьастош долчу гІуллакхийн го ваьшта кхочу тІаьххьарчу декъа тІехь. Кхузахь юха а вайна хьалха хІуьтту повесть дІайолалуш хилла долу суьрташ. Амма хІинца церан кхин маьІна ду: авторан идейни Іалашо кхидІа а кІаргьеш, повеста тІехь гІуллакхаш дерзадо цара. Шена тІехИттинчу баланаша гІайгІане латторна телхина волу Бешто кешнашкахь Бусанин борза тІехь лаьтташ ву. ДегІера гІора дІадаьлла, гІелвелла, охьа ца вожа гІерташ, Бусанин чуьрташ куьг дІа а гІортийна, лаьтта иза. Цхьацца суьрташ хІуьтту бІаьргашна дуьхьал: "Кхунна, цхьана агІор, шена чов хиллачул тІаьхьа елла шен нана дуьхьалтуьйсура, вукха агІор, Бусана ер дуьхьалхІуьттура. ТІаккха кхунна дуьхьалтесира шен елла говр а, цунна тІе а кхетта, шен велхар а, Бусана ер шена хезча, ша охьавожар а, цул тІаьхьа ша талхар а". ХІокху пхийтта шарахь Іазапехь валлийначу гІуллакхийн суьрташ ду цунна дуьхьал туьйсурш, хІинца цара Бештон са а дІадаьхьира: "Іаьржа бІагор а хьаьвзина, дегІера ницкъ дІа а болуш, Бусанин баьццарчу борза тІе аркъал" охьавуьйжира иза.

Оцу хенахь гена йоццуш йолчу кІотарарчу маьждигехь делкъа ламазана молла кхайкхира. "Дин чІагІдеш, нохчийн Іадат чІагІдеш кхойкху и молла Бусанин коша тІехь Іуьллучу Бештона ца хезира. Бешто садаьлла Іуьллуш вара, ши ког а, ши куьг а дІаса а тесна".

Иштта ду повесть тІерачу гІуллакхийн дерзар.

Автора шен повесть чекхийоккху и йоьшуш волчуьнга вистхиларца: "Дешархо, догІа кху ирчачу балхе ла! Талла, дешархо, хІара гІуллакх, даггара ойла а еш"!

Яздархо кхойкху адамашка вовшашца кьинхетаме хиларе. Кегийчара баккхийнаш лоруш, баккхийнаш кегийчийн даге хьовсуш хила безар чІагІдо повесть тІехь. Стеган мах цуьнан хьоле хьажий ма хадабе, цуьнан гІиллакхашка, оьздангалле, нахаца йолчу юкъаметтигашка хьажий лара стаг, боху яздархочо.

Адамийн оила юткъаяр, вовшашца кѣинхетаме хиларе кхайкхар, диканиг, оьзданиг чІагІдар, вочуьнца кѣийсам латтор яра авторан Іалашо. И Іалашо кхочушъяре хѣажийна ю повестан композици а, сюжет а, берриге исбаьхьаллин гІирсаш а.

Бештой, Бусаний

ХизаргІарна повесть тІехь дуьхьал лаьтташ ду Бештой, Бусаний.

Автора Бешто ша дуьххьара вовзуьйтуш билгалдаьккхина иза кѣен стаг хилар. Оцуьнан шен маьІна ду. Бешто кѣен, миска стаг хиларх дозаделла ду повестан чулацамехь долу дерриге а гІуллакхаш. Нагахь санна Бешто кѣен ца хиллехьара, Хизар дуьхьал хир вацара Бусана цуьнга маре яхийта. Цу тайпана Хизарний, Бештоний юккѣерчу кѣовсаман бухехь дерг повестан юьххьехь дуьйна а гайтина яздархочо.

Бусана хьалдолчу нехан йоІ елахь а, шен кхетамца а, ойланца а, шен дуьнене хѣжарца а ХизаргІарначулла Бештона юххе ю. Бусанас стеган мах цуьнан бахаме хѣожий ца хадабо. Цуьнан гІиллакхашка, гІуллакхашка, оьздангалле хѣожий лору цо стаг. Шен дас а, вежарша а санна, кѣоблла сакхте ца лору Бусанас. Цо боху: "Бешто, кѣен хилар бен, стаг воцуш а ма вацара, кѣола деш а ма вацара, кехатех ловзуш а, молуш а ма вацара. ГІиллакх а цуьнца чІогІа ма дара, нахаца тІекере а цуьнан чІогІа ма яра. ТІе, нах а безаш, чІогІа догцІена стаг а и ма вара... Ма суна хьашт дацар-кха цуьнан доцу даьхний, и ша сайна хилчхьана. Болх цуьнга балуш бу, соьга а иза балур бара, тхаьшшина хаза болх а беш, деха долу тхойшиь хІунда ца кхоьтуьйту-техьа кхара вовших?"

Оцу дешнашкахь билгалйолу ерриге а Бусана. Кхузахь Бадувс шен турпалхочун амалш цуьнан кѣамелаца, цо буьйцучу маттаца билгалъяьхна. Вайна го Бусана, цІенчу дагара а йолуш, кІедамерза стаг хилар. Адамашка дикачу ойланца хѣоьжу иза. Кѣинхьегамна тІера ю Бусана, хьаналчу балхаца гулдинарг бен,кхин хьал оьшуш а яц. Бусанина гергахь стеган дахарехь уггаре коьртаниг шен кѣинхьегамца иза вехаш хилар ду. Бештоца шен яхаран оила еш а, хьанал болх а беш дехара дара-кх бохург ду цуьнан дагахь.

Амма Хизарс минотана а аьттехьа ца дуьту Бусана Бештога я, и санна, кхиволчу кьечу стаге маре яхийтар. Оцунах дика кхета Бештой, Бусаний ший а. Бештона шера хаьа, Бусана цуьнан наха аттачу балхах шега йоуьйтур йоцийла. Иза иштта дара аьлла, Бешто шен безам тесна буьтур болуш вац. Цо коьрта лоруш дерг Бусанина шега ян лаар а, иза ян резахилар а ду. Цундела Бешто шен безам ларбеш кьийсаме волу.

Бусана а яц, Хизарс а, вежарша а бохучунна кӀел а сецна, шен Бештога болу мерза безам Мусин хьолах бухкуьйтур болуш. Даггара доцчу хӀуманца берта гӀур йолуш яц иза. Шен синхаамаш а, шен лаамаш а ларбан хуур долуш ю Бусана.

Бадуевс йоккхачу дегайовхонца дуьйцу Бусанин, Бештон вовшашка болчу беамах. И шиь цхьаьна гойтучу хенахь яздархочо ца кхоадо сирла, аьхна, хаза басарш. Бусана, Бешто а веана, хин йисте яхар Іаламан исбаьхьа сурт хӀоттош, дагах хьакхалучу агӀор гайтина яздархочо: "Диллина лаьттачу ринжехула¹, кӀайн духар а дуьйхина, Бусана араелира. Цуьнан пхьаьрсах тесна цӀестан кӀудал яра, аьтту буйнахь цӀестан чами а болуш. Бусанас, ша ринжах ара ма-елли, шен горгачу юьхьа тӀера Іаьржа ши бӀаьрг дӀасахьажийра. Цу бӀаьргех вуно атта хуур дара, цо шен безам лобхийла. Бусанин цӀеххьана бӀаьрг кхийтира юкъ хецна Іаьржа гӀовтал а юьйхина, карахь гӀама² а йолуш, вогӀучу Бештох, Бешто шена гучуваьлчхьана, хӀара дукха везачу цуьнан цкъацкъа елалой, кегий цергаш гучуйовлура"...

Бусанига а хьожуш, иза тергал а еш, цунах воккхавеш санна хетало автор: "Иза эхханан дилхакх а йолуш, дегӀана лекхо стаг яра, ханна берхӀитта шо хир долуш. Цуьнан сибатах а, иза эсала, догцӀена стаг юй хаарал совнаха, цунна цхьа цатам хиллий хуур дара. Цуьнан когарчу баьццарчу кӀархаш тӀехула юьйхина ши пошмакх³, цо лергех кхозу дашо хьалкханаш гойтуш тӀехьа дихкинчу бекист-кисин йовлакхца цӀоьлла кьуьйсусан санна яра. Цуьнан когара кӀайн ши пазат, цуьнан еха коч санна, кӀайн а яцара. Ойла еш

¹ *Ринжа* – кертах дехьа-сехьа вала йитина меттиг.

² *ГӀама* – кхузахь: ша-тайпана долу тур.

³ *Пошмакх* – зударийн хьалхалера мача.

еана ша хийисте кхаъчча, Бусана, шен кІудал охъа а хІоттош, шена тІекхачча воллучу Бештога хъаъжира. Кхунна шена болу цатам цІеххъана бицбелира, хІинцалц а шен ма-хеттара, хІинца а Бешто воґІуш хазахетарна. Иза елакъажарна цуънан цІечу беснеш тІе кегийра кІаьгнаш хІиттинера".

Шен безаман шовкъаш йолчу турпалхойн васташ кхуллуш яздархочо къеггина гойту церан оздангалла, гІиллакхаш, нахалахъ дикачу цІарах уьш хилар. Масала, Бешто вуьйцуш, юх-юха а билгалдаьккхина иза "нахаца тІекере чІоґІа йолуш" а, "хІоранна там бан хууш" а, "лаца йоґІучохъ яхъ лоцуш а хилар".

Бадиев СаьИдан лерина тидам тІебохуьйту шен турпалхойн синхаамаш гайтарна, церан ойланехъ хуьлуш болу хийцамаш къеггина гучубахарна. Йоккхачу исбаьхъаллица гайтина повесть тІехъ Бусанас еш йолу гІийла ойланаш, цуънан кийрахъ бала Іаткъар, тІаьххъар а шена ца луучу маре яха иза дуьхъалтъялар а.

Нагахъ санна Хизара шен йоккхахйолу ши йоІ "тийжаш йоьлххушехъ" царна ца луучу маре елlexъ, Бусанига шена ца луу маре даyta ницкъ ца кxочу цуънан. Бусана шен деган безам ларлур болуш ю: "Со юьйр елахъ а, гІур ма ю со Бештога" – олий, чІаґІо йо цо. Амма ХизарґІарна шайна тІе доккха эхъ доґІуш хета Бусана Мусега а ца йоьдуш, шаьш делла дош доьхча. Вахъида боху: "Билгал бакъду хъуна, Хъасан, Бусана цаьрга яха а ца йоьдуш, цо вай тховса юхъІаьржа хІиттадахъ, ас и ерал хъалха хІума дийриг цахилар... Айхъа ойла ехъа, Хизарс делла дош цо дохийча, ен ца йийна, кхин хІун дийр дара.

– Иза бакъду... кхо дуьхъало яхъ, наха вайна дуьйцу дерш гуш ду-кха вайна... – аьлла, тІечІаґІидира Хъасана а".

Билгалдаккха дезаш ду кхузахъ Бусаниний, Бештоний дуьхъал дерг деккъа Іадат хилла Іаш цахилар. Хизар хъолана сутара стаг ву. Мусин шортта хъал хиларна делла цо Бусана цуьнга йохуьйтур ю аьлла дош а. Ткъа Бусанас ша Мусега гІураг цахилар дІахайитича, Хизар шен дашах юха ца волуьйтург, цкъа-делахъ, Іадат дара ("Сан дош дохо йиш яц! Сан наха юккъехъ лела деза"), шолґІа-делахъ, Мусин хъал дара ("Хизар... кху пхи эзар жах хъайна луург дан хъуна бакъо ели ас"). Бештон, Бусанин кхоллам дакъазбаьккхинача Іадатан а, хъолан а тІеІаткъамаш хилар чІаґІдо автора.

Иштта, повесть тІера кьовсам социальни бух болуш хилар билгал-
долу вайна.

Шена тІехь лелочу харцонна дуьхьалъяла Іаламат кхераме
дуйла хаьара Бусанина: "Юьйр ю-кх со кхара, бежнахчул башха
къа ца хеташ", – бохуш, шина а куьйга корта а лоций, ойланаш йо-
ра йоІа. Шена тІехь тидам соцуш ю повестехь кІеззиг бен хьахийна
йоцу Бусанин нана Аманта. Амантина къахета шен йоІах, дас а,
вежарша а цуьнга кхийдош болу некъ нийса боцийла а хаьа цунна:
"Меллаша ара а яьлла, дехьачу а яхана, йоІана хуьлчу ницкъана ел-
ха хиира" иза. Амма дарехь Бусанехьа гІо а лаьцна, божаршна
дуьхьалъяла ца хІутту иза. Дуьхьалъяьлча, цуьнан шен хІусамах
йоха дезар дара.

Бусана къаьсташ ю шен ненах а, шайна ца лууш долу мареш
динчу шен йижарех а. "Хизарс дош-м делла, со гІура-м яц Мусега.
Ас айса-сайна тухур ю, со цуьнга лахь. Со кху дуьненахь ехар яц,
со къанделлачу гужамана йохкахь", – боху Бусанас. Ша вежарша
хьистича а, чехийча а я шена кхерам тийсича а, шен ойланех ца
юху иза: "Со е! Со цуьнга ца йоьду!" – иштта бу Бусанин
тІаьхьара сацам. Шен деган безам къевсина Бусанин ялар шен ла-
амца, шен ойланца иза чІогІа хилар ду.

Нохчийн пачхьалкхан драматически театро "Бешто" повесть
тІехь хІоттийначу спектаклехь кхоьллина долу Бусанин васт –
оьзда лаамаш а, комаьрша дог-ойла а йолуш, кхетам кхиина
йогІучу нохчийн йоьІан васт ду. Шен лаамаш кхочушбарехьа халчу
къийсаме хІоьттина иза ширчу Іадаташца бехаш болчу шен нахана
дуьхьал.

Йоккхачу исбаьхьаллица диллина повесть тІехь Бештон васт
а.

Йоьшуш волчунна чІогІа Іаьткъачу агІор гайтина Бадугевс
Бештона хилла бохамаш. Кьона, дуьненах сакьералуш, ницкъах
вуьззина волу Бешто "массо а хІуманых дог даьллий, дуьненах чам
байний" дІахІоьттира, Наха шена хьераваьлла бохуш дуьйцийла
шена хиъчхьана, ойла йора Бештос: "Вала а ваьлла-кх со хьер; нах
а суна ца беза, дуьне а суна ца деза, ваха а суна ца лаьа. Ас цхьам-
мо а цалелориг леладо. Нагахь со хьер ца ваьлলেখь а, воллуш-м
воллу, – олий". Кхин цхьа тайпа дуьненан синкьерам бацара Беш-

тон. Цуьнан "дерриг а гІуллакх шен наний, Бусаний йолчу кешнашка вахар дара". Пхийтта шарахь, цу тайпана бала а хьегна, оцу кешнашка ваханчохь вала а велира иза.

Шен турпалхо оццул чІогІачу халонех чекхвохуш, яздархочун аьтто хуьлу цуьнан амал исбаьхьаллин кепехь кхачам боллуш талла.

ТѢдахкарш

1. «Бешто» повесть тІера муьлха меттигаш ю уггаре а чІогІа хьуна дагах хьакхалуш?

2. Муха ю «Бештон» сюжетан башхаллаш?

3. Бештой, Бусаний дакъазадаларан хІун бахьана хета хьуна?

4. Авторан турпалхошка йолу шовкъаш муха билгалйовлу повесть тІехь?

5. ХІун башхаллаш ю яздархочо Бештон, Бусанин васташ кхолларан?

Сочиненеш язъян теманаш

1. «Бешто» цІе йолчу повестан композицин, сюжетан башхаллаш.

2. Муха кхоьллина "Бешто" повесть тІехь Бусанин васт?

3. «Бешто» повесть тІехь исбаьхьаллин васт хІотторан башхаллаш.

"ЦІеран арц"

Авторан Іалашо а, повестан дІахІоттам а

1929 шарахь зорбанера араьялла «ЦІеран арц» цІе йолу повесть. Нагахь санна «Бешто» повесть тІехь яздархочо коьрта тидам хьалхалерчу нохчийн юьртара социальни хьелаш гайтарна тІебахийтинехь, "ЦІеран арц" повестехь авторан Іалашо паччахьан

заманахьлерчу Іедало, и Іедал дІакхехьа хІиттийнчу хьаькамаша, церан хьадалчаш хилла леллачу цхьаболчу вайнаха нохчийн кье-хошкахь латтийна Іазап гайтар яра. Нохчийчохь паччахьан оллалла дІакхохьбуш хиллачу хьаькамаша мискачу нахана тІехь лелийна кьиза а, дукха ирча а гІуллакхаш исбаьхьаллин басаршца кьеггина Јородоху повесть тІехь.

"ЦІеран арц" цІе йолу повесть шина декьах а, эпилогах а лаьтташ ю. Хьалхара дакьа жима ду. Цу тІехь яздархочо коьрта персонажаш а йовзуйту, гІуллакхаш долор кхочуш а до. Шена тІехь тидам соцуш ду оцу доццачу декьа тІехь автора Кулдевичан, Мирзин, Элбертан кьеггина долу сибат-аматаш гайтина хилар а, Хонмурдан кхоччуш лара мегар долу васт кхоьल्लीна хилар а.

Повестан шолгІа дакьа хьалхарчул дуккха а доккха ду. Кхузахь автора керла турпалхой юкьа а балабо, повесть тІехь кьасточу гІуллакхийн кхиар а, дерзор а кхочуш а до. Хонмурдан кьен хІусам а, цуьнан доьзалш а бовзуйту. Кулдевичан а, цуьнан гІоьнчийн а васташ кІаргдо. Авторан идейни Іалашо кхочушъеш ду шолгІа дакьа чекхдолуш орца тІе гулбеллачу баккхийчу нехан тоба гайтар а, царна моллас деш долу хьехар а.

Эпилога тІехь хаийтина, повестан чулацамера гІуллакхаш дирзинчул тІаьхьа, "ЦІеран арцах" хилларг а, цул тІаьхьарлерачу Мирзин дахарх лаьцна а.

"ЦІеран арц", Бадиевн дукхахйолу произведенеш а санна, шен чулацамехь долу гІуллакхаш сиха кхуьуш а, ира сюжет йолуш а ю. Персонажийн васташ хІоранна а шен кьастамаш болуш а, повестан идейни маьІна кхочушдарехь хІор васт а шен билггалийолу меттиг дІалоцуш а ду.

Повестан чулацам, цуьнан идейни маьІна кьеггина билгал-долу персонажийн васташ теллича.

Кулдевич а, цунна тІаьхьабозурш а

«ЦІеран арц» повестан ерриге персонажаш шина тобане екь-алуш ю. Цхьа тоба – кьинхьегаман халкьан векалш: Хонмурд, цуьнан доьзалш, ши обарг, пурстоп волчу баьхкина, цо тІе ца буьтуш Іаш болу баккхий нах. Важа тоба – паччахьан Іедалан ве-

кал Кулдевич а, цуьнан гІоьнчий хилла дІахІиттина Мирза а, Элберт а, цара лелош долу зуламе гІуллакхаш дІадерзош а, къобал деш а волу молла а.

«Бешто» повесть тІехь персонажийн дахарх мелла а алсамо мур гайтинера автора. Масала, Хизарах лаьцна повестан хиламашкахь билгалдолучул совнаха хайитинера, иза хьалха къен хилла хилар а, ткъа цо шен йоккхаха йолу ши йоІ, дуккха а там боккхуш, хьалдолчу нахе маре еллагул тІаьхьа цуьнан бахам болабелла хилар а. Иза оьшуш дара Хизарин амалш ма-ярра гучу а йохуш, цуьнан дуьззина васт кхоллархьама. «ЦІеран арц» повесть тІехь Кулдевич вайна вовзале хьалха цуьнан хиллачу дахарх лаьцна хІумма а ца хайитина яздархочо. Амма иза ца хайитинера аьлла, повесть тІехь вайна хІуттуш долу Кулдевичан васт шеца цхьа тайпа а эшам болуш дац. ХІунда аьлча, Кулдевичан ерриге амалш а, ойланаш а повесть тІехь цо кхочушдеш вайна гайтинчу гІуллакхашкахь яздархочо къеггина гучуйохуш хиларна.

«ЦІеран арц» повесть дІайолало Кулдевичан оьгІазе юьхь-сибат гайтарца: «ЧІогІа оьгІазвахна, цергашца лахара балда а лаьцна... чухула дІасалелаш вара нохчийн участкан пурстоп¹ Кулдевич... Цуьнан тІехь хІилла гучу, горга, буьрсачу юьхьа тІера маж яьшна яра. Іаьржачу мекхаша даккхийчу куьйгашна сингаттам баьккхинера. Цуьнан ира ал ши бІаьрг чехка лелара чухула дІаса, цхьа хІума лобхуш санна». Повесть йоьшуш волчун Кулдевиче цхьа цуьрриг а безам бахарна кхоьруш санна, юьххьехь дуьйна а лахдеш гойту автора цуьнан сибат-аматаш: «Кулдевич, цигаьрка а латийна, иза цергашца вон Іийша а Іуьйшуш, ... стоьла тІе тевжира, бухІано санна, бІаьргаш а къерзош». Кхечахьа боху автора: «... кхин къарза йиш йоцуш сел чІогІа къаьрзина Кулдевичан юьхь». Иштта, повесть тІехь Кулдевич гучуволлушехьа билгадолу автор цуьнга шовкъ йоцуш хилар. Оцуьнан бахьана повестан сюжетехь гучудолу, Кулдевичан гІуллакхаш яздархочо схьадаржадаре терра.

Бадуевс Кулдевичан амалш теллина цуьнан нахаца йолу юкьаметтигаш тергалъярца. Нохчийн йоккхачу юьртарчу участкан управленехь го вайна Кулдевич. Кхунна тІе цхьацца гІуллакхаш

¹ *Пурстоп* – паччахьан заманыхь участкан полицин хьаькам.

дахъаш баъхкина баккхий нах бу сени чохъ Іаш, шаъш тІезцаре са-
туъйсуш. НеІарехъ лаъттачу стражнико цаърга аьлла: «Пурстоп
оьгІазвахна ву, и ваставаллалц собарде». Стражнико аьлларг пур-
стоп мукъа вац, кху сохъта болх бу цуьнан, жимма иза
паргІатваллалц собарде бохург а дац. Іуьйранна дуьйна баъхкина
болу «хІара къена нах, пенех теІаш, цІенкъа а хевшина, юкъ-юкъа
шайн Іасанашна тІе а теІаш, наггахъ вовшийн лере а боьлхий, мел-
лаша вовшашка бист а хуьлуш», Іаш бара. Иштта хала Іаш болу и
гІийла, баккхий нах оьгІазваханчуьра пурстоп меттаваре хьежа де-
заш бу. Доцца аьлладу «пурстоп оьгІазвахна ву, и ваставаллалц,
собарде» бохучу дешнашца Кулдевичан амалех дуккха а дерг гай-
тина Бадуевс.

Кулдевич оьгІазвахна хиларх, цунна тІебоьдуш болу некъ
массарна а бац бихкина. Юьртара совдегар Мирза, кху баккхийчу
нахана юккъехула а ваьлла, «шен цІерачу сов цІачу воьдуш санна,
шен чубахна гун ши бІаьрг чехка а бетташ, пурстоп волчу»
чуиккхира. Юьрта йохъуш йолу банк лачкъоран гІуллакх Кудеви-
чаца хьалххе дуьйна а дуьйцуш вара иза. Цу шиннийн барт хилла-
чух тера ду, Мирза там хилла, «шен шуьйра бат ела а къажош, якк-
хий цергаш гучу а йохуш», пурстоп волчуьра араваларехъ. Мирза
санна болу нах Кулдевичана оьшуш бу: цара кхобуш а,
дІакхоьхъуш а ву иза. «Мирза араваьлча, Кулдевича, оьзна яьлла
цигаьрка чим чутосурга а тесна, цу кІелхъара итт туьманан кехат
чехка схъа а эцна, кисана диллира».

Кулдевичан мискачу нахаца йолу юкъаметтиг къеггина бил-
гайоккху яздархочо Хонмурде а, цуьнан доьзалшка а цо
хІоттийнарг гойтуш. Хонмурд волчохъ буйса йоккхуш обаргаш
севцина, уьш леций схьабалабе аьлла, бахийтинчу стражникаша,
обаргаш кара а ца бина, Хонмурд валийра Кулдевичана тІе. Іаламат
вон чехаво иза Кулдевича, хьо волчу биссина обаргаш мичхъа бу,
схьадийца бохуш. Мискачу ахархочунна ца хаьа ша волчу баьхки-
нарш обаргаш хиллий а я хІинца уьш мичхъа бу а. Амма Кулдевич
шечунна тІера юха ца волу, шен акхаройн амале дирзина долу дог
Іабо деза цуьнан. Хонмурдера шена цхъа а пайдехъа дош ца доли-
ла хиича, «сволочи!... звери!...» – бохуш, ког цІенкъа бетташ
лаъттачу Кулдевича, цІеххъана стоьла тІехъ Іуьллучу шедах бІаьрг

кхетча, тайп-тайпана бос хийцалуш лаьттаху Хонмурдан баьшначу коьртах «зверь! – аьлла, чохь тата а доккхуш, и шед туьйхира». Чога лазийнчу Хонмурда Элберте дийхира: «Элберт!.. Элберт!.. Гийла стаг вар-кх со, алахьа кхуьнга, суна хIара ницкъ ма бе, сан бехк ца хилча мукъана а, дехьа сан гIо, гечде алахьа суна, — аьлла Элбертана хьаставелира». Амма Элбертан дагах ца хьакхаделира оцу халчухIоьттинчу мисканан гийла дехар. Кулдевича кьехошна тIехь лелош йолу харцонаш кхочушъеш, цуьнан йовсар а хилла лелаш вара пурстоьпан гIоьнча волу Элберт. Шен кьизаллица Кулдевичаца а кьовсалур волуш вара иза, Хонмурдехьа цо гIо доккхург хилар аьттехьа а дацара. «Ахь хIун дей, бакъдерг дийца ахь, тIаккха хIумма а хир дац хьуна!.. Эхь ду хьуна харцдерг дийцар: хьо-х воккха стаг ву, 40-60 шо а хир долуш», – аьлла, тIечевхира Элберт. Кулдевична а, Эльбертана а шайна хьалха лаьттаху мискано дуьйцург бакъ ца хета, шаьш цкъа а бакъдерг дуьйцуш а, бакьо лелош а цахиларна, массо стаг а, шаьш санна, харцонна араваьлла ву моьтту царна. Хонмурд гийла нохчийн ахархо ву, харцдолчуьнца гIуллакх а доцуш. «ХIун дуьйцур ду ас?.. Сан-м даций дийца хIумма а, суна-м ца хаьий царах хIумма а, ша айса, цара меца ду аьлча, вай мостагIчунна а лун сискал ялар доцург!..» – боху догцIенчу Хонмурда.

Бадуевс басарш ца кхоош гойту адамийн гIиллакхех воьхначу Кулдевичан кьизалла. Хонмурда Элберте бохучух кхетча, кхин а тIе оьглазвахара Кулдевич: «Ас Iамор ду хьуна аьшпаш битта!... Эхка! – аьлла, юха а хIара шена тIехьаьдча, цхьана куьйга корта а лаьцна лаьтта Хонмурд, «Не надо!.. не надо! – аьлла, Кулдевичана хьалха цIенкъа бертал вуьйжира. Кулдевичан аьтту хилира и бертал вожарх. Цо ехха шед йиттира Хонмурдана коьртах, тIера бахтар хаддалц. ТIаккха берзана шедан кхаж цуьнан коьртах а тоьхна, цу тIе, Iуьллучу цуьнан вортанах кхуьза мийра а тоьхна, – дIайига хIара боьхна хIума! – аьлла, Элберте вист а хилла, – Ас Iамор ду шу, акхарой! – бохуш, верриге макх а велла, чухула дIасалела велира».

Бадуевс Кулдевичан вочу амалех лаьцна дукха дестийна дуьйцу. Вониг дестийна гайтаро, иза Iорадоккхуш, дешархочун ойла цунна дуьхьал йоккху. Бадуевс шен произведенешкахь хIума дестийна гайтар иза сийсаздар, цунна дуьхьал кьийсам латтор ду,

иза эшийна дІадаккха дезаш хилар чІагІдар ду. ХІума исбаьхьаллица дестийна гайтар Бадуевн кхоллараллин хотІан башхалла ю. Яздархочо ша дуьхьал кьийсам латтош долу хІума эша а дой, дІадоккху иза дестийна гайтарца. Шен дукхахйолчу произведенешкахь Іаламат говза пайдаоьцу Бадуевс оцу исбаьхьаллин гІирсах.

«Церан арц» цІе йолчу повесть тІехь яздархочо Јорабохурш пурстоп Кулдевичий, цунна тІаьхьабозуш болу Мирзий, Элберттий хилла ца Іа, иза адамаш Іазапехь дахкош долу дерриге а паччахьан Іедал ду. Кулдевича акхаройн кьизаллица Хонмурд хьийзийначу участкан правленин цІа чохь пенах доллуш паччахьан сурт дара. «Јерина, вехха цуьнга а хьежна» Іаш вара Кулдевич, Хонмурд шена тІевалочу хенахь. КулдевичгІара лелош йолу харцонаш паччахьера схьайогІуш хилар, кьехой Іазапехь бахкорна бехкениг дерриге а паччахьан Іедал хилар чІагІдо яздархочо оцу исбаьхьаллин суьртаца. Цу тайппана, КулдевичгІар паччахьан Іедалан векалш бу, цара дІакхоьхьуш ерг паччахьо чІагІйна йолу адамаш дацоран политика а ю.

Повестан шолгІачу декъа тІехь Кулдевичан амалийн кхин цхьа агІо а билгалйолу вайна. Адамийн оьздангаллех, цІенчу догойланах цхьацуьрриг а хІума шеца дисина доцуш, боьха стаг иза хилар гайтина яздархочо. Паччахьан банк лачкьоран гІуллакх дуьйцуцу хенахь «Кулдевича чІагІо йинера шега муьлххачу а нохчийн зудчух куьг тохийтинчул тІаьхий бен и банк шаьшшина ерзош долчу гІуллакхна тІетовр ма вац ша аьлла». Шен хьал алсам-долу агІо нислург хІуьа а дан кийча волчу Мирзас тІе а лаьцнера и гІуллакх кхочушдан.

Цкъа талла вахана волу Кулдевич, Мирзий хьуьнхахь некъах тилла, мац а велла, гІел а велла, Іаьнан шийлачу буьйсанна цІеххьана даьллачу дорцо а хьовзийна, чІогІа халчухІоьттинера. Иштта, шаьшшиь мичахь ву а ца хууш, чуверза меттиг а йоцуш, вехха леллачул тІаьхьа хІара шиь кхара бехк а боцуш, итт шо хан а тоьхна, Сибрех вахийтинчу Хонмурдан хІусаме нисвелира. Хонмурдан хІусамнана Бано а, цуьнан йоІ Залуба а яра шаьшшиннийн декъазчу хІусамехь гІийла хан токхуш. Халкьан ламаст махиллара, цара хьаша вина тІеийцира кетІа хІоьттина ши стаг. «Хьажахь, шелбелла баьхкина хир бу хьуна уьш, же! Залуба, дика

хъовзалахь!» – аьлла, Банос чоь а йохъяйтина, чехка яа хІума а кечъяйтина, паргІатбехира хъеший. Кулдевичана го ша Сибрех вахийтинчу Хонмурдан къен хІусам, шайна хьошалла деш йолу хІара декъаза ши зуда, «этгІа масийтта бос болчу кучаца, юкъ-юкъара дегІ а гуш» Іаш йолу йоккха стаг Бано. Амма Кулдевичан цхьа цуьрриг а дог ца лезира царах, къахетар дан а дац цуьнца.

Бадуевс кхин дІа а толлу Кулдевичан, Мирзин амалш. Къинхетамах, адамаллех хІума цаьрца делахь, иза гучудаьндолу хьелаш кхуллу яздархочо шен произведени тІехь. Хьешаша са а даьІна, уьш метта а баьхкина, къамеле девлла шаьш Іаш, Банос «елхаран къурдаш а деш, дийцира: шайга цхьана буса шайна вовза а ца вевзаш волу цхьа ши стаг вар. Шаьш буьзина ма-бевлла, уьш шаьш ца довзуьйтуш дІабахар а, шайца некъана цхьа сискал а хьош. ТІаккха, садаьржачу заманчохь стражникаша, шайна го а бина, цкъа тІехула тоьпаш а тоьхна, обаргаш дІабахар. Цу меттехь Хонмурд араваьлча, и арахь саца а вина, чубаьхкина, цІийнах а хьаьвсина, цул тІаьхьа, Хонмурд а эцна, уьш дІабахар. ТІаккха, Хонмурд Сибрех вахийтича, шаьш хьажа стаг а воцуш, гІийла дитар а». Шаьшшиь ца вовзуьйтуш, ладоьгІура Кулдевичий, Мирзасий йоккхачу стага бечу белхамашка. Сискал еш йолу Залуба а, шайн ерриг гІайгІа карла а яьлла, йоьлхуш яра. Амма Кулдевичан, Мирзин кІезиг дог лозура кху мискачу зударех, «вовшашка бІаьргаш а теІош, кІелдІахула Залубига а хьоьжуш», шайн ямарт ойланаш кхиош Іара хІара шиь. Кулдевичан, дуьххьал дІа ша дакъ-азъяьккхинчу хІусаме кхаьчча, шаьшшиь халчухІоьттинчу дийнахь оццул шайна хьошалла динчу гІийлачу зударийн гІо лацар я дог хьастар-м муххале а дацара, мелхо а оцу мискачу зударшна хьарам а хилла, хІинца царна ямартло ян кечлуш вара. Къинхетаме хилар, адамах дог лазар, гІийлачуннна гІо дар боху гІуллакхаш хІун ду хууш а вац Кулдевич, Мирзий. Шайн Іалашонаш кхочушхилчхьана, нахах хІуьу хиларх а бен ца хета.

Бадуевс шен произведенешкахь вочунна дуьхьал кыйсам латтабо и вониг тІаьхь-тІаьхьа алсам а долуш, цунах нахана долу зулам хаддаза дебаш гайтарца. Ткъа произведени тІехь вониг шеца долу персонаж а цу тайпана нахана шегара довлуш долу вонаш

тІаьхь-тІаьхьа совдохуш хуьлу, цо тІаьхьа деш долу вон хьалхар-
чул дуккха а зуламе а хуьлу.

Иштта ю «Церан арц» повестан персонажаш а: Кулдевич,
Мирзий зуламаш диэш кхочу шайшшиннийн уггаре а доккхачу зу-
ламна тІе.

Кулдевич кІелдІахула Залубига хьарам бІаьрг бетташ вара.
Мирзас сацийра ша Кулдевичана делла дош хІинца кхочушдан.
Арара шайн жІаьлеш шеллуш ду, уьш божли чу дохка гІо дахьара
аьлла, бахьана даьккхина, Залубицанна аравелира Кулдевич, Мир-
зий. Лампа а карахь божли чу яханчу Залубас, шена юьхьаІаьржо
хила йоллий хиьча, арахьахула неІ дІа а кьевлина лаьттачу Мирзи-
га чІогІа дийхира: «Ма хІоттаехьа со юьхьаІаьржа! Яхь яц хьобгахь!
ДІавалахьа кху неІарера! Араялийтахьа со!» – бохуш. Мирза кьора
вара гІийлачу зудчун дехарна. Цуьнгахь яхь а яцара, я адаман дог а
дацара цуьнан кийрахь. Мирзас шен яхь а, дог а, стогалла а
йобькинера Кулдевичана, цо шеге пачхьалкхан банк лачкьайой-
тург.

Мирзий, Кулдевиччий, шайш кьайладовллалц Залубига орца
ца даккхийта, божалин неІ, арахьахула дечиг а гІортош, дІа а кьев-
лина, чехка дІавахара. Залубас, шен дог гІеллуш, хьаьвди чу
кхобьсинчу лампанах цІе а летта, божалех цІе елира, неІ
дІакьевлина хиларна, цу чуьра ара а ца ялаелла, Залуба а кьиза
егира. Арабевлларш чубахка хьебелча, сагатделла, халла арадекхна
бІаьрса дайна йолу Бано хиллачул кхиае, цІеххьанна баьллачу мо-
хо догуш лаьттачу божалах туьйхира. Хонмурдан доьзалш бегира,
церан «гІийла гІишлош а Іаьнан ехачу буса яьгна евлира». ШолгІачу
дийнахь деанчу орцанна «цу гІишлойх, дерриг а Іарж а
делла маьІ-маьІнехь Іохку цхьадолу дукьошший, кертахула угІуш
лела БаногІеран кьорза ши жІаьлий бен кхин хІумма а ца карийра».

Оццул доккха зулам шайгара даьлча а, шек а бац
КулдевичгІар, хІор дийнахь шайш деш долу рогІера гІуллакх санна
бен ца хета царна иза. Шайн боьха Іалашонаш кхочушъеш, шайш
хІаллакбина миска доьзал цхьана а меха ца лорура цара. Кулдеви-
чана а нохчийн кьехой адамаш ца хета: «акхарой», «боьха
хІуманаш», «сволочи» – иштта ду цо гуттара а кьехойх олушдерг.
Ткъа, иштта Кулдевич хиларо иза ша Іоравоккху. Адаман сибатехь

хилар бен, кхин адамаллех хIума дац цуьнца. Стеган дог-ойла цуьнан яц, оздангаллех зирх цуьнца бац, адамийн дагца хуьлуш болу кьинхетам, гIийлачух доглазар дац, эхь-бехк а, боьхачух ларвалар а цуьнан дац. Доцца аьлча, адамах адам деш долу хIуманаш Кулдевичаца доцуш ду. И тайпа акхаройн амале бирзина болу нах бара хIетахьлерчу Iедална шен адамаш дацоран политика дIакхехьа оьшушберш.

Кулдевичан маьттазчу вастаца яздархочо кхоьллина хьалхалерчу Iедало шен кара дарж а делла, халкьана юкьахь нийсо лело дIахIоттийначу хьаькаман васт. Иза, цхьа Кулдевич хилла ца Iаш, шен амалшца цунах тера волу муьлхха а хьаькам ву. Цу тайпана, Кулдевичан васт – иза юкьара васт ду.

Кулдевича лаьцна шена нохчех болу гIоьнчий – Элберт, Мирза, кхиберш а. Элберт кIезиг гайтина ву повесть тIехь, делахь а яздархочо иза юкьавалийначу цхьана эпизодехь а цуьнан амалш кьеггина гучуьхна. Элберт дика кхетта шен хьаькаман лехамех. Кьехошна кхерам тийсаран, царна тIехь таIзар латторан гIуллаккхаш дика карадирзина цунна. Обаргаш шена ца карийча, Хонмурд бехке а лерина, иза шен мискачу доьзалшна тIера а ваьккхина, лаьцна, схьавалийнарг Элберт вара. Кулдевичана гергахь диканиг хуьлуш «Элберта, чу а ваьлла, шен даккхий сийна бIаьргаш тIе а хIиттийна, чест а деш», цуьнга дIахайтира, обаргаш ца карича, «уьш биссина хIусамда шаьш лаьцна валавар». Даржехь ша лакхаваккхаре сатуьйсус, Кулдевичана чIогIа муьтIахь ву Элберт. Кулдевича етташ, холчу хIоьттинчу Хонмурда, ма хьийзавайтахьара ша аьлла, дехар дича, гIю-м муххале а ца лецира, мелхо а иза харцдерг дуьйцург а, эхь цахетарг а вира цо. Элбертана хаьа КулдевичгIарна ша кьехошкахь Iазап латтош гIю дайта бен оьшуш воцийла. Цундела, ша кхобуш волчу дена муьтIахь хила Iемина жIаьла санна, Кулдевича шега кховдийна гIуллакх, мел кьиза и хиларх, кхочушдан чухьоду Элберт.

Билгалдаккха дезаш ду Бадуевс моллин васт реалистически басаршца кхоьллина хилар. Сов маьттаза ваккхар а доцуш, дерриге а вониг цхьанаметта цуьнгахь а ца гулдеш, делахь а дахарехь цкъацкъа нислуш ма-хиллара гайтина автора. Социалистически реализман произведенешкахь молла дика гайта йиш яцара, иза шен

амалехь сакшташ долуш хила везара. Ткъа Советски пачхьалкхехь исбаьхьаллин литература социалистически реализман буха тӀехь бен хила йиш яцара.

Хонмурд а, цуьнан доьзал а

Ямартлонаххий, тешнабехаххий буьззина болчу КулдевичгӀарна повесть тӀехь шайн дикачу дог-ойланца дуьхьал лаьтташ бу халкъан векалш: Хонмурд, Бано, Залуба.

ХонмурдгӀеран доьзал нохчийн къехойн доьзалех цхьаь бу. Жимчу кӀотарахь вехаш волу ахархо Хонмурд, бӀеннаш кхиберш санна, къен, миска стаг ву. Тиша ю цуьнан хӀусам, тӀехь беркъа бу Хонмурд а, цуьнан доьзалш а. «Пелгаш а гуш», йоьхна яра Хонмурдан когара неӀармачаш, «этгӀа, масийтта бос болчу кучаца, юкъ-юкъара дегӀ а гуш» яра «тишчу меттахь» Ӏаш йолу Бано.

Къоьлла ловш белахь а, оьздангаллех, гӀиллакхах, цӀенчу дог-ойланах ца боьхна уьш. Хонмурд а, цуьнан доьзалш а къоман ламаст лоруш бу, хьаша-да тӀеэцар, гӀийлачунна гӀодар, къинхетаме хилар церан дагца ду, Хонмурдан кхетамо тӀе а ца дуьту, меца ву ша аьлла, чувеана стаг сискал ца луш дӀавахийтар, Цундела боху цо, обаргаш схьабийца бохуш ша холчухӀоттийча: «Суна-м ца хаьий царах хӀумма а, ша айса, цара меца ду шаьш аьлча, вай мостагӀчунна а лун сискал ялар доцург!» Кхузахь яздархочо, дуьхь-дуьхьал йоккхуш, говза схьагайтина Хонмурдан къинхетаме дог-ойлий, Кулдевичан акхаройн хьесапехь йолу къизаллий. Кулдевичана тӀехьа лаьтташ харц Ӏедал ду, оцу Ӏедалан лехамашца цхьаьна йогӀуш ю цуьнан къизалла. Цундела мега Кулдевичана цхьа а бехк боцуш волу Хонмурд йиттина мелчу цӀийх вуза а, цул тӀаьхьа, итт шо хан а тоьхна, Сибрех вахийта а.

Амма Кулдевича Хонмурд Сибрех вахийтар Хонмурдана тӀехь цо толам баккхар дац. ХӀунда аьлча, повесть йоьшуш долчу вайна гергахь, шен адамаллица, цӀенчу дог-ойланца тоьлларг Хонмурд ву. Исбаьхьаллин произведенехь тӀаьххьар а толам боккхург ницкъ бац, амма сийлахьниг ду. Ткъа Кулдевичан вастаца сийлахь-чух цхьа зил а бац, цо лелош долу дерриге гӀуллакхаш иза сийсаза веш ду, цундела вайна гергахь иза эшна ву, вайн даго и эшар къо-

балдеш тIе а оьцу. Кулдевич лах мел ло а, вайн бIаьргашкахь Хонмурд лакха волу. Иза лакха воккхург цуьнан догдикалла, нахана гIуллакх дар бахьана долуш цо хало лар ду. Ткьа ницкъ, муьлхха а ницкъ иза белахь а, адаман ойлано бакъ ца бо, сийлахьниг чIагIдеш бацахь.

Повестан шолгIачу декъа тIехь Кулдевич, Мирзий шаьш Сибрех вахийтинчу Хонмурдан хIусамехь гойтуш, церан хьарамлонех, ямартчу ойланах юстуш санна, кьеггина билгалъяьккхина Бадуевс кьинхьегаман нехан оьздангалла, хаза гIиллакхаш. Баной, Залубий цхьа йисна, гIийла ехаш миска наний, йоШий ю. Автора чIогIа доглазарца дуйцу цу шиннийн гIийлачу дахарх: Залубин «кIайчу аматахь йолчу горгачу юьхьа тIера даккхий Iаьржа бIаьргаш, Iай беттасехь буса ло санна, даима догуш дара, цуьнан тоьлла, беа-мехь долу дегI а цунна болчу сингаттамана чехка уьдучу деношца лелина доьдура, цуьнан лун бетан дуткъа ши балда дукха хенахь дуйна схьа делха Iемина дара. Иштта елхар карадирзина йолу Залуба, шел а елхарна тIерачу Баноца кест-кеста йоьлхура, вовшашна тIеттIа а таьIий, голаш тIе куьйгаш а детташ, гIийла тийжарца, бIаьргех оьху мела хин тIадамаш дIадаха а ца ларош».

Шайн неIар тIе веана ши стаг чу а валийна, паргIат а валийтина, шайн йолу-йоцург вовшахтоьхна, яа хIума а елла, хьошалла дира мискачу шина зудчо. И Iазапехь бохкуш болу кьен, миска зударий кьинхетаме, комаьрша хиларца, шайгарчу адамаллица Кулдевичний, Мирзиний дуйхьал лаьтташ бу. ГIийлачу дахаро, тIеIиттаеллачу халонаша, харцонаша шайн оьздангаллех, хазчу гIиллакхех ца йохийна кьена Бано а я жима Залуба а. Банос шен хьешашна, стражникаша бехк а боцуш шаьш хьийзадар а, Хонмурд Сибрех вахийтар а дуйцуш, вайна хьалха хIутту дахаран халонаша хеназа кIелйитинчу нохчийн кьеначу зудчун васт. ДегIера гIор эш-нехь а, могошалла яцахь а, догдикаллий, оьздангаллий ю Баноца. Шен хIусаме веанчу стагаца кIеда-мерза, аьхна, цунна там хилахь-ара аьлла, хеташ ю иза. Иштта Iамийна Банос шен йоI Залуба а.

КулдевичIар ца бевзаш, уьш кийрахь дегнаш а долуш адамаш ду моьттуш, дийцира цо шаьш Iедало халчухIитторах лаьцна. Амма «Кулдевиччий, Мирзий шаьшшиь ма-варра ца вовзуьйтуш...

тІехъаъжча халахетарца ладоъгІу а эр долуш» Іийнехъ а, Банона хиира ша дуьйцучун царна гІайгІа йоцийла, «ТІаккха хІара шен мела хин тІадамаш оьгучу бІаьргех кучан деха пхьош а хьаькхна, куьйга корта а лаьцна, шайн гІайгІа шена ялхо хиира, шен юьхьа дуьхьал йовлакхан тІам а уьйзуш». Шайн хІусамашкахъ иштта гІайгІа йолуш доьзалш Нохчийчохъ дуккха а хилла хилар билгал-долу повесть тІехъ. Къехошкара гІело «шайна хийла гина дела» хІумма а цец а ца волу Кулдевиччий, Мирзий БаногІеран декъазчу дахарх. Шаьш бехк а боцуш миска нах дакъаза баьхний хиъча а, бен а ца хета царна, гІийлачух, мискачух дог лазар царна диллина а дац.

Боккхачу безамца кхоьллина Бадуевс Залубин васт. «Маре яханчохъ шо кхаьчча, цІийнда а велла» цІа еана яра Залуба. ХІинца шен кІелйисинчу, бІаьрса а дайна йолчу, ненан Банон дола а деш, Іаш яра иза. Тийна, эсала ю Залуба, оьзда гІиллакхаш а, цІена дог-ойла а ю цуьнан. ТІехъаъжча, кІеда амалш йолуш хета-луш йолу Залуба шен лаам а, шен безам а ларбийр болуш хилар гайтина повесть тІехъ. Марера цІа еанчул тІаьхьа ша йига гІоьртинчу моллига ца яхара иза, шена ца лууш долу маре ца дан ницкъ кхечира цуьнан. Залуба цІена стаг ю, шеца хьарамло лелай-ойтур йолуш яц. Кулдевичан Іалашо кхочуш ца хуьлу, Залубин дог а гІелделла, иза кхетамчуьра яьллачул тІаьхьа бен.

Ша схьаяьллачу къомаца кІорггера уьйр йолуш ю Залуба. Иза автора гайтина цуьнан маттехула а. Халкъан барта произведе-нийн маттах тера бу Залубас буьйцу мотт: «Тешам боцчу дуьне-нахъ, орцахвала ваша воцчу дуьненахъ, бинчу бохамна бекхам ца бечу дуьненахъ ца яьхча а хІумма а дац-кх», – боху Залубас, божал чохъ ша холчу хІоьттича, тІаьхь-тІаьхьа шена юххе гІертачу цІарна тІетан дог хилла. ТІаккха тІаьхьа юьсуш йолу шен къена, гІорасиз йолу нана дуьхьалтесча, иза сагІа дехар бен кхин дан амал доцуш юьсург хилар дагадеача, Залубас бохуш дерг а ду халкъан барта произведени тІера схьаэцча санна: «ХІан-хІа! Со яла йиш яц, со хьуна тІе ца тов, хІай сийна цІе!»

ХонмурдгІераниг санна болчу мискачу доьзалех бу повесть дІайолалуш гайтина болу Кулдевичана тІекхача гІерташ, и волчу сени чохъ Іийна баккхий нах. Бадуевс Іаламат говза кхоьллина кху-

захъ масех стаг цхъаьна гойтуш долу исбаьхьаллин сурт. Оцу баккхийчу нехан хІораннан а ойланех кхета вай, уьш гІийла дуьне дууш хилар го. «Цхъацца гІуллакх хилла» пурстоп волчу баьхкина и «къена нах, шайн бес-бесара мажаш тІе наггахъ куьйгаш а хьобкхуш, Іуьйранна дуьйна Іара» шайш тІедитаре сатуьйсусх. Уьш дика кхета КулдевичгІара лелочу хьарамлонех. Мирза, Кулдевичана кхаъ а белла, сакъералуш и волчуьра араваьлча, «хІара баккхий нах, белшаш а сеттош, вовшашка хьаьвсира». Амма вовшахкхетта шайна тІехъ латточу харцонна цхъабосса дуьхьало ян хІинца а кийча бац уьш. Іедало шайгахъ латтош долу Іазап чІогІа хиларна дукха гІийла а, стешха а бу уьш. Хонмурд чу а вигна, Кулдевича иза чехош а, цунна етташ а «гІовгІанаш яьлчхъана дуьйна а кхерабелла дІабаха айабелла Іен сени чуьра баккхий нах, мелчу цІийх а вуьзна араволу Хонмурд гича, цунах бІаьрг кхет-кхеттарг кхералой, шозлагІа цуьнга юха ца хьожуш, белш чу а хебош, пенах а хьерчаш, меллаша ара а бевлла, дІабахара».

Амма повесть чекхйолуш къеггина билгалдолу халкъа юкъахъ Іедална дуьхьало ен йолу ницкъаш кхуьуш хилар а, адамаша шайн паргІатонехъа кьийсам латториг хилар а.

Повестан маьІна

Повесть йолаелчхъана дуьйна иза чекхъяллалц цу тІехъ къеггина билгалйолу авторан ойла. Къинхъегамхой балехъ бахкош долу Іедал, иза дІакхобхьуш болу хьаькамаш, царна тІаьхьа хІиттина леларш боккхачу цабезамца гайтина яздархочо, цара лелош йолу ямартлонаш говзачу исбаьхьаллин васташца Іораяьхна. Авторан ойла дуьхьал ю къехошкахъ Іазап латтош долчу гІуллакхашна. Цунделла гайтина цо и гІуллакхаш дІакхобхьуш болчу Кулдевичан а, Мирзин а васташ сел маьттаза, шайна дуьхьал дешархочун цабезам гІаттош. Повесть тІехъ Кулдевич, Мирзий, Элберт вийцинчохъ массанхъа а церан ямартло, къизалла, хьарам ойланаш Іораяьхна яздархочо. Къехой гайтинчохъ, церан оздангалла, хаза гІиллакхаш, деган комаьршалла къеггина схъаобхьна. Цу тайппана, авторан шен турпалхошца йолчу юкъаметтигашца а билгалбовлу цуьнан идейни тІетовжамаш.

Къехой бодане хиларх пайда а оьцуш, дІакхехьна харц Іедало уьш бацор. Къинхъегамхойн дуьненах кхетам лахара мел бу, уьш Іазапехь бахко, царна кхерам тийса атта ду. Повесть чекхийолуш Бадуевс гайтина цІарах баьгначу арца тІе гулбелла дуккха а ярташкара алссам баккхий нах. Схьахетарехь, уьш шайн хьекъалца а, шайгарчу доьналлица а нахалахь мелла а тоьлла хила безаш бу. ХІунда аьлча, дехъа-сехъа вон-дикий иккхича, цига кхеташоне гуллуш болу нах шайн хьекъалца а, кхетамца а мелла а лакхаро хилла. Амма уьш къинхъегамхойх хилар билгалдоккху яздархочо церан "Іаьржа куьйгаш" гайтарца.

Кхерабелла, арца тІехь халчухІиттина и нах гайтале хьалха, повесть тІехь автора кхоьллина Іаламан хаза сурт: «Сийна стигла-наш меттах ца йовлуш, цхьана эшшарехь, дийнах дикка хан яллалц лаьттира. ТІаккха цІеххьана малх а гучубелира. Цунна диллина Іуьллу ло а деладелира, сийначу стиглахь маьІ-маьІнехь бамбин мархаш а неканца лела евлира».

Иштта аьхна Іалам а гайтина, тІаккха арца тІе гулбеллачу нехан ойланашкара бода гайтарца яздархочо бохуш санна хетало: «Іаламехь серло, исбаьхьалла, паргІато ю, амма адамийн дахар бодане, ирча, балане ду».

Амма повесть тІехь къеггина билгалдолу къехой «самабовлуш» хилар, цара шайн паргІатонехъа къийсам латториг а, уьш тІаьххьара тоьлург а хилар.

«Тоххара Хонмурд лацале, мац а велла, и волчу воьссинчу шина обарго Хонмурд, шайна кхалла хІума ялар бахъана долуш, Сибрех вахийтиний а хиъна, Кулдевич боху пурстоп вен гІерташ, дикка къахьийгира». ТІаьххьара а, аьтто а баьлла, вен а вийра цара иза. Къинхъегамхошна тІехь харц олалла дІакхоьхьуш волу пурстоп Кулдевич веро гойту къехой шайна тІехь латточу харцонна дуьхьал бовлар, шайн паргІатонехъа болу къийсам цара дІаболор.

Паччахьан заманакхелрчу Нохчийчохь къехойн, Іедалан вовшашца хилла юкъаметтигаш ма-хиллара а гойтуш, персонажийн васташ заманца цхьаьна догІуш а долуш, халкъо шен паргІатонехъа къийсам латториг хилар шен чулацамехь билгал а долуш йолу «Церан арц» повесть Бадуевн кхолларалла реализман некъа тІехь хилар гойтуш ю.

ТѢдахкарш

1. «ЦѢран арц» повѢстан хІун тема ю? Муха бу повѢстан дІахІоттам?
2. Муха кхоьллина Кулдевичан сибат-амат? Муха гайтина цуьнан амалш?
3. Мирзин, Элбертан вастех дийца.
4. Муха гайтина повесть тІехъ Хонмурд а, цуьнан доьзал а?
5. Муха билгалйолу повесть тІехъ авторан ойла?
6. Доклад язье хІара тема къасть: «ЦѢран арц» повесть тІехъ зударийн васташ».

Сочиненеш язъян теманаш

1. Бадугев СаьІидан «ЦѢран арц» цІе йолчу повесть тІехъ Кулдевичан, Мирзин, Элбертан васташ.
2. Муха билгалболу «ЦѢран арц» повѢстан йдейни чулацам?
3. «ЦѢран арц» повесть тІехъ нохчийн къоман гІиллакх-оьздангалла гайтар.

«Лам»

Бадугев СаьІидан произведенеш, муьлххачу а кхечу яздархочун произведенеш а санна, шайн мехаллица цхьабоса яц. Тайп-тайпана ю цѢран чулацаман а, исбаьхьаллин а башхаллаш. Дикаллица къаьста Бадугевн прозий, драматургий. Поэтически произведенеш юкъахь а ю шайна тІе тидам бахийта хьакь ерш. Масала, шех схьадолучу маьІница мехала ю тахана а «Лам» цІе йолу стихотворени.

Іаламан исбаьхьаллех лаьцна ю «Лам» стихотворени, амма Іаламан исбаьхьалла гайтина ца Іа поэт, Іалам лардан дезаш хилар, Іалашдан дезаш хилар чІагІдо стихотворени тІехъ.

Дукха ниІматаш долуш, хазнех дуьзна, исбаьхьа ду Іалам,
амма цуьнан исбаьхьалла экама ю, иза кхоьру, кьаьхка, шаьш говза
ду, шаьш Іалам тодийр ду, алссам пайдехьа хуьлчу кепара хуьйцу
ду аьлла, адамаш тохаделча:

Хил дехьа, хьаннашкахь,
Олхазарш дека,
Цу ламан хотешкахь
Акхарой угІу.
Хьаннел дехьа, лаьмнашкахь,
И акхарой тийжа,
Цу ламанан бердашкахь
Майра леча цІийза.
Ламано шен кийрахь
И хазнаш Іуьйшу,
Ша буьзна хазнех,
Стигалан Іаьрчашка хьоьжу.
Сийнан, кІайн вертанаш
Хуьйцуш, лам беа,
Говзаллех ша кхоьруш,
Гонахара ха доьху.

Іаламехь дерриге а дика ду, ша хила ма-деззара ду, хийцина
тодан дезаш хІумма а дац. Іаламе ца лало шена тІекхийдар, хийца-
маш бан гІертар. Іаламера ниІматаш, иза талха ца деш, цунна зе ца
деш, схьаэца деза. «Керлачу говзаллица» Іалам а хуьйцуш, цунах
пайдаоьцур бу аьлла, «говзанча» араваьлча, дуьхьал довлу дерриге
Іаламаташ:

Гонахарчу шийлачу шовданаша
Тіепаза дан тіелеци,
Цу юькьачу хьаннаша
Акхарой лехка магій,
Сийначу стигланаша
Мархашка кхайкхар тодин,
Юькьачу мархаша

ДогІа делхор чІагІдин,
КІоргачу Іаннаша
Дохк кхаба дош дели.
ЮькЬачу хотеша,
ЛаьхЬий цІийзор шаьш, эли.
Массо агІор гІо
Лекхачу ламанна до.

Амма «керла говзалла» тешна ю шен хаарех, шен ницкЬах.
Шен таронаш хета цунна Іалам карадерзо, иза ломах а тасало.
Майра ю иза Іаламца. Іаламан дерриге Іаламаташ: шовданаш,
хьаннаш, акхарой, сийна стигланаш, мархаш, догІа, Іаннаш, дохк,
юькЬа хотеш шена дуьхЬал хилча а, ойла а йина, собаре а хилла,
юхаяла дагахь яц «керла говзалла». Поэта боху:

Амма керлачу говзалло
Собар ца до,
Керла говзалла
Цу кхерамех ца кхоьру,
Вайн говза говзалла
Цунах тасаяла ю тІера.

«Керлачу говзаллица» Іалам карадерзадо бохуш, «вайн гов-
залла цунах тасаяла», гонахарчу Іаламна зе деш хилар, цунна бо-
хам бахьаш хилар гучудолу стихотворени тІехь.

Оцу стихотворенина дуьххьара зорбатоьхначу хенахь,
дІадаханчу бІешеран 30-чу шерашкахь цуьнан маьІна мухха деш
хиллехь а, башха исбаьхьаллица кхелина иза яцахь а, тахана кЬег-
гина гуш ду Бадиевн и стихотворени Іаламна зе цадаран, иза лар-
даран, Іалашдан дезаран ойла йойтуш хилар.

Бадиев СаьІдан кхоллараллин мехалла

Дуккха а ю Бадиев СаьІдан исбаьхьаллин произведенеш.
Вай йийцаза йисина «Колхозан иллеш» цІе йолу стихотворенийн

книга, «Партизанаш», «Тоьур ду», «Ши малх» боху поэмаш, «Керла нах», «Тракторхо Жуьнид» цӀерш йолу очеркаш, «Таймин Бийболт» пьеса, дуккха а кхин йолу произведенеш а. Амма йоцца мукъана а хьахор ю вай цо берашна языйна книгаш.

Бадиев СаьИда боккхачу лаамца язйора берашна лерина произведенеш а. 1934-чу шарахь зорбанера араелира «Берашна совгIат» цIе йолу книга. Бос болу суьрташ а долуш, хаза кечыйна книга яра иза. Цу тIехь автора бераш кхета долчу кепехь языйнчу стихашкахь дуьйцура паровогах, тракторх, кеманх, дирижаблах, цу хенахьлерчу техникехь керла хиллачу кхечу хIуманех а лаьцна. Масала, хазчу басаршца диллинчу хIордакеман суьрта кIел языйна иштта стихаш яра:

Жамалдис дийцира
Кира лело кема.
Цо цу тIе, бахара,
Тарлур яра рема.

Школашна оьшу дешаран книгаш, кIезиг йоза хуучу бакхийчарна лерина книгаш языйна Бадиев СаьИда. Царах ю «Белхан жайна», «Юрт социализме» цӀерш йолу дешаран книгаш.

Цу тайпана шуьйра бу Бадиев СаьИдан кхоллараллин чулацм. Литературин ерриге жанрашкахь языйна цо. Роман, повесташ, поэмаш, дийцарш, очеркаш, пьесаш, стихотворенеш, публицистин статьяш ю нохчийн литературин бухбиллархочун кхоллараллехь. Тахана а вайна оьшуш ю цуьнан тоьлла йолу произведенеш. Кест-кестта зорбатуху яздархочун хаьржина произведенеш. Къаьсттина мехала ю Нохч-ГIалгIайн книжни издательствехь шина томехь арахецна гулйина сочиненеш (хьалхара том араьялла 1976-чу шарахь, шолгIаниг – 1977-чу шарахь). Яздархочун дукхаха йолу произведенеш оцу издани юкьа яхана.

Бадиев СаьИдан кхолларалла шен заманан Iалашонаш кхочушъеш, шен хенахьлерчу халкъан дахаран лехамашка хьажийна яра. Адамийн дог-ойла, церан амалш, лехамаш дика, кIорггера гойтуш яра. Цундела хIинцалерчу дахарца цхьаьна йогIуш а ю цуьнан тоьлашха йолу произведенеш.

Яздархочун исбаъхьаллин корматалла зазодоккхуш, кхуьуш йолчу хенахь хедира цуьнан кхоллараллин некъ. Нохч-ГПалгГайн драматически театро 1938 шеран юьххьехь дIаболийнера «ПетIамат» драми тIехь спектакль хIотторан болх. Спектаклан режиссер волчу Батукаев ХIаронца цхьаьна театрехь репетицешкахь хаддаза хуьлуш вара Бадиев СаьИд а. Премьера¹ хIотто де тIекхочуш сихбинна боьдуш бара театро пьеси тIехь беш болу болх. Оцу хьокъехь хIин-хIинц тIаьхьа а Батукаев ХIарона дуьйцура: «Буса сахиллалц «ПетIамат» спектаклан прогон еш вара со, кхана хила езачу премьерина кечлуш. Сатосуш театре аравелира, цIа а гIой тIера духар мукъана а хийца ас аьлла. Гена валале энкавэдешникашна тIеIоттавелира. Уьш, этIаеш, схьайохуш бара «ПетIамат» спектаклан кестта премьера хиларан хаам беш йолу афишаш. Со царна оьгIазвахна чутасавелира: «Аш хIун до, йовсарш?! Уьш тхан театран афишаш ю, тхан кхана премьера ма ю», – аьлла. Буьрса схьахьаьжначу энкавэдешнико жоп делира: «Хир яц шун премьера кхана. Кхин Бадиев а хир вац цкьа а. Вели иза шен националистски-буржуазни зурманаш лекхна». Сан дог шел-делира. Ткьа Iуьйранна ерриге а Соьлжа-ГIала зIуган бенах тарьелла зийзаш яра, Бадиев СаьИд лаьцна дIавигна бохуш».

Иштта, бе а бехк боцуш чу а воьллина, тIепаза вайира кьоман литературин классик. Бадиев СаьИд 1943 шарахь кхелхина лоруш дара. ХIинца, кьайлах лаьттина архиваш схьайиллича, билгалдаьлла и терахь нийса цахилар. Кьайлах хиллачу документаша гойту Бадиев СаьИд 1938 шеран 14 февралехь чувобьлличохь кхелхина хилар.

Яздархочун кхолларалла, цуьнан дерриге дахар халкъана дIаделла дара. «Бадиев СаьИд кабинетан яздархо вацара, иза нагахь а карор вацара стоьла тIехь яз деш Iаш, цуьнан белхан кабинет ерриге а Нохчийчоь яра», – яздина Мамакаев Мохьмада.

«Иза доккха похIма долуш, башхачу корматаллин стаг вара. Шен халкъан ирсехьа, и ирс сирла а, дуьззина а хилийтарехьа дIахьочу кьийсамехь кIадо йоцуш а, майра а вара», – боху шен дагалецамашкахь Саидов Билалас.

¹ Премьера – спектакль дуьххьара хIоттаяр.

«Шен произведенеш бахъана долуш нохчийн халкъан шага боккха безам бахийтира Бадуев СаьИда: зорбанера арайовлушехь, нахана юкъяьржара цуьнан книгаш, генарчу районачкара а, лаьмнашкара а нохчий, цуьнан пьесаш профессионални театро хИттош хьовсархъама, леррина Соьлжа-Г'ала оьхура. Нохчийн дешархочун исбаьхьаллин литературе безам бахийтарехь чот йо-цуш доккха г'уллакх дира С. Бадуевн произведенеша. Иза лара веза нохчийн исбаьхьаллин литература а, драматурги а дуьххъара кхоьллинарг а, цуьнан дуьххъарлера бухбиллархо а», – баьхна Мамакаев Iaьрбис.

«Аламат ша-тайпа, тамаш бина ца валлал сиха кхиьна а, идейно-исбаьхьаллин аг'ю шуьйра йолуш а ю цуьнан литературни т'аьхье. Литературехь цо бинчу белхан маь'но а, цуьнан дахарехь хиллачу нийсачу идейни т'етовжамо а СаьИд Бадуев К'ьилбаседа-Кавказехь баьхначу художникийн хьалхарчу маг'аре д'ах'оттаво», – иштта лаккхара мах хадабо Бадуевн кхоллараллин вайзаманан литературоведенехь.

"Дика прозаикаш, поэташ, драматургаш к'езиг бац нохчийн яздархошна юкъахь, амма царалахь уггаре а хьалхарчу, коьртачу меттехь лаьтташ верг Бадуев СаьИд ву. Тахана а вай езаш т'еобьцу цуьнан лийр йоцу произведенеш, т'еобьцу уьш ц'енчу даггара язйи-на хиларна, шен халкъе болчу, цкъа а кхачалур боцчу безамах уьш юьзна хиларна", – иштта лору нохчийн литературин бухбиллархо-чун кхолларалла х'инцалерчу книгашъешархочо.

Хан яларх шен мехалла лах ца лун Бадуев СаьИдан кхолла-ралла вайнехан исбаьхьаллин культурин къеггина йолу цхьа аг'ю ю.

Т'едахкарш

1. Бадуев СаьИдан кхоллараллин тематика муха яра?
2. Муха лерина Бадуев СаьИдан кхолларалла ц'еяххана болчу нохчийн яздархоша?
3. Нохчийн литература, исбаьхьаллин культура кхиарехь х'ун маь'на ду Бадуев СаьИдан кхоллараллин?

Мамакаев Іаьрби Шамсуддинович (1918-1958)

Мамакаев Іаьрбин кхоллараллех лаьцначу шен цхьана статья тІехь кхечу нохчийн воккхачу поэто Мамакаев Мохьмада яздина: «Мамакаев Іаьрбис шен кхоллам нохчийн литературех къасталур боцуш дІабовзна, иза Нохч-ГІалгІайчохь уггар дукхабезаш болчу поэтех ву». Дукха хан ю и моґІанаш яздина. ХІетахь дуьйна схьа нохчийн литературехь говзачу поэтийн а, яздархойн а дукха а керла цІераш гучуевлла. Хьалха дуьйна цІеяххана болчу а, керла тІекхиьначу а поэташа язйинчу дикачу произведенешца кхуьуш, алсамъяьлла нохчийн поэзин исбаьхьаллин хазна. Амма тахана а ю нахана дукха езачарна юккъехь Мамакаев Іаьрбин произведенеш.

Дахар а, кхолларалла а

Мамакаев Іаьрби вина 1918-чу шеран 2-чу декабрехь Терка йистерчу Лаха-Неврехь хьехархочун доьзалехь. Шайн цІенойн тхевнан торпал тІе беран хенахь Іаьрбис уьрсаца яздина хилла ша вина терахь хІинц-хІинцалц а долуш дара.

Іаьрбин да Шамсуддин дикка дешна хилла. Цо чекхъяьккхи-нера Собыла-ГІалара ламанхойн школа, цул тІаьхьа Тифлисехь хьехархойн семинарехь а дешнера. ШамсуддинГІеран хІусамехь дуккха а книгаш яра. Жимчохь Іемира Іаьрбина деша а, яздан а. Бе-рахь дуьйна книгашца уьйр йолуш кхиьа кІант. Реза хуьлуш ешна жимачу Іаьрбис книгаш.

Россера схьабечу революцин боламо юкьаозийра Іаьрбин да Шамсуддин. Хьуьнар долуш стаг хилла иза. Пачхьалкхан жобпаллин декхарш кхочушдеш, Теркан округан чрезвычайни комиссар лаьттина иза. Граждански тІамехь партизанийн тобанан коьртехь а волуш, бІаьхаллин хьуьнарш гайтина цо. Амма 1921-чу шарахь, тешнабехкаца кІело а йина, вийна Шамсуддин а, цуьнан ваша Юсуп а. Царах лаьцна Іаьрбис тІаьхьа яздийр ду шен поэти-

чески произведенешкахъ "21-чу шеран 13 сентябрь", "Ден коша тІехъ", "Партизанийн илли" и. дІ. кх.

Жимчохъ да воцуш висира Іаьрби, хало лайра. ВорхІ шо кхаьчна волуш иза шен девашас деша дІавелира Серноводскерчу берийн дешаран шахъаре (Серноводский детучгородок). Хьехархой реза болуш доьшура кІанта, деша лууш вара иза. Цигара ваьлча, Соьлжа-ГІала педагогически рабфаке деша веара Іаьрби. Рабфакехъ цуьнца доьшуш хиллачара дуьйцу, Іаьрби дика доьшуш, хаза гІиллакхаш долуш, эхъ-бехке вара бохуш. Литературица, поэзица марзо йолуш хилла Іаьрби жимчохъ дуьйна а. Хьалххе волавелла иза стихаш язъян а.

Мамакаев Іаьрбин литературе йолу шовкъаш, цуьнан поэтически похІма дарехъ гучуделира рабфакехъ доьшучу хенахъ. Цо дукха йоьшура оьрсийн а, нохчийн а яздархойн произведенеш. Исбаьхьаллин литературех кхуьуш, ша а стихаш язъян Іемаш вара Іаьрби. Дуьххьарлера цуьнан стихаш рабфакан пенан зорбанехъ арайийлина, цул тІаьхьа зорба тоха йолийна "Серло" газета тІехъ а.

Іаьрбис стихаш хала ца язйора боху цуьнца дешначара. Цкъа каникулашна цІа ваха ша аравьлча, шаьш чохъ Іачу цІенойн пенаш тІе язбинера Іаьрбис хІетта шена дагаеанчу стихан цхьа моглa: "ХІинца латта шайна, букура баракаш" аьлла. Иштта цІеххьана стихаш язъяр кест-кестта хуьлура Іаьрбин бохуш, дуьйцу цара. Іаьрбис юьхьанца язъен стихаш башха даккхий хІуманаш ойбуш а ца хилла, кегий а йолуш, еша а, кхета а атта хилла, шайн исбаьхьаллица кхоччуш кхиана ца хиллехъ а.

Мамакаев Іаьрби поэтически кхолларалла дІайолаелла лору 1934-чу шарахъ «Кхиам» цІе йолчу литературно-исбаьхьаллин альманаха тІехъ «Рабфак» боху стихотворени зорбатохарца. ХІетахъ араевлла цуьнан «1-ра май», «Хорбаз», кхийолу стихотворенеш а.

1936-чу шарахъ чекхъяьккхира Іаьрбис рабфак. «Ленинан некъ» (хІинца «Даймохк») газетан редакце балха хьажийра иза. Адамаш, юкъараллин дахар довзарехъ, литературни корматалла кхиарехъ пайдехьа хилира газетехъ болх бар. Хаддаза болх бора Іаьрбис шен исбаьхьаллин говзалла лакхаяккхарехъ. 1938-чу шарахъ драматургийн курсаш чекхийоу цо. Литературехъ тІевирзина

болх бо Мамакаев Іаьрбис. Кест-кестта арайовлу керла стихаш газетийн агІонаш тІехь, радиоьх хеза цуьнан стихаш тІехь яьхна эшарш. Кхиамца болх бо Іаьрбис литературехь. 1934-чу шарахь яздархойн Союзе дІаьоцу иза. Шен тоьлашха йолу произведенеш Іаьрбис зорба туьйхира 1940-чу шарахь араяьллачу «Теркан тулгІе» цІе йолчу книги тІехь. Поэтан кхоллараллин корматалла кхоччуш кхиина хилар гайтира оцу книги тІерачу произведенеша. Царна юкьаьх яра «АслагІий, Селехьаттий» цІе йолу поэма. Иза поэтан кхоллараллехь мехала произведени хилла ца Іаш, нохчийн эпически поэзи кхиарехь а керла тІегІа хилла дІахІоьттира. ТІаьхьо мелла а хийцамаш а бина, «Нохчийн лаьмнашкахь» цІе тиллира оцу поэмина авторо.

1940-чу шарахь Нохч-ГІалгІайн яздархойн союзан правлений жобпаллин секретарь вохуйту Мамакаев Іаьрби. Къоман литература кхиаран чІогІа терго йора цо, кхоллараллин похІма долу кегийрхой лохуш, литературни гонашна уьш юкьаозош, царна гІо деш вара поэт.

Сийлахь-боккха Даймехкан тІом болабеллачу хьалхарчу де-ношкахь дуьйна Мамакаев Іаьрбин поэтически дош мостагІ хІаллакваран, Даймохк фашистех паргІатбаккхаран ойла адамийн дегнашкахь кхиош дара. «Дерриге а – тІамна», «Дозанхочуьнга кехат», «Шотошка», «ТІамна кайолийла», «Чевнаш хиллачу капитане» цІераш йолу стихотворенеш къоман дикачу кІентийн майралла гойтуш, церан сий айдеш, мостагІчунна тІехь толам боккхург хилар чІагІдеш яра.

Мамакаев Іаьрбин кхоллараллехь коьртаниг, йоккха меттиг дІалоцушьберг поэзи ю, лирически поэзи. Нохчийн литературехь цІеяххана поэт-лирик вара иза. Амма цо прозехь а, драматургехь а язйина мехала произведенеш. Девзаш ду цуьнан «Текхарг» цІе йолу забаре дийцар. ТІеман хенахь язйина Мамакаев Іаьрбис «Турпалчу танкистан доьзал» цІе йолу очерк. Йист йоцу майралла гайтинчу Мазаев Маташах лаьцна ю и очерк. Буьрсачу тІамехь турпалаллица мостагІех лиэташ, чевнаш хилла, госпиталехь Іуьллучу капитанан Мазаев Маташан ден-ненан къонахаллин дог-ойла гайтина шен очерк тІехь автора.

Нохч-ГалгӀайн пачхӕлкъан драматическӕ театран сцени тӕхъ 1941-1942-чу шерашкахъ хӕттиина Мамакаев Ӏаӕрбин «ОгӀазалла», «Разведка» цӕрш йолу пьесаш. Даймехкан тӕм лӕттӕнчу шерашкахъ ӕзӕйнчу оу пьесийн тексташ ӕйна, хӕнца карош а ӕц.

Лаккхара исбаӕхӕллин мехалла ю хӕлха аша Ӏамийнчу «Винчу юьрта» цӕе йолчу повестан. Говза исбаӕхӕллин сурт хӕттош, ӕзӕйна и повесть нохчийн литературехъ дикачарах ю хӕнца а.

Сталински тӕӕзар лӕттӕнчу хенахъ банний бехк боцуш лӕцна, чувобллина ехха хан ӕяккхина Мамакаев Ӏаӕрбис. Юха цӕа вирзинчул тӕахъа 1957-чу шарахъ дубйна иза вара Нохч-ГалгӀайн ӕздархойн Союзан правленехъ консультант. Нохчийн литературехъ гӕрабевла хиллачу ӕздархоша, поэташа Аймамиров Абузара, Муталибов Зайндис, Сулаев Мохъмада, Эдилов Хасмохъмада, кхечара а Мамакаев Ӏаӕрбин комаӕршачу гӕонца кхиъна шаьш, олура.

Шена тӕхъ ӕедало латтийнчу харцонаша, дахаран халонаша талхийнера Мамакаев Ӏаӕрбин могошалла. Иза цӕехъана кхелхина 1958-чу шеран 26-чу августехъ Мескетыхъ, Аймамиров Абузар волчу хъошалгӕа ваханчохъ.

Мамакаев Ӏаӕрбин кхолларалла 1940-1950-чуй шерашкахъ-лерчу нохчийн литературин тоьлашха йолчу агӕонех ю.

Тӕдахкарш

1. Мамакаев Ӏаӕрбин бераллин, дешаран хенах лаций дийца.
2. Маца араяьлла Мамакаев Ӏаӕрбин дубххӕрлера поэтически книга? Муха яра цу тӕхъ зорбатоьхна произведенеш?
3. Дагайийта шаьш хӕлха Ӏамийна Мамакаев Ӏаӕрбин «Винчу юьрта» цӕе йолу повесть. Муха ду цуьнан маӕӕна а, муха ю исбаӕхӕллин мехалла а?

Мамакаев Ёаьрбин кхоллараллин башхаллаш

Мамакаев Ёаьрбин поэзин орамаш къоман дахарх дара. Халкъан ойланаш, сатийсамаш, адамийн хазахетарш, церан деган Ёийжамаш бу поэтан произведенийн чулацамехь берш.

Мамакаев Ёаьрбин кхоллараллехь тайп-тайпанчу жанраш-кахь йолу произведенеш ю: лирически миниатюраш, сюжет йолу яккхий стихотворенеш, поэмаш, дийцарш, повесть, очерк, пьеса. Делахь а поэтан кхолларалла коьрта долчу декъана лирически жанрашкахь кхиьна. Ерриге а нохчийн поэзехь а гIараваьлла лирически поэт хилла иза. Цуьнан дуккха а стихотворенеш эшаршка ерзийна.

Шуьйра чулацам болуш ю Мамакаев Ёаьрбин кхолларалла. Дахаран дуккха а агIонийн ойла йо поэта: даймохк, даймехкан Ёаламан исбаьхьалла, стеган вахаран Ёалашо («Кавказан латта», «Сайн кIанте», «Сарахь Теркан тогIехь», «БIаьстенан Ёуьйре», «Шуьйта»); къинхьегаман адамашна паргIато кхайкхор («Терк», «ЦIен седа»); паргIатчу дахарехьа къийсам латтийнчеран сийдеш, замано хьалха хIиттош долу декхарш кхочушдар («Ден коша тIехь», «Партизанийн илли», «1921-чу шеран 13 сентябрь», «Вайн дайша буйсанаш...»); дог цIена, озда безам, тешаме доттагIалла (« ЁоIе», «Айза», «Нохчийн лаьмнашкахь»); юкьараллин дахарехь поэтан декхарш а, поэзин меттиг а («Даге»). МостагIех даймохк паргIатбаккхаран, къоман паргIато Ёалашъяран ойла чIагIьеш яра Сийлахь-боккха Даймехкан тIом лаьттинчу хенахь Мамакаев Ёаьрбис язйина произведенеш («ДоттагI гIароллехь», «Дерриге тIамна», «Даймехкан тIом бечохь», «Чевнаш хиллачу капитане», «Турпалчу танкистан доьзал»). Поэта шен кхолларалла, исбаьхьаллин ницкъ Даймехкан хьашташка, адамийн синпаргIатоне хьажийнера:

Алкханчах ека хьо,
Синошна там луш,
Лозунгах кхайкха хьо,
Дегнашна ницкъ луш!

боху цо шен поэзига. Юх-юха а боккхачу айамца, керлачу ис-
баъхьаллин ницкъаца яздо Мамакаев Іаърбис шен хьомечу даймах-
ках лаьцна. Ерриге а кхоллараллех чекхболу даймахках, шен кьо-
мах болу цуьнан дегалазам.

Даймахках ойланаш

Даймехкан ойлайо Мамакаев Іаърбис шен дукхahйолчу про-
изведенешкахь. Даймахке болчу безамах юьззина ю цуьнан кхол-
ларалла. Даймехкан дуьхьа вехаш ву поэтан лирически турпалхо.
Цуьнан ойланаш даиманна а даймахках хьерчаш ю, ша вина мохк,
даймехкан Іалам, цуьнан адамаш хьоме ду цунна. Стеган мехалла
цо махкана, халкъана дечу гІуллакхашца билгалйолуш хилар
чІагІдо поэта. «Сан дог, хьо деттало къахьобгуш халкъана»,– иштта
ю поэтан лирически турпалхочун вахаран Іалашо. «Сайн кІанте»
цІе йолчу стихотворенехъ къеггина го и оила. Даймехкан дуьхьа,
халкъан дуьхьа вахар, шен хаарш, хьуьнарш, дерриге шен дахар
халкъана, хьомечу махкана дІалуш хилар лору цо стеган сийлалла.
Халкъан лазамашца, цуьнан хазахетаршца вехаш хиларх йоллу сте-
ган обздангалла:

Хьайн мехкан, хьайн халкъан
Ирс дебна аьлла,
Догдика хиллачу
Сирлачу дийнахь,
Дуьненах воккхавеш,
Са малха даьлла
Хьо велахь, кьонахчун
Дог ду хьан кийрахь!

Адамийн хьашташка ладугІуш, нехан баланаш, гІайгІанаш
юххера тІеобцуш верг лору халкъалахь кьонах. Иза чІагІдо автора
а:

Вайн нехан хьал-де ахь
Хийра гІуллакх ларахь,
Хьо кьонах воцийла

Хаалда хьуна.
Вуъззина нохчийн кІант
Сайн воІ ву алахь,
Ирсан да суо хеташ
Там хир бу суна!

Иштта боху «Сайн кІанте» цІе йолу стихотворенин лирически турпалхочо.

Шен даймохк йист йоцуш дукхабезаш волчу турпалхочун васт хІутту вайна хьалха «Кавказан Латта» цІе йолчу стихотворени тІехь:

Ва Кавказ,
сан марзо,
сан серло,
безам,
Сайн нене,
езарге
санна, хьоь лаьтта.
Беркатан,
Майраллин,
Хазаллин
латта,
Арахьа лелла со
кхечи хьан хьаьтта.
Сох хьуна,
хьох суна
байна бац тешам,
Хьох ваьлча, сан дагна
хир бара изшам,
Бахьана а хьаха ду
вай вовшийн деза-м!

Стихотворени чулацамехь кхидІа а даг тІе кхочучу деш-нашца гайтина лирически турпалхочун шен даймахкаца йолу уьйр:

Сан син аз,
бІаьргийн нур –

Кавказ, ас хя̀тти
Сайн даге, я̀ккхинчу
хенах чекх а хьобжуш,
Са паргIат хиндолчу
меттигах хьобгуш,
МаьI-маьIпехь вахаран
нек'аш а тоьгуш:
Хьуна тIехь санна, хан
мерза ца я̀ккхи,
Хьан хьаннийн,
хьан лаьмнийн
сурт хьалха лаьтти,
Сан лерг, бIаьрг,
довха дог
ахьчул ца хьабсти.

Оцу стихийн хЮр дош а, хЮра моглa а шен даймохк йист йоцуш дукхабезаш волчу, еххачу хенахь цунах хьегначу, хИинца цуьнан исбаьхьаллех, аьхналлех марзо оьцуш волчу лирически турпалхочун дог-ойла гойтуш ду. Цуьнан ерриге ойланаш, лаамаш сатийсамаш даймахках хьерчаш бу, цуьнца бен хила тарлуш дац ирс а я сапаргIат вахар а. Южаллин сахьт тIехЮьттича а, даймахках къаьстина хилар ца деза цунна:

Цѣн зезаг дасталац
гарманан арахъ,
Стиглара можа малх
хьобъжуш ца хилча.
Ирс долуш хилла вац
уьйрех дІатилча,
Даймахках ваьллачун
дог хуьлу ирча,
Векхалой хилац стаг
сахьийзош вахахъ;
Цундела лаьар-кха,
Южалла ягІахъ,
Сайн каш а
хьан лаьттахъ

хуьлийла, дагIахь!

Iаламат говза далийна поэто кхузахь и тIаьххьара долу «дагIахь» боху дош. Оцу дашца, иза шен меттахь далорца, цунна хьалха ялийнчу соцунгIийца шен лирически турпалхочун амалех, цуьнан оьздангаллех дерг говза билгалдаьккхина автора. Цуьнан шен даймахке болу боккха лерам го вайна кхузахь. Махко, халкъо шен кIант лоруш тIеэцар йоккха сийлалла хета цунна. ХIинццалц схьа даймехкан дуьхьа ша динарг а, кхидIа вахаран некъ кхачабаллалц, шен дан ницкъ кхочуберг а кIезиг хета цунна оцу сийлаллица дуьстича.

Исбаьхьчу поэтически дашца гойту Мамакаев Iаьрбис даймахке болу безам. «Ва Кавказ, сан марзо, сан серло, безам»; «Беркатан, майраллин, хазаллин латта»; «Поэзин, музыкин хьостанан латта»; «Сан син аз, бIаьргийн нур – Кавказ». И ерриге а исбаьхьа эпитеташ хьаналчу кIентан шен даймахкаца йолу юкъаметтигаш билгалйохуш ю.

Тпедахкарш

1. Тидам бе «Кавказан Латта» стихотворени тIехь васт кхолларан, поэтически сурт хIотторан башхаллийн.
2. Дагахь Iамае оцу стихотворени тIера шайна хазахеташ йолу шиькхоь строфа.
3. ХIун ойла хуьлу хьан «Сайн кIанте» цIе йолу стихотворени ешча?
4. Муха хета хьуна оцу стихотворенин маьIна?
5. Поэтан шен Даймахке болу безам муха го вайна цуьнан лирикехь?

Сийлахь-боккха Даймехкан тIом болчу хенахь язийна произведенеш

Вайн адамийн лаккхара патриотизм гойтуш яра Мамакаев Iаьрбис Сийлахь-боккха Даймехкан тIом (1941-1945) болчу хенахь язийна произведенеш.

Тюм болабалале хьалхарчу муьрехь дуьйна а тIеман хьу хаалуш яра. Оьрсийн а, кхечу кьаьмнийн а литературашкахь санна, нохчийн литературехь а алсамйовлура тIеман тематика йолу произведенеш. Поэтийн стихашкахь буьрса суьрташ хIуьтттура, тIеман гIовгIа хезаш санна, хеталора. Царах яра Мамакаев Iаьрбин «ДоттагI гIароллехь» цIе йолу стихотворени:

Стигал ерриг тIейоьлхуш ю,
Буйса Iаьржа, Iаьржа ю,
Стигал этIаш, лелхаш гIар ю,
Мархаш тIамца лелхаш ю.

.....
Иштта буьрса буйса йолуш,
Сан доттагI ву гIарол деш,
Гонах хьоьжуш, сема ладоьгIуш,
Вайн дозанехь и лардеш.

Цу тайпана яра Мамакаев Iаьрбис хIетахь язйина «Хьо эскаре воьду» цIе йолу стихотворени а. ТIеман кхерам гергабеана хилар билгалдоккхуш, фашизмана ондда дуьхьало ян езар гойту дукхахболчу яздархойн произведенеша. Граждански тIамехь халкьо майралла гайтар карладоккхуш, кьаьмнашна юккьехь доттагIалла чIагIдеш йолу темаш а ойбура яздархоша. «Винчу юьрта» цIе йолчу повесть тIехь Мамакаев Iаьрбис гайтира граждански тюм болчу хенахь нохчийн, гIалагIазкхийн кьехой цхьабарт болуш кIайчу эскарна дуьхьал бовлар. Йоккхачу исбаьхьаллица яздо автора нохчочун Айдамарний, гIалгIазкхийчун Ларкиний юккьерчу доттагIаллех лаьцна. Доцу бахьана а кхоьллина, паччахьан Iедало Сибрех вахийта хьовзийра Айдамаррий, Ларкий. Ларка кхаь а белла, кIелхьаравелира, Айдамар, чохь яккха дуккха а хан тоьхна, Сибрех вахийтира.

Кхойтта шо даьккхира кьеначу Айдамара халачу Сибрех. Революци йолаялар бахьана долуш, вада аьтто белира цуьнан. ГIелвелла, халла бен чохь са доцуш кхочу Айдамар ша винчу махка, Теркан йисте.

Говза сурт хІоттош, гойту Мамакаев Іаьрбис стеган шен махке болу боккха безам: «Воккха стаг гІелвелла-м муххале а вара, амма кхин дІаваха гІор делахь а тамаша бара цуьнан. Иза тІаккха хи юххе а вахана охъалахвелира, тІаккха а ца Іебаш, бертал а вижна, куьйгаш хи чу кховдийра цо. Ткъес деттара, стигал яьтІча санна, догІа Іенаш дара, мох, бойнах санна, дегІах чекхбуьйлуш, хьобкхура. Хьалха дІадахийтина куьйгаш хи чохь а долуш, Іуьллучу воккхачу стагана гонах Іоврийн Іам хІоьттинера, цо корта хьала а уьйуш даккхийра синош дохура, кьора хезара кІоргга кийрара дуьйна арайизо дешнаш:

– Сан Терк!.. – Сийна Сибрех... Кхойтта шо, сийна Терк... – юха а беза корта гІамарла охъабужура, гоьргана санна, цунна гонах а хьийзаш, хи чу обхура Іовраш. Воккхачу стага, аьрру куьйга маж некха тІе а таІош, батт гІамарна тІейиллира. Берда тІера чу обхуш йолу Іовраш мелира цо даккхийра кьурдаш а деш. ТІаккха корта хьалаайира. Кхин цкъа а, тІетаьШина, Іовраш а мелла, цунна, шен дегІе ницкъ беъча санна, хийтира».

Ша дукха сатийсина болчу Даймахко ницкъ ло Айдамарна. Даймохк аьхна бу, адамийн дахаран орамаш Даймахкаца ду. Цул хьоме цхьа а хІума дац стагана.

Фашисташа гІамца кхерам туьйсучу хенахь иштта лаккхара патриотически ойла кхиош яра Мамакаев Іаьрбин повесть.

Автора къаьсттина тидам тІебохуьйту Ларкийн, Айдамаран вовшашца долу доттагІалла гайтарна. Ши ваша цу шиннал гергара хир вацара. Йист йоцуш доккха хазахетар хилира Ларкина, Сибрехара цІа вогІу Айдамар шена тІекхаьчча: «Айдамар!» – аьлла, чІоггІа мохь а тухуш, цІеххьана хьала а иккхина, воккхачу стагана мараиккхира хехо. – Айдамар...Ва Іалайкум салам! Вуьшта, хьо мичара вели, Айдамар?.. Чувалахьа... Охьа... Вуьшта, охьахаахьа, Айдамар. Кху сан кьеначу бІаьргаша со Іегах ца вой теша, – дукха хенахь дуьйна газачу нанна бер санна, тІеветталуш, маралелхаш, барташ даха волавелира хехо... – Вуьшта, хьо мичара...мичара вели хьо бахий ас-м? – сихвелла цунна хоййла а тоеш, дІасахьийзара иза. – Охьахаахьа, гІел а, шел а велла хир ву хьо... Меца хир ву хьо. Вуьшта ас хІокху сохьта, Айдамар, цІе латор ю хьуна. ХІан, хІара кхехкийнчу сазанах хІума а, бепиг а ду

хьуна... – бохуш, шен доцчу озанца мохь а бетташ, Ларка, гатанна юккьера схьаэчна сазанах хIума а, бепиг а цуьнга дIа а делла, сихвелла цIе лато волавелира.

Теркал дехъара нохчийн юрт яккха догIуш эскарш ду аьлла, хаам бан кечвелла вара Ларка, Айдамар шена тIекхочуш. Айдамар вина юрт яра иза. «Винчу юьртана гIуллакх дан лаъара-кх, валале цкъа мукъана а», – бохуш, цIехъа обхуш волчу къеначу Айдамарна меттиг белира шен юьртахошна пайдехъа хила.

Ларкий, Айдамаррий сихвелира юьрта хаам дIакхачо. Амма тIекхиинчу мостагIийн эскаро вожийра Ларка, чевнаш йира Айдамарна а. Нохчийн юрт кIайчу эскарх ларъеш, дуьххъара Южал тIеэцнарг гIалагIазкхий Ларка вара. Юьртахоша толам баккхяхъара бохучу ойланца дIавелира Ларка.

Повесть тIехь, исбаьхьаллин сурт хIоттош, гайтина тешаме доттагIалла, къеггина билгалъяьккхина турпалхойн къонахалла, майралла, шайн са ца кхоош, юьртана тIебогIучу бохамна церан дуьхьалбовлар.

Йоккхачу халонца, юкъа-кара кхетамчуьра а волуш, Теркан дехъа йисте велира Айдамар. Шена чуьра са дIадалале дIахайита кхиира иза кIайчеран эскар юьртана тIелата кечамбеш хилар. Айдамара беана хаам бахъана долуш юьртахоша кIелхъаръяьккхира шайн юрт мостагIчун тIелатарх.

Мамакаев Iаьрбис йоккхачу исбаьхьаллица гайтина Ларкас а, Айдамара а, нохчийн юьртан маршо ларъеш, шайн дахар дIадалар.

Шен маьIна долуш ду повесть тIехь леш воллучу Айдамарна тIекхачначарна юкъахь цуьнан ши кIант хилар а, Теркал сехъа эскар цадалийтархъама, бурам хе охьадахьийта и шиъ вахар а. Айдамар велла, амма цуьнан меттана даймохк мостагIчух ларбан дIахIутту цуьнан ши кIант. Дайша кIенташна тIедуьллу Даймохк безар а, иза Iалашбар а.

ТIом болабеллачу шарахь зорбанера араяьлла «Винчу юьрта» цIе йолу повесть къаьмнашна юкъара доттагIалла чIагIдеш а, даймахке безам кхиош а, иза Iалашбан ойла чIагIъеш а яра.

Гитлеровски Германи вайн Даймахкана тешнабехкаца тIелеттачу хьалхарчу деношкахь дуьйна литературин коьрта тема

хилла дІахІоьттира мостагІ хІаллакваран, даймохк фашистски
йовсарех Іалашбаран тема. Яздархойн ерриге а произведенеш оцу
Іалашоне хъажийна яра.

Къаьсттина сиха араевлира поэтически произведенеш. ТІом
болабеллачу деношкахъ газетийн агІонашна тІехъ зорба туьйхира
стихаш. Царна тІехъ поэташа Іорайохура мостагІийн ямарт
Іалашонаш, гойтура фашизман ма-ярра йолу амалш, дерриге а
адамашка тІамна ондда дуьхьало яре кхойкхура. Иштта яра
Мамакаев Іаьрбис язйина «Дерриге а тІамна» цІе йолу
стихотворени а. Дукхахьолахъ кхайкхаман хормехъ яра тІеман
тематика йолу дуьххьарлера стихаш. Поэтийн исбаьхьаллин дош,
дерриге а бохург санна, халкъе беш болу кхайкхам бара. Оцу
кхайкхаман маьІна «мехкан сий лардан», мостагІ эшаван адамийн
ойла гІаттош дара. Иза къеггина гучудолу «Дерриге а тІамна» цІе
йолчу Мамакаев Іаьрбин стихотворенехъ.

Европехъ фашизмо
Іаьржа ун хецна.
Мас гІала, ярташ ю
Белхаршка евла, –
Дийначийн каш хилла
Іазапо лаьцна,
Беллачийн ирс хилла
Цу балех бовла.
Вай динчу лаьтта тІе
Некъ баккха унна,
Гитлера болийна
Вайца тІом тахна.
Болатан Цен Эскар
ТІетаьІна цунна –
Дерриг а дІалур вай
Даймехкан тІамна!

ТІом – тІом бу, вер, чов яр
Дац цигахъ хийра,
Хьо хъайха кхаьрдийла
Ма елахъ, доттагІ,

Вайн халкъан дика кІентий
Леташ бу майра.
Летачийн гІо делахь
Балхаца гІоддах!

.....
Дог майра, дика кІентий,
Дарлолаш тахна,
Дистинчу хин юьхьо,
ГІайрин гІум санна,
Вайн бакъчу дералло
Фашисташ, тоьхна,
Кху лаьттан букъа тІера
Дабоххург хьаькхна!

Стеган сий, оздангалла, гІиллакх, ерриге цуьнан дика амалш стаг шен даймахкана муьтІахь хиларца билгалйовлу. Даймехкан тІаме хІоттар йоккха сийлала ю кьоначунна. Халкъан дикачу кІентийн кьоначалла, майралла билгалъяьккхира Мамакаев Іаьрбис шен стихотворенешкахь. ТІом буьрса бара аьлла, даг тІе кхерам баийтар, мостагІчух озавалар сийсаза гІуллакх лору цуьнан лирически турпалхочо. Иза тешна ву, тІом мел хала белахь а, вайн толамца чекхбериг хиларх, хІунда аьлча вай ларбеш берг вешан Даймохк болу дела. И ойла чІагІйо поэто шен хІокху стихотворени тІехь а:

Даймехкан тІом бечохь
Дог майра летачун
МостагІий кагбечохь
ТІамна ка йолийла!
Вайн халкъан кІенташлахь
КІиллолла лечкъачун
Сийсазчу изьхалахь
Буьйда дегІ ма хьелойла!
Вай бийриг Даймехкан
ТІом беца, кІентий!
Даймехкан ирс лардар
Сий деца, кІентий!

1941-гIа шо чекхдолуш, араелира «Капитан Маташ Мазаев» цIе а йолуш книга. Цу тIехь вайн махкахочун Маташ Мазаевн бIаьхаллин хьуьнарш дуйцуш йолчу «Правда» газета тIера схьаэцначу материалашца цхьаьна зорба тоьхна яра Мамакаев Iаьрбин «Турпалчу танкистан доьзал» аьлла очерк а, «Чевнаш хиллачу капитане» цIе йолу стихотворени а.

«Турпалчу танкистан доьзал» цIе йолчу очерк тIехь Мамакаев Iаьрбис гайтина шайн кIант тIамехь волчу ден-ненан дог-ойла. Буьрсачу тIамехь мостагIчух леташ чевнаш йина кIантана аьлла, хезначу Мазаев Маташан дас кхузткье итт шо долчу Хьамзатхана боху: «Хьовсал шу... шен бер-м массарна а дукхадеза. ХIинца кхаанхьа чов а хилла Iуьллуш ву-кх сан кIант. Цунах нанна а, дена а кьа а-м хета. Вуьшта, тхо вовший ма гойлакх дагахь ма дарра ас шуьга ца бахахь, цо иштта майра тIом бина аьлла, хезча, тIамехь иза даймахкана хьалха юьхькIайчу хIоьттина аьлла хезча, цунна чевнаш хилар суна диц ца деллехьара. ТIамехь чов а йо, вен а воь, амма тIамехь кхеравалар ду уггаре а вониг. Шера хаь суна, сайн кIант ша товелла воллушехь, юха а тIаме дIагIур вуйла. Иза цига ца вахча, со реза а хир вацара. ХIара вайца схьаболийна тIом болийнчун коьртах бахийта беза...»

Даймехкан бахам алсамбоккхуш, адамаша тылехь чIогIа кьахьегар билгалдоккху очерка тIехь. Юьртахоша, ницкъ ца кхоош, болх бо, юьртбахаман сурсаташ кхиош. Зударий тIаме баханчу божарийн меттана балха дIахIуьттуш бу. Адам дика кхета шайн хьанал кьинхьегам цкьа а ца эшначу тайпана даймахкана хIинца оьшуш хиларх.

Даймакхе безам кхиош, хьаналчу кьинхьегамца а, бIаьхаллин хьуьнаршца а иза мостагIчух Iалашбан адамийн дегнаш ир-кара хIиттош хилла поэтан исбаьхьаллин дош.

Цу тайпана, Мамакаев Iаьрбин тIеман хенахьлера произведенеш «ДоттагI гIароллехь», «Хьо эскаре воьду», «Дерриге а тIамна», «Даймехкан тIом бечохь», «Чевнаш хиллачу капитане», «ТIамна кайолийла» боху стихотворенеш, «Турпалчу танкистан доьзал» цIе йолу очерк. мостагIчунна тIехь толамбаккхаран ойла чIагIьеш хилла.

Тпедахкарш

1. Хиун бахъана хета хъуна Сийлахь-боккха Даймехкан тIом болалучу муьрехь яздархоша граждански тIамехь адамаша майралла гайтар карладаккхаран, къаьмнашна юкъара доттагIалла чIагIдеш йолу темаш айбаран?

2. «Винчу юьрта» повестан коьрта маьIна муха хета хъуна?

3. Яздархочун дог-ойла муха билгалйолу цо тIеман хенахь язйинчу произведенешкахь?

4. «Турпалчу танкистан доьзал» очерк тIерачу воккхачу стеган Хьамзатханан къамелах лаьцна хиун эр дара ахь?

5. Мамакаев Iаьрбин тIеман хенахьлерчу произведенийн юкъарчу маьIнех лаций дийца.

Иаламан, безаман лирика

Шуьйра тематика йолчу Мамакаев Iаьрбин лирикехь коьртаниг, хаддаза поэта юх-юха а гойтург – даймохк, даймехкан Иалам, адамийн сирла ойланаш ю.

Иаламах лаьцна йолу поэтан стихотворенеш йоьшуш («Терк», «БIаьстенан Iуьйре», «Сарахь Теркан тогIехь», «Кхаш тIехь къора», «Шуьйта»), авторца цхьаьна вай тергалйо Теркан тулгIенаш а, Теркан тогIеш а; бIаьрг беларца го вайна «сирлачу шовданийн хьесашца ерина ... даймехкан аренаш», тергалдо вай «бIаьстено къагийна ламанийн баххьаш», поэтан зевнечу дашо лерг хьоьстуш ладугIу вай баьццарчу бошмашкахь декачу олхазарийн эшаршка; хазахеташ хьуьйсун «алкханчийн ловзаршка».

Массо а басаршца лепаш, олхазарийн аьзнашца декаш ду даймехкан Иалам «БIаьстенан Iуьйре» цIе йолчу стихотворени тIехь:

Буйсанна набарха йолий,
Сирла бIаьрг дуьнен чу боьллий,
Сахуьлий, тIекхочу, гIоттий,
Эсалчу бIаьстенан Iуьйре.

Стиглахь малхбалехъа серло,
Мархийн бос дашо беш кхерста,
Баххъашца къегачу малхо
Зиаьнаршца бода дIатотту.

.....
Олхазарш бошмашкахь ловзуш,
Дуткъачу гаьннаш тIехь дека.
Юткъачу шакаршца эшарш
Цара, дилха дог хьобстуш, лобкху.

Мамакаев Iаьрбин лирика дог делош, оила серлайоккхуш ю.
Цуьнан лирически произведенийн коьрта башхалла ю уьш цIеначу
маттаца язйина хилар, хIоранна а даг чу кхочуш долу исбаьхьаллин
суьрташ, васташ царна тIехь кхоллар, къоман дахарехь, адамийн
ойланехь дерг хьакъйоллучу исбаьхьаллин кеп а дерзийна схьа-
гайтина хилар.

Оьзда гIиллакхаш, дог цIена безам, тешаме доттагIалла,
халкъан беркате ламасташ го вайна поэтан лирикехь. Кегийрхошна
юкъара, хьаьана шовда санна, цIена безам гайтина шен лирикехь
поэта. Безаман лирикехь къаьсттина мехала ю «ЙоIе» цIе йолу сти-
хотворени. Хьаналчу безаман сирла синхаамаш бу оцу стихотворе-
нехь:

ИиндагIаш лахделла
Акхтаргийн, диттийн,
Сайний бен кхечунна
Хьо гарна кхоьруш,
Лабтта со тогIи чохь,
Теркан хийистехь,
Хьо йогIур ю моьттуш,
Миноташ лобруш.

Исбаьхьаллица кхоьллина стихаш ю уьш. Кхузахь яц чолхе
инверсеш а, маьIна хьулдеш йолу метафораш а я цхьа эпитет а,
амма лаккхара поэзи ю.

Мамакаев Іаьрбин стихаш дукха атта кхоьллина хета, поэта башха къа а ца хьоьгуш, шашаха цунна дагаяьжкича санна, хетало. Амма иза царна тІехь дукха къахьегна хиларан билгало ю. Ненан меттан хазни юккъера шена оьшуш доллу дош схьа а лохуш, шен поэтически ойла гучуяккхархьама, иза хила деззачу метте дІанисдина авторо. Цо керла дешнаш ца кхоьллина я дешнийн керла форманаш ца яьхна, меттан синтаксис ца талхийна. Стихийн куц хаздан гІерташ «исбаьхьаллин гІирсаш» тІе-кІел а ца боьттина. Къаьсттина гуш ду, нохчийн мотт шен йоцчу кепанисбан а ца гІерташ, поэто цуьнан бакъенаш ларийна хилар.

ТІедахкарш

1. ЦІерш яха Мамакаев Іаьрбин Іаламах лаьцна йолчу стихотворенийн. Муха хета хьуна поэтан Іаламан лирика?

2. Даймехкан Іаламан суьрташ кхуллуш исбаьхьаллин гІирсах муху пайдаоьцу авторо?

3. «ЙоІе» цІе йолчу стихотворенехь лирически турпалхочун дог-ойла, безаман синхаамаш муху билгалбовлу?

4. ХІун башхаллаш ю Мамакаев Іаьрбин безаман лирикин?

«Даге»

Адамийн дахарехь поэзин хІун маьІна ду? ХІунда оьшуш ю иза? Муха хила еза и? Поэтана хьалха хІун декхарш лаьтта? Муха меттиг лаца еза цо дахарехь? Ша нийса вехий-техьа, ша ала дезарг аьллий-техьа, дан дезарг диний-техьа? Иштта хаттарш хІуьтту муьлххачу а воккхачу поэтана хьалха. Оцу хаттарш тІехь ойла еш язйича санна, хета Мамакаев Іаьрбин "Даге" цІе йолу стихотворени.

Авторан монологах лаьтташ ю "Даге" стихотворени. Иза язйина 1957 шарахь. Цул тІаьхьа цхьана шарахь а ца ваьхна поэт. Сталински лагершкахь, сибрехахь лайначу халонаша хьалхе хадийра цуьнан дахаран некъ, Айдамиров Абузар волчу хьошалгІа вахханчохь цІехьхана кхелхина Мамакаев Іаьрби.

Шовзткъа шаренга бен валаза волчу поэто, шен Южалла гер-
га юйла хууш санна, яздо:

Суьйренга лестина
сан шерийн йорта,
Дог, шек ма далалахъ,
хьалхе ду алий;
Йисинчу хьайн ханна
гЮза а далий,
ЙогГучу суьйренан
беркат а ларий,
Гуьйренна ца динарг
дан кхиа гЮрта,
Кхетаммий,
безаммий
хилийта шорта.

Шен даге дечу къамелан кепехъ язйина автора стихотворени.
Цо ойлайо шен дІадаханчу дахаран, ша яздинчу хьокъехъ, яздан
таро йоцуш дисна, кийрахъ шена Іеткъаш лаьттинчеран хьокъехъ:

Яздан, ницкъ боллушехъ,
ца яз деш дисна,
Дагахъ дерг дІаяздан
таро ца хилла,
Безаман алонна
хьо юьстах тилла.
Лаамца,
лаамза
некъаш тІе дийлла.
Кхолламо гамдинарг
ницкъ боцуш нисдан,
Хиллачу гІелонна
хьо кІел ма дислахъ!

Мамакаев Іаьрбин стихотворенин маъІна шуьйра ду. Цу тІехъ авторо ойлайо, дахарехъ мухачу лехамашца хила еза поэзи, хІун декхарш кхочушдан деза поэто, дуьнене хьежамаш муха хила беза цуьнан, нахаца йолу юкъаметтигаш, уьйраш муха хила еза, шегара хІун амалш гайта еза цо.

Авторо чІагІдо, муьлххачу а хьолашкахъ хилча а, поэт нийсонна тІера ца волуш, бакъдерг нахе дІакхачош, цІенчу, беркатечу ойланашца вехаш а, яз деш а хила везар. Шен стихотворени тІехъ цо боху:

Хъайн мукъам,
хъайн ойла
ма-ярра хьолахъ,
Эхъ деца дагахъ цхъаь,
дуьйцуш кхин хилча,
Поэт бакъ, нийсачу
некъах дІатилча,
ЦІенаниг бехдича,
боьханиг дилча.
Гонахе бакъонан
бІаьргашца голахъ,
Стаг кхарда йиш йоцчу
амалца гІолахъ!

Халкъан ойланашца детталуш хила деза поэтан дог. «Со-хътан сий ца лобхуш, халкъана язде», – боху цо. Къоман дахарехъ хилларг, долуш дерг, хиндерг дийцар, осалалла, кІезгалла сийсазь-яр, тайнадерг, озданиг сийлахъ деш, чІагІдар лору авторо поэтан декхар.

Юьххьера дуьйна ерриге а стихотворенех чекхйолу халкъана, махкана хъанал хиларан ойла. Оцу ойланца ерза а йо автора шен стихотворени:

Нах безаш, нахана
ша везаш ваха –
Шен халкъан воІ волчу

бу ирсан корта.
Ша винчу
мехкан хьал
хилийта шорта,
Халкъана хьайн хьуьнар
дIадала гIорта.
ГIуллакхийн сий цкъа а
дойур дац наха,
Поэтан вахаран
маьIна сов даха!

Поэт къоман хьашташца вехаш а волуш, поэзи халкъан ле-
хамашца йогIуш хила езар чIагIдо Мамакаев Iаьрбис «Даге» стихо-
творенехь.

ГIедахкарш

1. Муьлхачу жанрашкахь ю Мамакаев Iаьрбин кхолларалла?
3. «Даге» цIе йолчу стихотворенехь авторан ойла муха хета хьуна?
2. Муха лору Мамакаев Iаьрбис адамийн юкъараллехь поэтан меттиг а, поэзин маьIна а?
4. Оьрсийн литературин урокашкахь ахь Iамийна муьлха стихо-
творени яра иштта маьIна долуш? Ойлае цуьнан а, «Даге» цIе йол-
чу стихотворенин а чулацамийн.
5. Дийца Мамакаев Iаьрбин лирикин чулацаман, исбаьхьаллин
мехаллех лаций.

Лирикех кхетам балар

Исбаьхьаллин литературин произведенеш, дахар гайтаран
кепе хьаьжжина, кхаа тайпане екъало: эпос, лирика, драма. Оцу
кхаа тайпанах хIора а шен къаьсттина башхаллаш йолуш ду. Ша-
тайпана ю царна тIехь дахар гайтаран кеп. Эпический, драматиче-
ский произведенешкахь билггал болчу хиламех лаьцна дуьйцу,

тайп-тайпана персонажаш кхулла, церан вовшашца йолу юкъаметтигаш гучуйошу, цара кхочушден гІуллакхаш гойту. И персонажаш шайн юьхь-сибатца, амалца, духарца, леларца, къамелан башхалашца къаьсташ хуьлу. Эпический, драматический произведенешкахь чекхдаьлла долу (дІадоладар а, кхиар а, дерзар а долуш) гІуллакх я гІуллакхаш гойту. Масала, Бадуев СаьИдан "Церан арц" повесть тІехь къоман хьалхалерчу дахаран исбаьхьаллин сурт хІоттийна. Билгал йолу персонажаш ю повесть тІехь: халкъан векалш Хонмурд, Бану, Залуба, юьртахь паччахьан Іедал дІакхехьа хІоттийна волу пристав Кульдевич, цунна тІаьхьавозу Мирза а, Элберт а. Церан вовшашца йогІучу юкъаметтигех, цара кхочушдечу гІуллакхех лаьтта повестан сюжет. Къеггинчу хиламашкахь гучуболу цуьнан чулацам. Оцу ардамечу шуьйрачу чулацамах схьадолу повестан маьІна а.

Иштта дац лирически произведенешкахь, кхузахь дахар гайтаран кхин кеп ю. **Лирикехь дахар гойту оцу дахарерчу гІуллакхаша, хиламаша меттахьяхьна адамийн ойланаш, синхаамаш гайтарехула.** Искусствон теоретико Г. В. Гегель яздина: "Поэто дахарехь дерг шегачу а эцна, цунах шен чулацам бан безаш хиларх бохку лирикин коьрта лехамаш". Дуьненан хиламаш, дахарера гІуллакхаш шен дагчу "схьаоьцу" поэто, тІаккха цуьнан кхоллалуш йолу ойланаш ю вайна лирически произведенешкахь хаалурш. Дуьненца, шена гонахарчу дахарца поэтан йолу юкъаметтигаш го вайна лирикехь.

Іаламехь, я адамийн дахарехь шена гуш долчо меттахбоху поэтан синхаамаш, ойланаш, тІаккха кхоллало лирически произведени. Тидам бер вай Арсанукаев Шайхин "Баьпкан юьхк" цІе йолчу стихотворени. Иштта дІайолалуш ю иза:

Баьпкан юьхк Іуьллу.
Дийнна баьпкан юьхк.
Іуьллу и новкъахь,
Іуьллу дІасалелачу адамийн
когаш кІел!

Лаьттаьхь Гуьллу баьпкан юьхк, цунах кхоам ца хеташ
тЕхдуйлу адамаш. И сурт лаьткъина поэтана. Цуьнан синтем бай-
на, дог карзахдаьлла:

ТЕхбуьйлу...
ТЕхбуьйлу –
ца гуш санна,
ТЕхбуьйлу –
бен доцуш.
ТЕхбуьйлу –
ойла ца еш.
ТЕхбуьйлу –
шайн модни мачашца
кхоамза
дахаран цуьрг а хьоьшуш!
ТЕхбуьйлу...

Оцу суьрто инзарваьккхинчу поэтана карладолу хьалха хил-
ларг, адамо хьалха лайнарг. Хинца шена гуш дерг оцу хьалхалер-
чуьнца ойланехь дуьстича, кхин а чЮгIа тохало поэтан дог, карзах-
бовлу синхаамаш, дулало аз:

ТЕхбуьйлу -
Ленинградан блокада,
цкъа а ца хилча санна.
ТЕхбуьйлу -
къизачу тЕман
баьстенан юьххьехь,
мокхачу араьхь,
шийлачу мохо локхучу
эгIазчу бераша
ахдешначу лай кIелхьара
берцан кан,
цкъа а ца лехьийча санна!

Кхузахь поэтан дог-ойла, синхьегам шайш кхиарехь лакхар-чу тIегIане кхаьчна. Цул тIаьхьа цецвийлар, тамаш бар лах а лой, шена гинчу хьокъехь паргIат ойлаяре волу иза. Стихотворени ерзош, и шайца дIайолаелла дешнаш делахь а, хIинца церан маIна кхин ду, иза хаало интонацехь а:

Баьпкан юьхк Iуьллу,
Дийнна баьпкан юьхк!
Iуьллу и новкъахь,
Iуьллу дIасалелачу адамийн
когаш кIел...

Говза кхоьллинчу оцу поэтически васто вайн синхаамаш карзахбоху, дог Iовжадо, ойланаш йойту.

Лирически произведенеш стихашца язъеш ю. Стихотворенин формано дешнаш цхьана куьцехь дIанисдо, царна чIагIо а луш, чекхдаьлладу маIница вовшахтуху. Стихехь шен массо а озаца дека дош, исбаьхьаллица кьиэга цуьнан маIна, гучудолу шена юххерчу дешнашца цуьнан тамашийна хаза уьйраш тасаялар.

Хьовсур вай Арсанукаев Шайхин кхин цхьана стихотворенига а:

Бода бешаш гиний шуна?
Гиний Iаьржа буйса йовш?
Серло яьржаш гиний шуна?
Гиний Iалам меттахъхьовш?

Iуьйре гIоттуш гиний шуна,
Баржабеш шен сирла мор?
Йогу беснеш гиний шуна,
Доьллуш цо шен сирла кор?

Нуьре хьажар гиний шуна,
Гонах бIаьрг цо кхарстабеш?
Елакъажар гиний шуна,
Дахарах сов йоккхаетш?

Къона Іуьйре тергалъелаш –
Товш ю, нускал санна, и.
Денна иза декъалъелаш –
Серло яхъаш йогІу и!

Оцу стихотворенин цхъа ша-тайпана аьхналла кхоьллина авторо нохчийн меттан исбаьхьаллин таронех говза пайдаэцаро, шен ойла гучуяккхархъама оьшуш долу дош шеца догІуш доллучу дашца цхъаьнадаладаро. Церан исбаьхьалла, хаза декар нисделла поэто уьш говза дІанисдар, цхъаьнатасар бахъана долуш. Стихан ритм а, цхъа ша тайпана лирически интонаци а кхоьллина цара. Лирически интонаци лору лирически произведенийн коьртачу башхаллех цхъаь. Интонацино гІо до стихотворенин маьІнех кхиа. Масала, Мамакаев Мохьмадан "ТІулгаша а дуьйцу" цІе йолчу стихотворенин маьІна цуьннан интонацехъ а гучудолу:

Со лам чу вогІура кху ширчу новкъа,
Некъаца тидам беш, тІулгашка хьийжи.
Дай баьхна гІирсаш а, хилларг а довзош,
Цу тІулгийн тархаша шайн мотт а бийци.

Хъан бах хьо, сан Даймохк, яханчу хенахъ,
Йоза а хъайн доцуш, бІарзбелла баьхна?
Къийсамо аьгначу хъан тІулган белшахъ
Гуш ду-кх яздина сан дайшка кхаьчнарг...

Чевнаш дІайирзина, хІиттина моьнаш,
Уьш ду-кх хатІ кІорга яздина йоза.
Ас йоьшу цуьнца хъан къайлаха чевнаш,
Эхъ-бехк а, къийсам а – бІешерийн ойла.

Хьалхарчу строфахъ йолу хаамбаран интонаци шолгІачу строфахъ хаттаран интонацига йоьрзу. Оцу риторически хаттарца поэта чІагІдо ша бохуш дерг, шен ойланехъ дерг. КхидІа а хийца-луш йолчу интонацино гІо до оцу стихотворенин маьІнех кхета.

Стихан интонаци билгалъяккхарехъ доккха маъІна ду хъаьркаш хІитторан: айдаран а, хаттаран а хъаьркаш, дукха тІадамаш, цІоьмалг, тІадам, сизалг.

Шайн чулацаме хъаьжжина тайпанашка екъалуш ю лирически произведенеш: граждански лирика, Іаламан лирика, безаман, доттагІаллин лирика и.д.І. кх.

"Куц гойтуш, бакъдерг ду поэзин дезарш", – баьхна Мамакаев Іаьрбис. Лирически произведенийн мехалла, кхечу жанрехъ йолчу произведенийн а санна, цуьнан чулацамах йозуш ю. Кхузахъ произведенийн чулацам бохучу кхетамна юкъайогІу цуьнан исбаьхьаллин агІо а. Поэтан шен стихотворенехъ бохуш долчуьнга, цунах схьадолучу маъІне, цуьнан исбаьхьалле хьожжий, хадабо оцу стихотворенин мах.

Лирически турпалхо

Авторан ойланаш, лаамаш, синхаамаш шеца билгалбовлучу исбаьхьаллин вастах лирически турпалхо олу. Лирически турпалхо шен дегІ а, юьхь-сибат а долуш персонаж яц. Иза лирически произведенешкахъ автора дог-ойла, цуьнан дуьнене хьежар шеца билгалдолу исбаьхьаллин васт ду.

Лирически турпалхо иза ша поэт лара ца веза. Лирически турпалхочун синхьегам а кхето ца беа еккъа поэтан шен ойланаш, синхаамаш санна. Иза иштта кхетош хилча, дукха лахлур дара поэтан кхоллараллин а, ерриге лирикин а маъІна. Лирически турпалхочун васт, кхечу жанрашкахъ йолчу произведенешкахъ а васт кхуллуш ма-хиллара, дахарера материал а гулийой, иза исбаьхьаллин кепехъ литта а луйттий, шен поэтически фантазица тІе а дузий, кхуллуш ду. Делахъ а дукхахьолахъ лирически турпалхочун васт, цуьнан дог-ойла, дуьнене хьежар авторан дахарерчу гІуллакхашца, дуьнене хьежарца цхьаьнадогІуш хуьлу.

Поэт билгал йолчу хенахъ вехаш ву, шен хенахьлерчу нахаца уьйраш йогІуш а, юкъараллин лехамаш кхочушбан гІерташ а хуьлуш ву. Бакъволчу поэтан ойланаш шен заманан лехамашца, халкъан хьашташца цхьаьнайогІуш хуьлу. Лирически произведенеш тІехъ авторан ойланашкахъ вайна гучудериг – иза еккъа поэтан

дог-ойла, цуьнан дуьнене хьежар хилла ца Iаш, юкъяраллин маьIна дерг, адамийн лехамашца дерг ду.

"Нохчийн лаьмнашкахь"

Мамакаев Iаьрбин 1940-чу шарахь араьйллачу "Теркан тулгIе" поэтически сборник тIехь зорба тоьхна яра "АслагIий, Селехъаттий" цIе йолу йоккха поэма. 1939-чу шарахь язйина йолу и поэма поэтан кхоллараллехь йоккха меттиг дIалаьцна ца Iаш, нохчийн эпически поэзи кхиарехь а керла тIегIа хилла дIахIоьттина. 1958-чу шарахь автора, кIеззиг хийцамаш беш то а йина, керла цIе а тиллина, арахеьцна шен поэма. XIетахь дуьйна вайн литературехь "Нохчийн лаьмнашкахь" бохучу цIарца евзаш ю и произведени.

Мамакаев Iаьрбин поэтически корматалла кьеггина гучуйолу оцу поэми тIехь. Ша гайтина йолу дахаран материал кIорггерчу исбаьхьаллин кепехь листина поэта. "Нохчийн лаьмнашкахь" поэмин идейно-тематически чулацам шуьйра бу. Хьалхалерчу заманехь халкъа юкьахь даьржина хилла чIирьекхаран Iадат Iорадоккху поэми тIехь. Дог цIена безам а, тешаме доттагIалла а гойту. Обаргаллин гIуллакхаш а кьастадо. Къехоша паччахьан Iедалан тIеIаткъам лайна хиларх дуьйцу. Нохчийн Iер-дахаран дуккха а исбаьхьаллин суьрташ дехкина автора. Iаламат хаза гайтина кьоман гIиллакхаш, даймехкан Iалам.

Поэмин дIахIоттам

Поэма хьалхарчу дашах, деа декъах, тIаьхьарчу дашах лаьтташ ю. Хьалхара дош доккха дац – 8 строфа чулоцуш ду. Цу тIехь автора шен поэмин хиламаш нохчийн кьоман дахарерчу гIуллакхех бозуш хилар а, иза язъеш шена хьалха лаьттинчу Iалашонех а дуьйцу.

Хьалхарчу декъа тIехь поэмин турпалхойх дерг хоуьйту, цегран вовшашца йолу уьйраш йовзуьйту. Кхузахь дIайолало поэмин коьрта проблемаш кьастор шайх дозаделла йолу сюжетан зIенаш: АслагIий – Селехъат, АслагIий – ШахIид, АслагIий – ШахIид – Се-

лехъат, АслагІий – цуьнан чІирхой. Цу тайпана, поэмин коьрта проблемаш хьалхарчу декъа тІехь юкьайошу автора.

ШолгІачу декъа тІехь къастош ю АслагІий – обаргашший аьлла вай билгалъяьккхина йолу сюжетан зІе. Лурволар бахъана долуш, шен чІирхойх къаьхкина, обаргех дІакхета АслагІа. Пачахъан салташна дуьхьал бечу тІамехь дакъалоцу цо.

Поэмин кхоалгІа дакъа АслагІий - ШахІид - Селехъат сюжета зІенаца къастош йолу проблемаш кхидІа а кІаргъеш ду. ШахІидан гІиллакх-амалш а кІорггера билгалйовлу кхузахь.

Поэмин хиламаш шайш кхиарца кульминацига кхочу доьалгІачу декъа тІехь. Гуллакхийн дерзар а кхузахь ду. АслагІа къизчу Іадато тІаьххьар а вожаво, Селехъат а, Іадаташца къийсаме йолий, царна дуьхьало еш ле.

Доцца далийнчу тІаьхьарчу дашца автора гойту: ирча зуламаш, зенаш шеца долуш хилла хьалхалера дахар, амма иза хилларг, дІадахнарг ду, ткъа вайн хІинцалера дахар сирла, ирсе хила деза.

Поэмин хІора декъана эпиграф ялийна. **Эпиграф олу произведенина (я цуьнан дакъошна) хьалха далийна, цуьнан коьрта маьІна доцца шайца гучудолучу дешнех.** Уьш, гуттар бохург санна, кхечу произведени тІера схьаэцна я кхечу цхьаммо аьлла говза дешнаш хуьлу. «Нохчийн лаьмнашкахь» поэмин деа декъах хІоранна а хьалха ерш халкъан иллешний, эшаршний тІера схьаэцна эпигафаш ю. Иштта хьалхара дакъа долалуш ялийна ю халкъан илли тІера схьаэцна хІара эпиграф:

Стиглахь марха ва йоцуш,
Мела догІа догІур дац.
Кийрахь бала ва боцуш,
Ши бІаьриг боьлхур бац.

Оцу дешнаша сингаттам хьоьху, цара билгалдоккху кхидІа дуьйцу дерш гІайгІане, балане гІуллакхаш хилар.

Поэмин халкъан барта кхоллараллица юххера уьйр ю. Вай билгал ма-даккхара, массо а эпиграф халкъан иллешний, эшаршний тІера схьаэцна ю. Поэмина говза юкьадалийна масех халкъан

илли а ду, юкъяялийна мехкарийн эшарш а ю. Масала, хьалхарчу декъа тӀехь Селехъатан йиш «ДӀабузу малх дӀабузале», кхоалгӀачу декъа тӀехь корера йиш «Де доьхна со йисча», доьалгӀачу декъа тӀехь хьуьнхара мукъам, илии «Вай делчи денлур дац». Поэмин мотт а, стих а ю халкъан барта кхоллараллица уьйр хилар билгал-долуш.

Поэми тӀехь безам а, доттагӀалла а

Поэмин коьрта турпалхо АслагӀа чӀиро дакъазваьккхина лелаш цхьалха стаг ву. ХӀун ду АслагӀера даьлларг, хӀун бахъана ду цуьнга чӀир кховдаяран? Оцу хаттаршна, шалхе йоцуш, къеггина жоп ду поэми тӀехь:

Маццах цкъа (ткъа маца?)
Тхох стаг вер тӀехтоьхна,
ЧӀирна тхан ден карах
Стаг валар хиллера.
Еха хан ялале,
Тхан да а кхелхира,
Со кхиьна валале,
Собга чӀир хьайира

Кьоначу АслагӀе чӀир хьейина, хӀинца иза лурвоьлла стаг ву. "Дехаре юрт эхарх, машар ца хилира". Гергарнаш, нийсархой дӀа а тесна, шен цӀийнах, винчу юьртах ваьлла, хийрачу нахехь лечкъина Иен деза цуьнан я хьуьнан хотешкахь адам ца кхоччехь лела веза. Де а, буйса а маьрша дац, гуттар а Южалла когаш кӀел ю. Хаддаза иза лобхуш болу мостагӀий тӀекхаьчна минот цуьнан дахарехь тӀаьххьарниг хир ю. Иштта ду кӀинхетам боцчу чӀиран низам. Лурволаро дуьненан марзонах воккху стаг, халкъана а, махкана а пайдехьа хиларх хадаво. Иза Ӏаламат къеггина гойту поэми тӀехь АслагӀин вастаца. Лурвоьлла хилар бахъана долуш ца йоуьйту АслагӀе иза везаш а, цунна езаш а йолу Селехъат шен дас, нанас.

Уггаре чІогІачу, мерзачу синхаамана — безамна дуьхьал ду поэми тІехь Іадат. Дезаш долу шиь халчухІоттадо АслагІина тІехь чІир хиларо, оцу гІуллакхо ирс дайина цу шиннийн.

Мамакаевс шен турпалхо яккхийчу халонашкахула чекхва-харца гойту чІирьекхаран Іадатан тІеІаткъам. ЧІирхошна гучу-ваьлча, нехан юьртахь доттагІ волчохь Іан а маьрша дац АслагІина. ЦІийнах-цІарах ваьлла, бевзарш-безарш битина, беамах, ирсах хаьдда дуьххьал дІа шен са лардеш хьуьнхахь лечкъина Іийча а ца вуьту лурвоьлларг. Нахана юкьахь лелачу Іадато иза вер тІедожадо. «Цара йийнарг котам яц, цуьнан дас стаг вийна», — боху наха. ЧІирхошна юкьара мостагІалла чІагІдо оцу хабарша.

Поэми тІехь йоккхачу исбаьхьаллица гайтина чІир тІехь хиларо стаг дакъаза воккхуш хилар. «Мацах цкъа» кхуьнан ден карах стаг валар бахьана долуш, адамех терра вахарх а, леларх а ваьлла АслагІа.

Маршоно хьегавеш,
Шен вахар гІийла ду,
ЧІирхоша къехкавеш,
Кху хьуьнхахь шен бен бу.
Ког биллал латта дац
Ша теша йиш йолуш,
КІайн маьлхан хьо дуьне,
Ша маца дуур техьа? —

бохуш, гІийла оила йойту АслагІе шен декъазчу кхолламо.

Психологически кхачам боллуш гойту Мамакаев Іаьрбис турпалхойн ойланаш а, цаьрца Іитталун хиламаш а. Исбаьхьаллин сурт къегина, шех тоьшуьйтуш, дагах хьакхалуччу кепехь хІоттадо.

Бехк боцуш тІебеанчу балано хаддаза оила йойту АслагІе маьршачу дахарх лаьцна, набарх а иза дуьхьалтуьйсу цунна:

ЧІирхоша витина
Маьрша стаг шех хилла.

Селехъат ялийна
Ирс долуш ша хилла,
Ган-набарш гуш шена
Гуьллур и вицвелла.

Дог лозуйтуш сурт ду иза. Иштта набарх дуьхьалтеснарг бен кхин хIума ца хилла дуьнен чохь лурвоьллачу стеган самалхадаккха бохучу маьIнехь хIоттийна поэта и исбаьхьаллин сурт. Адамашна зуламе долу Iадат Iорадаккхаран Iалашо ю автора поэми тIехь шена хьалха хIоттийнарг. И Iалашо кхочушъяре хьажийна ду поэмин массо исбаьхьаллин васт а, сурт а. Яккхийчу халонех чек-хвоху Мамакаевс шен произведенин коьрта турпалхо. «Къасттал воцчу хенахь дех-ненах къаьстира», цIийнах а, юьртах а вала дий-зира, тешаме доттагIчун ШахIидан хIусамера а дIавахаза ца велира, «даго къастийна оьзда йоI Селехъат» а шена сил дукха еззашехь, ялайойла ца хилира. Обаргех дIакхетча, паччахьан эскаран отряда-на дуьхьал бинчу тIамехь вон чов йира цунна. Цу тайпана халонаш лов АслагIас чIирхойх къехкаш. Чир екхар тIедожош долу Iадат ду цуьннан бахьана боху ойла кхияйо авторо поэма ешархочун. Поэмин хиламаш кIаргбаларца кхидIа а чIагIйо поэта шен произведени тIехь и ойла.

Халонаш ларах кIелхъара ца волу АслагIа, мичча иза вахарх а, хIуьа хиларх а, даиманна цунна тIаьхьа яьлла лелаш Iожалла ю. Iожалло эххар а схьа а лоцу АслагIа. Iаламат чIогIа Iаьткъаш сурт ду хьуьнхахь хаза гIан-набарш гуш Гуьллучу АслагIина чIирхо тIекхачар гойтуш дерг:

ЧIирхочун шаьлта, ло
Санна, кIайн лестира,
Бехк боцчу некхах цо
И шаьлта йоьллира,
АстагIа АслагIа
ТIулга тIехь сеттира,
Лехначу дегIаха
ЦIийн хьоста кхоьссира.

Халхетарца дагана Іаьткъачу агІор яздина ду и моґІанаш. «ЧІирхочун шаьлта», «Бехк боцчу некхах», «АстаґІа АслаґІа», «Лехначу дегІах», «ЦІийн хьоста», «Шаьлта йоьллира» – цхьанаметта далийна и шийла, валар хьоьхуш долу дешнаш чІир екхаран Іадато бехке воцчу стагана тІекховдийначу кьизчу Іожаллин сурт хІоттош ду.

Иштта гІуллакхаш Нохчийчохь дуьххьар хилла дац, я хІумма а инзаре а дац иза хІинццалц хиллачарал: «Хийлазза и саннарг дайна хьун эшшара ца гучха и хилларг меллаша техкира», – боху поэта.

Поэмин турпалхой шаьш а дуьхьал бу чІир екхаран кхиэлана, амма уьш шайн заманахь кьомана юкьахь лелачу Іадаташца бехаш нах бу, оцу Іадато кхиййна церан гІиллакх-амалш, оцу Іадатан лехамаш бу цара хІинца шайн гІуллакхийн бухе бохкурш а. Цундела ца ваьлла вен дийзи чІирхочун АслаґІа. Бешерашкахь дуьйна адамашна юкьахь долчу Іадатана дуьхьалвала хала ду, кхераме ду. Амма кьона зуда Селехьат йолу ширчу Іадатаца кьийсаме. Селехьат, дас-нанас маре еллачохь ца Іаш, йодий АслаґІа волчу хьуьнах йогІу. Амма иза тІекхочу чІирхочун карах леш волчу АслаґІас тІаьххьара синкьурдаш деш. ЧІирана вийначу АслаґІин хаьнтІера схьаяьккхина тапча ша-шена а тоьхна, Селехьатан ялар шена дукхавезаш волу АслаґІа верна халчухІоттар хилла ца Іа – иза Селехьат Іадатца кьийсаме ялар а ду. Шен Іожаллица Іадатана дуьхьалъяла хьалххе дуьйна ойла еш яра Селехьат. Иза го вайна цавезачуьнга маре еллачу Селехьата локхучу гІийлачу эшаршкахь а:

Охьахьажал, йина нана,
Вайна этІа Іаьржа латта,
Латта санна, этІаш ду
Хьан йоьІан дилха дог.

Оцу эшар тІехь жимма лахахь:

Шу сан даге ма ца хьовсу,
Со шун даге дукха хьийжи,

Къена дада Јебар ву,
ЙоІ ялар дІахезча.

Вайна ма-гарра, Селехъат Іадатана дуьхъальяр цІехъана хилла хІума дац. Шен Іожаллица дуьхъальюлу иза Іадатана, и йокк-ха дуьхъало ю. Ца луу маре дайтича, шен кхолламна реза а хилла, яха ца гІоьртира Селехъат. Эццахъ доладелира иза Іадатца къовса-ме ялар. Селехъат оцу хІусамера едда АслагІа волчу яхаро и къов-сам кІаргбалар гойту. Поэми тІехъ къеггина билгалдолу Селехъатан ойла а, кхетам а кхиар. Нагахъ юьхъанца шен безам ларбархъама, АслагІица дІаяха а кхоьруш хиллехъ, хІинца Селехъат майрра дуьхъальюлу шена тІехъ латточу харцонна. ХІинца Селехъат дахарх кхетта, иза кхиъна шена тІехъ лелорг харцо хиларх. Селехъат шен Іожаллица Іадатана дуьхъальяр цуьнан кхетам кхиар ду. Кхечу агІор, кхитайпана дуьхъало йойла дацара оцу заманахъ.

Къона, могаш, ницкъах дуьззина долу АслагІий, Селехъат-тий уггаре дуьне дезачу хенахъ хІаллакъхили. И шиъ хІаллакъхиларна бехке чІир екхар тІедожош долу Іадат ду. Оцу Іадатца кыйсам латто беца, иза юкъара дІадаккха деза. Иштта ю, поэма ешча, кхоллалуш йолу ойла.

Мамакаев Іаьрбис шен поэми тІехъ гойту АслагІин, ШахІидан юкъахъ кхолладелла тешаме доттагІалла. Лурвоьлла АслагІа «цхъалха стаг велахъ а, ШахІид ву тешаме», олий, шена иза вуьйцуш хазарна, чІирхойх лачкъа цуьнан хІусаме воьду. ШахІида шена тІеобцу АслагІин гІайгІа-бала. Ваша хуьлий дІахІутту цунна иза, вочух а, зуламах а Іалашво. ШахІид волчохъ шо а даьккхина АслагІа дІавоьдуш, Іаламат халахеташ вовшахкъаьста ши доттагІ. Поэми тІехъ доттагІий къаьсташ хІоттийначу суьрто гойту церан вовшашца йолу йоккха марзо а, дегайовхо а. Цкъа тасаделла теша-ме доттагІалла дицлуш а, довш а дац. «Висахъ а со цхъалха, ца хет-та вай хийра», – боху ШахІида. ДоттагІий хийра хила а ца хиллера. Дуккха а хан яьллачул тІаьхъа чевнаш а хилла, халчу хьолехъ ша волуш, АслагІас шена текхача аьлла, хаам бича, дукха сиха кхо-чушбира ШахІида доттагІчун лаам. Селехъатана шена цадезачу ма-рера яда гІо а дина, иза а эцна вахара ШахІид АслагІа волчу. Йокк-хачу исбаьхъаллица гайтина АслагІийн, Селехъатан бохамна

ШахИдан халчухИоттар. Дика накъост а, тешаме доттагI а, обзда стаг а ву ШахИд. Амма иза а ирс доцуш ву, АслагИна тIехь чIир хиларо сингаттамаш латтабо цунна.

XIор стеган а, дерриге къоман а ирс халкъан социальни дахарх доьзна ду. «Бакъонан малх кхетча», социальни нийсо дIахIобттича, маьрша, ирсе хир ду адамийн дахар – иштта ойла кхуьу, поэма йобшуш.

Поэмин эпический, лирический чулацам.

Авторан васт

"Нохчийн лаьмнашкахь" поэма лиро-эпически произведени ю. Поэми тIехь хIиттина теманаш эпически а, лирически а кепехь къастайо автора. Поэмин эпически агIо билгалйолу коьрта долчунна цуьнан сюжет ардаме хиларца, эпически гIирсашца дехкина АслагИн, Селехъатан, ШахИдан васташ. Шуьйра гайтина адамийн Iер-дахар, лерина дуйцу къоман обздачу гIиллакхехь, боккхачу безамца яздо нохчийн ярташкарчу дахаран суьртех. Оцу дерригено а гIо до поэми тIехь нохчийн халкъан XIX бIешарахьлера дахар эпически шуьйра гайта.

Къеггина билгалйолу поэми тIехь цуьнан лирически агIо а. Ерриге а поэма ю шеца лирически а, эпически а билгалонаш йоккхачу исбаьхьаллица цхьабнайина.

Поэма шеца йолалуш долу хьалхара дош а, иза чекхъяьлча, далийна тIаьхъара дош а авторера ду. Кхузахь вайна хьалхахIутту шен халкъ а, даймохк а безаш, царах дог а лозуш волчу обздачу лирически турпалхочун васт. Поэмин сюжетана юьстах а вуьйлуш, философски ойланаш йо автора дахаран гIуллакхех лаьцна, шен турпалхошка йолу шовкъаш гучуйошу, даймехкан Iаламан хазаллех цецвуьйлу. Дуккха а долчу лирически юьстахвийларшкахь поэта дахарх, беамах, доттагIаллех, валарх-висарх еш йолчу ойланаша гIо до поэмин хиламех кIорггара кхета.

Поэмин кхечу васташна юккъехь билгалдолу авторан васт. Хьалхарчу дашехь поэма йобшуш волчуьнга къамел до автора шен поэмин чулацамах лаьцна, цунах дагаволуш санна; ойланашка вахана ву иза. Хьехамаш бар доцуш, дагаваларан хьесапехь схьа-

дуьйцу цо шена ала лууш дерг. Поэма йолалушшехь юххера гергарло тосу цо иза йоьшуш волчуьнца а, шен поэмин турпалхошца а. И гергарло к'еда-мерза д'а а хьо, поэма чекхъяллалц.

Аслаг'ин нак'юст ву автор. Цунна Iетк'а Аслаг'Iас балах'егар, иза Iалашван, к'елх'арвакк'а ойла лаятта цуьнан. Набкхетта Iуьллучу Аслаг'Iна ч'Iрхо т'екхочуш, са ца тохаделлачу авторан даг чуьра аз долу:

"Ма г'Iерта, ма г'Iертах'а
Цунна герга, витай'а,
К'юна пек'ар ву иза,
К'юоналлех ирс эцаза,
Шен парг'Iато йовзаза".

Дак'азаяьллачу Селех'атах дог лозуш, к'инхетамечу дешнашца вистхуьлу цуьнга автор. Шен нак'юстех хаьдда, ша висинчу Шах'Iде беана бала байбан г'Iерта автор, цуьнан дог оьцуш боху цо:

Маржа яI, Шах'Iид, хьо
Вохна, тк'а бехк а бац!
Х'айн дагца ч'Iаг'Iло хьо –
Уьш шиь кхин г'Iоттур дац...
Iадатой, Iаламой
Х'ан бан а аьтто бац.
Бак'юнан малх кхетталц,
Х'ан нехан ирс хир дац!

Поэми т'ехь к'еггина го авторан патриотически дог-ойла, цунна даймохк а, шен халк' а Iаламат дукхадзар.

«Нохчийн лаьмнашкахь» поэмин лирически билгалонаша цуьнан эпически чулацам к'Iарг'бо, идейни маьIнах кхета г'ю до. Поэми т'ехь шуьйра гайтина халк'ан дахар, кхоьллина х'уьнаречу турпалхойн васташ, дехкина исбаьх'чу Iаламан суьрташ. И дерриге а эпически х'Iуманаш поэта гайтина шен дагчухула чекхдовлуш

санна, деган йовхо царна дІаелла цо. Цундела поэми тІера хІора васт шеца эпически а, лирически а билгалонаш цхъанайна ду.

Исбаьхьаллин суртхІотторан гІирсаш. Мотт а, стих а

Поэми тІехь исбаьхьаллин суртхІотторан шен башхаллаш ю. Дуккха ду поэми тІехь исбаьхьа хІиттийна Нохчийчоьнан Іаламан суьрташ. Церан шайн маІна ду. Хьовсур вай поэмин дІайолалучу юьххьехь хІоттийнчу суьрте:

Къеначу лаьмнашций,
Ширачу хъаннашций,
ДІадевлларш хъехадеш,
Къамел дан йиш хилча,
ЦІий лайнчу тІулгаший,
ТІом гинчу пепнаший,
ЛадоьгІург велхавеш,
Хийла аз хазор дара.

Оцу халонийн теш хилла лаьттинчу зобьрталчу Іаламан суьрто произведенийн чулацам эпически шуьйра хирг хилар хоуьйту, цу тІехь дуьйцу долу даккхий гІуллакхаш шен хъекъалца литта поэта мелла а кечво йоьшуш верг. Цуьнца цхъаьна поэтан лирически ойла гучуйолу кхузахь, иза дийца воллург цунна Іаьткъина, цуьнан дог Іийжош хІума хилар билгалдолу. Мамакаев Іаьрбис шен поэмин хІора дакъа бохург санна дІадоладо Іаламан сурт гайтарца. Лекхачу лаьмнийн, шерачу аренийн, ширачу хъаннийн, шийлачу шовданийн поэтически сурташ кхолларо гІо до поэми тІехь Даймехкан эпически васт хІотто

Турпалхойн дог-ойла гайтар кІаргдаран Іалашо йолуш а даладо автора Іаламан суьрташ. Масала, Селехьат ШахІидаца йодучу хенахь дукха буьрса «Іаьржа Іаржъелла еанера» буйса, «ткъес лепаш стелахаьштиг дегтара», «тулгІешца догІа чехкаделира». И буйса санна, карзахдаьлла дара АслаГІина тІекхача сихъеллачу

Селехъатан дог. Таъхъа гучудолу вайна иза шен Южаллина тЕйобдуш хилар.

Иштта авторан тайп-тайпана Іалашонаш кхочушгеш ду поэми тЕхъ Іалам гайтар.

Поэма халкъан барта кхоллараллех пайдаоьцуш языйна. Халкъан иллешна, эшаршна тЕра ялийна ю массо дакъойн маІна доцца гучудоккхуш йолу эпитафаш. Дукхахьолахъ Селехъатан дог-ойла а, цуьнгара гІайгІа-бала а гучуболу цо локхучу эшаршца. Поэта кІезиг хуьйцуш а я хийцане ца хуьйцуш а ялийна йолу нохчийн халкъан лирически эшарш ю уьш. Оцу эшарша а гІо до Селехъатан гІиллакх-оьздангалла, цуьнан лаамаш, сатийсамаш гучубахарехъ. АслагІас шен «гІайгІане ойланаш» а ялхайо иллешца («Хьуьнхара мукъам», «Селехъате дайитина кехат»). Поэмин турпалхой шайн гІиллакхашца а халкъаца цхьаьна хилар чІагІдо царна халкъан барта кхолларалла евзаш а, езаш а хиларо, шайн ойланаш цара иллешка, эшаршка яхкаро.

Мамакаев Іаьрбис пайдаэцна халкъан произведенийн меттан поэтически гІирсах а. Дуккха а ю поэми тЕхъ барта произведенешкахъ гуттар а лелаш йолу эпитеташ, дустарш: «нана дуьне», «мерза маршалла», «кІайн бамба», «мела цІий», «шал шийла шовданаш», «сийна цІе», «бос сира сай санна», «меца борз», «дог майра».

Чолхе инверсеш а, маІна сов хуьйцуш далийна дешнаш а доцуш, кхета атта а, шера ешалуш а ю поэмин стих. Цу тЕра цхьайолу стихаш халкъан эшарш хилла дІахІиттина (масала, «Мерза маршалла ду массаьрга», хІинца а езаш, локхуш йолу).

Дактилан барамехъ языйна ю поэма. Иза строфашка екъна ю, хІор строфа 8 стихах лаятта. Рифмовка жІарийн хьесапехъ а (перекрестная), юххера а (смежная) ю.

Меттан поэтически гІирсаш: метафораш, эпитеташ, дустарш говза кхоьллина поэта. Турпалхойн дог-ойла бакъонца гайтар, хуьлуш долчун сурт исбаьхьаллица хІоттор кхочушдо цара. Цхьалха висинчу АслагІин сингаттам гойтуш а исбаьхъа сурт кхоьллина:

Ялхаеш Іуьллу со
Сайн гІайгІа гоне –
Корах чукхевдинчу

Акхтарган тӀоме.

Поэмин хӀор персонажан мотт шен къастамаш болуш бу, ша буйцучун социальни хӀоле а, амале а хьабжжина. Масала, моллийн къамела юкъахь дукха ду динах доьзна долу дешнаш: «мутаӀеламаш», «хьуьжар», «ялсамане», «наӀалт», «шайтӀа». Моллас буйцучу матто а билгалдоккху иза динна юххера стаг хилар.

Мамакаевс шайх пайдаоьцуш болу берриге а исбаьхьаллин гӀирсаш поэмин коьрта идея кхочушъярна тӀехьажийна бу.

ТӀедахкарш

1. "Нохчийн лаьмнашкахь" поэмин дӀахӀоттам муха бу?
2. Поэмин коьртачу турпалхойн васташ кхолларан хӀун башхаллаш ю?
3. Муха гайтина поэми тӀехь цӀена безам а, тешаме доттаӀалла а?
4. Реза дуй шу поэми тӀерачу Селехьатана?
5. Авторан васт муха кхоьллина поэми тӀехь?
6. Муха пайдаэцна поэми тӀехь нохчийн барта кхоллараллех?
7. Дагахь Ӏамае поэми тӀера шайна езаелла 4-5 строфа.

Сочинени язъян теманаш

1. Муха хета суна "Нохчийн лаьмнашкахь" поэми тӀера Селехьат.
2. "Нохчийн лаьмнашкахь" поэми тӀехь авторан васт.
3. "Нохчийн лаьмнашкахь" поэмин барта кхоллараллица йолу уьйр.

ХАМИДОВ ІАБДУЛ-ХЪАМИД ХАМИДОВИЧ

(1920 – 1969)

Яздархочо Дадашев Іабдуллас шен дагалецамашкахъ бо-ху: «Халкъана боккха эшам беш хийла къонаха дІавоьду дуьнен чуьра. Дагахъ лаьттинарг дерриг дан ца кхиира нохчийн халкъа-на везаш, лоруш волу драматург, поэт, яздархо Хамидов Іабдул-Хъамид. Дуккха а дара динарг, амма дан Іалашо йолуш даг чохъ латтийнарг кхин а дукха дара. Язъян йолийнчу произведенийн моґла чекхбалаза а болуш, кехата тІе охьабиллинчохъ къолам а буьсуш, сихха гІуллакх хилла, юьрта ваха араваларх, юха ца вирзира Іабдул-Хъамид. Новкъахъ машенна авари хилла кхалхар нисделира цуьнан. Амма иза вицвелла вац. Цуьнан дийцарш, пьесаш ехаш ю, дехаш ду цуьнан гІуллакхаш, цІе а».

Діадаханчу бІешеран 50–60-чу шерашкахъ нохчийн, гІалгІайн драматурги а, театр а кхиорехъ доккха гІуллакх дина Хамидов Іабдул-Хъамида. Цуьнан пьесаш тІехъ хІиттийна спек-таклаш хІинца а ондда меттиг дІалоцуш ю нохчийн къоман те-атран репертуарехъ.

Дахар а, кхолларалла а

Хамидов Іабдул-Хъамидан кхолларалла а, дерриге дахар а къоман театраца, искусствоца, литературица дозаделла хилла. Къаьсттинчу мехаллин бу театрехъ цо бина болх. Театрехъ гІуллакх деш кхиьна цуьнан драматургически говзалла, кхолла-раллин похІма. Шен дерриге хьуьнарш къоман театрана, иску-ствова дІаделла цо.

Бералла а, дешаран шераш а

Хамидов Іабдул-Хъамид вина 1920-чу шеран 15 октябрехъ Йоккхачу Атаґахъ ахархочун Хъамидан доьзалехъ. Юьртахъ бе-раллин хенахъ дукха ладийгІина цо нохчийн туьйранашка, эшаршка, забаречу дийцаршка. Жимчохъ евзина цунна къоман

барта произведенеш, уыш дагахь латтош а, шен нийсархошна юьйцуш а хилла Іабдул-Хьамида.

Юьртара школа чекхъяьккхинчул тІаьхьа, 1935 шарахь Серноводскерчу педагогически училище деша вахана иза. Кхузахь доьшуш волуш, кхидІа а чІагІделла Іабдул-Хьамидан халкъан исбаьхьаллин даше марзо хилар. ХІетахь педучилищехь доьшуш хиллачу Эдилов Хасмохьмада яздо: "Цунна дукха хаьара нохчийн хьалхазаманыхьлера а, хІетта юкьадуьйлуш долу а халкъан дийцарш, кичанаш, забарш. Студентийн дехаршца цо уыш кест-кеста дуьйцура общежитин кертахь мукъачу денойн суьйренашкахь тхо гуллуш хиллачу майданыхь. Цу дийцаршна юккъехь цо ша кхулуш дерш а хуьлура, амма цо ца олура цу хенахь, уыш ша кхоьлли-на ду". Схьахетарехь, оцу хенахь дуьйна волавелла Хамидов Іабдул-Хьамид исбаьхьаллин дешан говзалла караерзо.

1938 шарахь Московски театральни искусствон институтехь схьайиллина Нохч-ГІалгІайн студи, цига деша вахана Хамидов Іабдул-Хьамид. Кхузахь цо актеран говзалла Іаморца цхьаьна дІадолийна драматургехь болх бар а. ХІетахь Хамидов Іабдул-Хьамида нохчийн матте яьхна классически драматургин произведенеш, 1939 шарахь гочийна цо Ж. Мольеран "Мещанин дворянствехь" («Мещанин во дворянстве»), А. Толстойн "Боданан Іедал" («Власть тьмы»), 1940 шарахь нохчийн матте яьккхина У. Шекспиран "Отелло", кхиерш а. Дуьнненан литературин а хазна йолчу оцу произведенеш тІехь болх бар Іаламат мехала хилла Хамидов Іабдул-Хьамидана шен драматургически кхолларалла кхиарехь.

Институт чекхъяьккхина валале, йоьалгІачу курсера къоман театрахь болх бан цІа валийна Хамидов Іабдул-Хьамид. Дуккха а тІаьхьа чекхъяьккхина цо Ленинградски театральни институтан актерийн факультет.

Драматург, актер, театран куьйгалхо

Нохч-гІалгІайн драматически театрахь юьхьанца актер хилла Хамидов Іабдул-Хьамид. Оцу хенахь иттех шо бен дацара къоман театр кхоллаелла, амма шен исбаьхьаллин говзаллица сиха

кхуьуш йолчу театрехь дуккха а бара актерийн корматалла йолу кьона артисташ. Царна юккьехь Ёаьрла вара Хамидов Ёабдул-Хьамид. Дукха хан ялале театран директор хЮттийра иза.

Теман хан яра, 1943 шо дара доьдуш, театран коллектив кест-кеста йоьдур а Ёаьхошна хьалха спектаклаш хЮтто. Театран репертуарехь алссам яра Теман тематика йолу, адамийн патриотизм, Темалойн майралла, доьналла гойту спектаклаш, сценкаш. Ёаьхоша реза хуьлий, самукьа долуш Теоьцуш хилла Нохч-ГалгIайн драматически театран актераша говза хЮттийна спектаклаш.

Хамидов Ёабдул-Хьамида театральни балхаца цхьаьна кхочушдора исбаьхьаллин литературехь болх бар а. 1943 шарахь иза язъян волавелира халкьан иллин чулацаман бух ТIехь йолу "Совдаттий, Дауддий" драма. Амма и кхоччуш чекхъяккхар дикка ТIаьхьа бен ца нисделла цуьнан. Драматурган дуьххьарлера йоккха произведени яра иза, цу ТIехь нохчийн кьоман хьалхалера дахар, Гиллакх-оьздангалла, Ёадаташ гойтуш дара. Пьеса дуьххьара зорбатоьхна 1956 шарахь Алма-Атахь арадолуш хиллачу "Кьинхьегаман байракх" газетан агIонаш ТIехь. 1958 шарахь Соьлжа-ГIалахь Нохч-ГалгIайн книжни издательствос а арахийцира «Совдат, Дауд» пьеса. Цул дуккха а ТIаьхьа Нурадилов Ханпашин цIарахчу драматически театро хЮттийна "Совдаттий, Дауддий" драми ТIехь спектакль. Кьоман театран репертуарехь ехха лаьттина и спектакль.

Нохчийн кьам махках даьккхинчу хенахь, 1944-1956 шерашкахь, Джамбулехь а, Фрунзехь а тайп-тайпанчу культурин учрежденешкахь белхаш бина Хамидов Ёабдул-Хьамида. Киргизски республикански Халкьан кхоллараллин ЦIийнан директор вохуйту иза 1945 шарахь, цул ТIаьхьа Киргизски ССР-н культурин министерствон театрийн отделан куьйгалхо а хЮттаво. Оцу хенахь Киргизин периодически зорбанехь кест-кеста арайийлина цуьнан театроведчески статьяш а, рецензеш а. Царах яра дуьненаюкьарчу классикех лаьцна статьяш: Ф.Шиллеран «Ямартло а, безам а» («Коварство и любовь»), У. Шекспиран «Ромео а, Джульетта а», А. Островскийн «Бехк боцу бехкенаш» («Без вины виноватые»), М. Горькийн «Васса Железнова», кхиерш а.

Теман хенахь Хамидов Абдул-Хамид бинчу белхан
Иедало лаккхара мах хадийна: "За доблестный труд в дни Отечественной войны 1941-1945 гг." медаль елла цунна.

1955-1956 шерашкахь Хамидов Абдул-Хамид Алма-Атахь
нохчийн маттахь арадолуш хиллачу "Къинхъегаман байракх" газе-
тан редакцехь цхьана муьрехь литературни белхахо, тIаккха куль-
турин отделан заведующи лаьттина, Казахски ССР-н яздархойн
Союзан литературни консультантан болх а бина. Казахски пачхь-
алкхан радиоохь нохчийн маттахь йолу передачаш кечъеш а,
дIахьош а хилла Хамидов Абдул-Хамид.

Нохч-ГIалгIайн эшарийн а, хелхаран а ансамбль вовшах-
тоьхна, цуьнан куьйгалхо а лаьттина иза. Алма-Атара и ансамбль а
ялош 1957 шарахь даймахка цIа веана Хамидов Абдул-Хамид.
Цуьнан куьйгаллица Нохч-ГIалгIайн эшарийн а, хелхаран а ан-
самбль ерриге Советски пачхьалкхехь а тоьллачу ансамблех хилла
дIахIоьттинера.

Нохч-гIалгIайн кьоман искусство кхиорехь бакхий кхиамаш
хиларна Хамидов Абдул-Хамидана 1959 шарахь Нохч-ГIалгIайн
АССР-н халкъан артистан цIе тиллина.

Муьлххачу балхахь хилча а, шена тIедехкина декхарш лер-
рина кхочушдина Хамидов Абдул-Хамид, цундела жобпаллин
балха хIоттош хилла иза. 1959-1961 шерашкахь Нохч-ГIалгIайн
Республикин Яздархойн союзан правленин председатель хаьржина
иза. Цул тIаьхьа Ленинградски театральни институтан нохчийн от-
деленехь шина шарахь хьехархочун болх бина цо. Ленинградера
цIа веанчул тIаьхьа 1962 шарахь Хамидов Абдул-Хамид юха а
Нурадилов Ханпашин цIарах йолчу Нохч-ГIалгIайн драматически
театран директор хIоттаво. Театр а, театральни искусство а
кIорггера евзаш волчу Хамидов Абдул-Хамид дика дIахIоттабо
театран болх, иза куьйгаллехь волуш баккхий кхиамаш боху кьо-
ман театран труппо. Театран куьйгаллехь ялх шарахь болх бинчул
тIаьхьа Нохч-ГIалгIайн областной партийнин комитете балха
дIавуьгу Хамидов Абдул-Хамид. Культурин секторан заведующи
а, агитацин, пропагандин отделан куьйгалхочун заместитель а
хIоттаво иза. Оцу хенахь лакхара а, жобпаллин а дарж дара иза,
хьан-хьаннах а тешош а дацара. Хамидов Абдул-Хамид дика ла-

равора балхаца, амма дукха хенахь бан доьгІна ца хиллера цунна и болх. 1969 шарахь автомобильни катастрофехь кхелхина Хамидов Іабдул-Хьамид.

Хамидов Іабдул-Хьамидан кхолларалла коьрта долчунна драматургически произведенех лаьтташ ю, амма мехала сатирически дийцарш а ду цуьнан, мелла а поэтически произведенеш а ю. Шуьйра евзаш яра цуьнан стихаш тІехь яьхна "Нохчийн вальс", "Забаре байташ", кхийолу эшарш а.

Хамидов Іабдул-Хьамидан кхолларалла, цуьнан драматургически произведенеш, сатирически дийцарш, цо театрахь дина гІуллакх Іаламат мехала ду къоман театр, литература, культура кхиарехь.

ТІедахкарш

1. Хамидов Іабдул-Хьамидах лаьцна муха яздо цуьнца доьшуш я иза вевзаш хиллачу яздархоша?
2. Дийца Хамидов Іабдул-Хьамидан дешарх а, иза яздан волаварх а лаций.
3. Муха хилла Хамидов Іабдул-Хьамидан дахаран а, кхоллараллин а некъ?

Дийцарш

1958-чу шарахь Нохч-ГІалгІайн книжни издательствос арахецна яздархочун «Абубешар» цІе йолу дийцарийн а, кегийчу пьесийн а сборник. Оцу сборник тІехь зорботьхна яздархочун сатирически дийцарш: «Абубешар», «Дурдий, Даргий», «ГІирмасолтас яьккхина са», "ДІа – коч, схьа – коч", цхьана декъах лаьтташ йолу сатирически пьесаш: «Абубешар», «Мохсолтин доьхна де». И прозаически а, драматургически а произведенеш цхьаьнатухуш дерг дара царна тІехь яздархочо адамийн амалшкахь нислуш йолу ледарлонаш беламе йохуш гайтар.

Къаьсттина шуьйра девзаш а, нахана дезаделла а дара "Абу-бешар", "Дѡа - коч, схъа - коч", "Дурдий, Даргий", "Гѡирмасолтас яьккхина са", «Хингал» цѡераш йолу дийцарш. Уьш дерриге а сатирически, забаре дийцарш ду.

"Дѡа – коч, схъа – коч" цѡе йолу дийцар яздархочун дикаха йолчу произведенешна юкъадогӀу. Говза яздина, исбаьхьалла шеца йолуш ду иза. Дийцаран турпалхо Хелисат шен гергара нах болчу хьошалгӀа яхча, церан лулахочо Забус, чу а кхайкхина, кхунна совгӀат деш, кучана кӀади делла хилла. ХӀинца Забу Хелисат йолчу еана цо «ша тӀе муха оьцу хьожур ша аьлла».

Забу ХелисатагӀаьрга иза ган сагатделла а, я и шен гергара лоруш а, я цуьнца гӀуллакх долуш ца еана, леррина цо ша тӀе муха оьцу хьажа, иза зен еана ю, мацах цкъа ша цунна хьошалла дина дела. Забуна дагахь дац Хелисат шен берашца муха йоллуш ю хьажар, я хьалха ша цунна хьошалла а дина тесна долу гергарло чӀагӀдар. Оьздачу ойланца ца еана иза Хелисат йолчу. Ткъа оцо хоуьйту, мацах ша Хелисатана совгӀат деш а, Забус иза даггара дина цахилар, нахана гергахь дика хила, ша йоцург ю моттийта гӀерташ иза хилар. Автора и санна долчу хӀуманашна дуьхьал хьажийна шен дийцар, адамийн амалшкахь нислуш долчу оцу сакташца кьийсам латтабо цо.

Дийцар тӀерачу персонажийн шегара мах ца хадийна автора, амма царах лаьцна шена хеташ дерг исбаьхьаллин сурт хӀотторца къеггина гучудаьккхина. Забу ХелисатагӀаьргахь а Иийна, цо совгӀатана коч а елла, новкъа а яьккхина дӀайоьдуш яра. «Кхан доххал гена ялале, газет а даьстина, шена еллачу кӀадене хьаьжира Забу. Дукха цунна реза цахиларна, цуьнан лахара балда, деман галла санна, хьаьвзина дӀахӀоьттира, ши цкъоцкъам аяаделира, ши бӀаьрг, гонаш оза а бина, эрчабелира, ирахъхьаьдда цуьнан хьаж, пондар санна, хебаршка а дахана дӀахӀоьттира». Кхузахь шера го вайна яздархо оцу шен персонажо лелочунна реза цахилар.

Говза хӀиттийна ю дийцар тӀера диалогаш. ХӀора персонажан мотт шен къастамаш, шен башхаллаш йолуш бу. Масала, Хелисатан лулахочо Жарадата иштта дуьйцу: «Биронкъин да вижинчу кошор, со цхьанхьа яхча, сайна кучана кӀади елча, гӀайгӀа ма хуьлу суна, юхаялар муха нислур ду-техьа бохуш, сагатдеш. Кортин

Жабраила дешначу кьорІанор, олучух ларлуш хьеша-дена шуьйттазза кучана кІади ма елла аса, цхьайттазза суна схьа ма елла. Елла юьсийла сан, цу сайна схьаделлачу кІадинах аса сайна цхьа коч тегнехь, я доьхкина, я хийцина юха дІаделла-кх. Мурца-Іелас дешначу кьорІанор, дац уьш совгІаташ даларш, дош доцурш ду-кх».

Авторан ойла билгалйоккхуш ду дийцаран персонажан кьамела юкьара хІара дешнаш: «Стеган вахарехь цхьа дезде деана — зуда ялийна меттиг хилча, кІант я йоІ дешна даьлча, я хаза шен гІуллакх дан гІерташ воллу да-нана доцу жимха хьаста, цунна я уьш санна долу кхидолу гІуллакхаш бахьана долуш, шен дан тарлуччул совгІат дар хаза ду. Амма, схьаелла дела дІаяла еза бохуш и кучамаш дІай-схьай хуьйцуш лелош дерш ца оьшуш ду. Уьш дита деза вай».

Хамидовс кьоман дахарехь долу оьзда гІиллакхаш, дика гІуллакхаш чІагІдо, ткьа моттаргІанаш лелор, наха а до иштта, бохуш, цаоьшург лело гІертар, дагахь цхьаь долуш, тІехула кхин лело гІертаран хІумнаш беламе а дохуш, царна дуьхьал кьийсам латтабо.

«**Абубешар**» цІе йолчу дийцар тІера коьрта персонаж Абубешар, балха ца воьдуш, деш-дуьтуш доцуш, ша кхаьч-кхаьчначохь даккхий хабарш дуьйцуш, дерриг цІийнан дукь шен зудчунна тІе а диллина лелаш ву. Нахана а, шена а пайдехьа воцуш ша лелаш воллушехь, зуда шен куьйгакІела латтийчхьана, ша дика кьонах хета Абубешарна. Нахана юккьехь даккхий хабарш дийцаррий, зудчуьнца кьийсаррий бен, кхин гуьнахь а дац цуьнан. ЦІентІехь ша зудчунна гІо дича, шена тІе доккха эхь догІу моьтту цунна. Абубешаран лулахочо гІараваьлла дика тракторист волчу Мохьмада боху цуьнга: «И хьуна эхь ду моьттурш-м эхье хьаха дацара, Абубешар, эхь хьаха ду шен Даймахкана ямарт хилча, кьола дича, деш а, дуьтуш а доцуш йорт етташ лелча, харц дерш дийцича, маларш мийлича, пачхьалкхан болх ца бича, шена вон а, ледара а гучунна и шена ца гуш санна тІехваьлча, воккханиг, да-нана, зуда ца лерича, цомгашчунна гІо ца дича, берашка ца дешийтича... — уьш а, и санна мел дерш а ду-кх эхь».

Абубешарна дезаш кѣамел дац иза. Цунна «дукха реза цахиларна, оѣгазвахана Іарж а велла лаѣтташ волу Абубешар, нитт Іоттабелча санна, балдаш меттах а хѣадина керта вахара». Амма тѣахѣо кхийтира Абубешар, кхийтира, ша хѣийзош йолу Баянт дѣа а яхана, ша цѣхѣа висча.

«Гирмасолтас ѣяккхина са» дийцар тѣехѣ, нах Іѣха а беш, махлелаш волу Гирмасолта гайтина.

Даймехкан тѣом болчу хѣнахѣ Брест-гѣап ларѣеш да а вийна, байлахѣ йисина йолу шен кѣентан йѣІ Лайла а кхѣбуш, гѣийла Іаш яра йоккха стаг Маликат. ЙѣІана ден цѣарах догѣучу пенсѣх жимжимма охѣадуѣллуш ахча а ІаІийна, цунна совгѣатана хѣумнаш ѣца яхана йолу Маликат чѣогѣа чѣагѣдеш харц дуйнаш бууш ле а йина, дукха безчу мехах цунна куз а, шал а доѣхкира Гирмсолтас. Иштта харц-бакѣ а ца лоѣруш, нах Іѣха а беш, шѣна са йоккхуш ву иза. Шен хѣума мехал ѣза йѣхка гѣерташ, Дѣлан цѣарах кѣѣра дуйнаш буу Гирмасолтас. Иза Дѣлах а ца кхѣѣру, нахах ѣхѣ а ца хѣта цунна. Милицѣх-м кхѣѣру Гирмасолта. Тѣаѣххѣар а нах Іѣхѣрца са йоккхуш хиллачу Гирмасолтина, лаѣцна чу а воѣллина, кхѣѣл кхѣйкхийна.

«Дурдий, Даргий» дийцар тѣѣра Дурда маларо галѣаѣккхина лѣлаш ву. Маларна тѣаѣхѣаваларо дѣкачу балхах а вохийна иза, доѣзалѣхѣ башха барт а бац. Цуѣннан саѣаІар а, сакѣѣрар а маларца бен дац. Цѣахѣ а, арахѣ а хадѣаза малар ду цуѣннан дагахѣ. Шѣна а, доѣзална а пайѣхѣа вац Дурда, маларо дерриг а дѣаѣаѣккхина цуѣннан.

Дахарѣхѣ галѣаѣлларг бакѣѣнга верзаран некѣ гѣйту ѣздархѣо шен дукхаха долчу дийцаршкахѣ. Иштта ду «Дурдий, Даргий» дийцар тѣехѣ а. Дурда, балха а хѣѣѣттина, нийсачу новкѣа а ѣаѣлла дѣагѣуриг хиларх тѣшам буѣту авторо, шен дийцар дерзош.

Гѣвза ѣзѣина ду Хамидѣв Іаѣдул-Хѣамидан дийцарш. Исѣбаѣхѣаллин ѣаст кхѣллар, меттан башхаллаш, Іаламан сурт хѣѣттор ѣздархѣо шѣна хѣалха хѣѣттийнчу коѣрта Іалашѣнца догѣуш ду. ѣздархѣочун дийцарш тѣѣра хѣѣра персѣнажан мѣтт шен башхаллаш йѣлуш бу. Цѣран маттѣхула а хѣѣттадо авторо шен персѣнажийн хѣѣра а ша-тайпана долу ѣасташ. Персѣнажийн чухалѣ, цѣран дагахѣ дерг, ѣйланѣйн кѣѣргѣнѣхѣ дерг билгалѣаккха гѣерта автор.

Шайн кьеггина маъна а долуш, аьхна Іаламан суьрташ хуьлу Хамидов Іабдул-Хьамидан произведенешкахь. «Абубешар» цІе йолу дийцар Іаламан суьртаца дІадоладо автора: «Іуьйре шийло яра. Генах хаьдда гІа наггахь дитта кІел охьадужуш хаалора. Дуьнен чохь йорт йиттина кІадьелча санна, мархаш ламанца набарна тевжинера. Стигалан гар, хи ца кхоош, йилча санна, цІена а, сийна а дара. Со лаьттаху хи йистерчу чхара тІера дІахьаьжча, аьрру агІор бІаьрго схьа ма лоццу йолчу арахь, дикачу дайша лерина куьг тоьхна, ялташ чу а дерзийна, ерзина яьхна аренаш яра гуш. Цхьацца меттехь етт а, эса а, уьстагІий а, цхьа наггахь ежаш говр а гора».

Оцу хазчу Іаламца догІуш дац Абубешаран ков-кертахь гуш долу сурт: «Кхузара дІахьаьжча, гуш колхозан эвлан йисттехь долу Абубешаран тиша цІенош дара. Уьш кьаьсттина тиша а, ледара а ховтуьйтура царна гуобаьккхина гуш долчу колхозникийн дикачу цІеноша. Абубешаран цІенойн тхов ах эрз буьллущ, важа ах гІодамаш дохкуш бина бара. Цуьнан цІенош юххехула тІех верверриг велакъежара, Абубешаран стохка дуьйна а доьхна, раз а даьлла лаьттаху кевнах бІаьрг кхетча».

Іаламан исбаьхьа сурт а хІоттийна, тІаккха гайтина автора тишъелла, тІекхетта йоллуш, тоярхьама куьг тухуш а йоцуш, нах бела а боьлуш лаьтташ йолу Абубешаран цІенойн кьепал. И ши сурт вовших дустуш санна гайтаро алсам доккхуш хета шолгІачу суьртан ирча гар.

Абубешар ледара кьонах хилар кхин цкъа а гучудоккхуш ду цуьнан цІенойн декъаза сурт.

Адамийн ледарлонаш а гойтуш, дахарехь новкъарло еш долу хІуманаш гучу а дохуш, царна дуьхьал кьийсам латторан ойла кхияйо автора шен дийцарскахь.

ТІедахкарш

1. ХІун тематика ю Хамидов Іабдул-Хьамидан дийцарийн?
2. Яздархочун дийцарийн жанран башхаллаш муха ю?
3. ХІун чІагІдеш а, стенна дуьхьал хьажийна а хета хьуна Хамидов Іабдул-Хьамидан дийцарш?

Пьесаш

Хамидов Іабдул-Хьамидан драматургически произведенеш-на юкъя йогІу «Лийрбоцурш», «Бож-Іела», «Совдаттий, Дауддий», «Ламанан йоІ», «Тіам сийна кхокха», «Мохсолтийн доьхна де» цІераш йолу пьесаш. Нохчийн драматургехь, театрехь шайн билгалйолу меттиг дІалаьцна произведенеш ю уьш.

«Тіам сийна кхокха» цІе йолу пьеса берашна лерина ю. Кхаа декъах, ворхІ суьртах лаьтташ а йолуш, гІеххьа йоккха драматически произведени ю иза. Туьйра-пьеса аьлла, билгалъяккхина автора цуьнан жанр. Нохчийн барта кхоллараллин сюжетех пайда оьцуш, барта произведенийн персонажаш юкъялош, язйина пьеса. Халкъан барта дийцаршкахь, туьйранашкахь санна, Іаьржа-Хожа а, Жоьра-баба а ду пьеси тІехь, тіам сийна кхокха а бу. Кед-кедал бІаьргаш болуш, маьрс-маьрсал цергаш йолуш волчу инзаре воккхачу Іаьржа-Хожас нахана даккхий зенаш до, кесткеста юьрта а вогІуш бежнаш дІакхуьйлу, нах а дІабуьгу. Юьртахь тоьлла болу кІентий Лечий, Лотьмий воьду Іаьржа-Хожех лата. Майра кІентий бу уьш. Юьртахь вац цу шиммочул нийса пха¹ тухуш иччархо², юьртахь вац цу шинначул дика эраш³ долуш таллархо. Шен ши кІант Іаьржа-Хожех лата новкъа воккхуш, нанас Бикатус олу цу шинга, шух дог-м лозу сан, «делахь а хІара санна де эшначу хенахь лата вина ас шуьшиь. Хожех кхералой юха ма верзалаш, сан ши кІант, ас бехк боккхур бу шуьшиннех». Нохчийн иллеш тІерачу нанойх тера ю Бикату, церан ойла ю цуьнан кийрахь ерг а.

Майра летара Лечий, Лотьмий инзаре ницкъ болчу Іаьржа-Хожех. «Стигалхула лела олхазар мас таса ца даьхьачу, лаьттахула лела акхарой берг тоха ца яьхьачу кху сан махка тІе вала шуьшиь муха ваьхьна?», – бохуш, буьрса леташ ву Іаьржа-Хожа а. «Ца богІу ницкъ беш миска нах хьийзош, аттах хоттавелларг шен аттах

¹ Пха – кхузахь: Іодара кхуссу цхьамза.

² Иччархо – кхузахь: нийса пха тухуш верг.

³ Эр – таллархойн жІаьла.

воккхуш, етт боцуш виснарг шен сих воккхуш, бехк боцу гийла нах кыиза хыйзош ву хьо, сийдоцу Хожа», – олий, дарлой, тарраш детташ, кхин а чоґла лета Іаьржа-Хожех ши ваша. Амма ямартчу Хожас, тешнабехк а бой, кІоргачу гІуна чу вожаво Лечий, Лосьмий.

Масех шо даьллачул тІаьхьа хиира Куьйрина шен вежаршна хилларг. Лечий, Лосьмий санна, майра, кьонахалла йолуш хьалакхийнера Куьйра. Ненера пурба а даьккхина, шен ши ваша кІелхьарваккха воьду иза. Чоґла вовшахлета Іаьржа-Хожий, Куьйрий. Шен кІант Іаьржа-Хожа эшо воьлча, цунна гІо дан йоґу Жьора-баба, стигал кьекьош, стелахьштиг детташ, мох болуйтуш. ШайтІанаш а шайна гІоьне кхойкху цу шимма. Амма Куьйрина гІо дан а боґу мацах тІам лазийна гІелбелла хилла болу, кхуо дарба лелийна то а бина, дІахецна хилла тІам сийна кхокха. Оцу тІам сийна кхокханан гІоьнца Іаьржа-Хожа эша а вина, Лечий, Лосьмий, Куьрийн безам болу хаза йоІ Маьлха-Аьзний, кхиболу юьртахой парґлат а баьхна, цІехьа бирзира уьш. Адамаш Іаьржа-Хожийн балех девлира.

Пьесин коьрта маьІна иза чекхйолуш далийнчу дешнашкахь ду:

Халкьана гІуллакх дар
Уггар а деза ду.
Сий хуьлда даима
Халкьан ирс лобхучун.

Ша язйинчу хенахь боккха кхиам хилла «ТІам сийна кхокха» пьесин, 1959 шарахь драматургически произведенешкахула республикехь дІаяьхьначу конкурсахь лаккхара мах а хадийна, преми еллера цунна.

“Ламанан йоІ” кхаа декьах лаьтташ драма ю. Кьоман театро 1960 шарахь хІюттийна Хамидов Іабдул-Хьамида А. Алексеев соавтор¹ а волуш язйина граждански тІеман хенахьлера гІуллакхаш гойтуш йолу “Ламанан йоІ” пьеса. «Кху тІехь дуьйцуш долу гІуллакхаш хилла зама – 1918 шо, сентябрь бутт» аьлла,

¹ Соавтор – кхечуьнца цхьаьна произведени язйинарг.

билгалдина автора. Пьесин коьрта турпалхочун Маремин вастехула Соьлжа-Г'алахь б'е дийнахь лаьттинчу т'емашкахь турпалаллица йобьжначу нохчийн йоб'ан Арсанова Пет'аматан хьуьнаречу дахаран цхьа мур гайтина пьеси т'ехь. Нохчийн литературин классик волчу Арсанов Са'ид-Бейн йиша яра т'амехь лор-йиша хилла д'акъалаьцна йолу Арсанова Пет'амат. Т'еман халчу хьелашкахь доьналла, хьуьнар, адамалла гайтарна, истори юкъяяхана Пет'амат.

Хамидов Iабдул-Хьамидан пьесин турпалхо лор-йиша хилла ца Iаш, божаршка нийсса юй-техьа аьлла, т'емало а ю. Йоб'ан эхь-бехк а, т'емалочун майралла а ю цуьнца. Т'еман халчу хьелашкахь шен оьздангаллех ца йобхна драмин турпалхо. Нохчийн йоб'ан сий а, шен ц'е а ларьеш чекхъяьлла иза.

Тайп-тайпана мах хадабора «Ламанан йоI» драмин иза язйинчу хенахь, амма Нурадилов Ханпашин ц'арачу Нохч-Г'алг'айн драматически театран сцени т'ехь оцу пьеси т'ехь х'Iоттийна спектакль еххачу хенахь лаьттира.

Хамидов Iабдул-Хьамидан дукхаха йолчу пьесийн чулаца-мехь дерг кхин х'Iумма а т'е а ца тухуш, ма-дарра дахарера схьаэц-ча санна хеталуш ду.

«Мохсолтин доьхна де» ц'е йолу пьеса а ишттачарах ю. Цхьана декъах лаьтташ ю и жима сатирически произведени. Пьеси т'ехь коьртаниг сатирически басаршца кхоьллина Х'иуьлкаев Мохсолтин васт ду. Керла х'Iоттийна райпон председатель Мохсолта юьхьанца куьйгалхо хила хьакъ волуш хетало. Шайн г'иуллакх дахьаш цунна т'ебаьхкина нах Мохсолтина мелла а реза боцуш бистхилча, цуьнан секретарь йолчу Хьавраа боху: «Соьца-м вац и вон. Хьаькамашца а ч'Ioг'Ia хаза г'иллакх лело хууш ву. Кхуза и балха ваийтинчу вайн райисполкоман председателан заместитель волчу Дагаевс «ч'Ioг'Ia г'иллакх долуш а, болх бевзаш а стаг ву и» олу хезна суна». Амма т'аьхьа, аьлча а, сихха билгалдолу Мохсолтас «хаза г'иллакх» хьаькамашца бен лелош цахилар. Берийн яслин заведующи Саибат йoг'Iy Мохсолтина т'е яслина оьшуш йолу шифер язъяйта. Юьхьанца, иза райисполкомехь балхахь ю моттаделла, цуьнца ч'Ioг'Ia к'еда-мерза, г'иллакхе хуьлу Мохсолта, оцу сохьта цунна цхьа б'е шифер а язйо. Ткьа Саибата, ша-м яц райисполкомехь балхахь, ша яслин заведующи ю аьлча, цунна шифер

язйина кехат схьадоккху Мохсолтас, Іаламат КІоршама кѣамел до, кабинет чуьра араяккха дагахь а ву. Цул тІаьхьа Саибатан цІийнда райисполкоман председатель хилар шена хиьча, оцу минотехь хийцало Мохсолта, дукха чоґІа гІиллакх дуссу цуьнга:

М о х с о л т а. Муха бахара ахьа? Ойн, хІинца вайн райисполкоман председатель волу Ахьмадов хьан майра ву?

С а и б а т. Ва-те.

М о х с о л т а. Уй, цІе хала кІегаш тІе! Со лолда хьан, ма биллалахь суна бехк! Болх дукха хиларна хьерволуш лаьтта-кха со. ТІаккха, хІун деш ду шу, могаш Іай? Охьахаахьа.

С а и б а т. Дика Іа тхо-м, могаш а ду.

М о х с о л т а. Ахьмадов а веца могаш?

С а и б а т. Могаш ву и а.

М о х с о л т а. Деллахьа ма дика хета суна и. Шун гергарнаш а, бовза-безарш а беца могаш?

С а и б а т. Уьш а бу дика Іаш.

М о х с о л т а. ЧІоґІа дика ду, чІоґІа дика. Шун хІусамдега а, хьобга а чукхойкхур бохуш, со ойла еш волу дукха хан ю. Сайн чохь хІусамнана йоцу дела, шуна там бар ма хетта сайн ца нисдаларна кхобруш Іийна со. Хьайн майрачуьнга суна обґІаз ма гІо алакх...»

Цу тайпана, Мохсолтин гІиллакх доґІуш а, доьдуш а ду. Шена пайдехьа хир ву аьлла, хетачу стагаца Іаламат гІиллакхе волу Мохсолта, кхечаьрца чІоґІа КІоршама хуьлу.

Ша куьйгалла дечу меттехь болх дІабодахьара, дика хилахьара аьлла, саготта а вац Мохсолта. Кхуо тІе куьг а яздина, шен хеннахь кехаташ дІа цадаларна, схьаэца дезаш долу товар довш ду аьлла, шага хаам бича, «и-м дахь а кхин яздойтур дара», – боху Мохсолтас. Ша бахьана долуш районна доккха зе хиларх шек ца волу иза. Іаламат ледара куьйгалхо ву Мохсолта. Иза дика куьйгалхо хуьлийла а дацара. Дешна а вац я мегарг болх бина а вац, шена харц кехаташ а нисдина, цаьрца балха хІоьттина ву. ХІинца ша хьаькам вахча, хІумма а товелла а вац, товала гІерташ а вац я товала хуур долуш а вац. Хьарамлонца нисдинчу хІуманах беркат ца хуьлу. Куьйгалхочун Мохсолтин болх а беркате ца хилира нахана а я цунна шена а.

Шен доьзалца а ца хилла Мохсолта хьанал.

Стагана ша дина дика а, ша дина вон а дуьхьалдолу. Диканиг диканца дуьхьалдолу, вониг вонца дуьхьалдолу. Мохсолтас дина дика, схьахетарехь, дан а дац, ткъа ша дина вонаш цхьана дийнахь дуьхьалдевлера цунна. Оцу дийнах Мохсолтин доьхна де хилира.

Хамидов Іабдул-Хьамида шен пьеси тІехь Іора а дохуш, шайна дуьхьал кьийсам латтош долу хІуманаш вайн дахарехь хІинца а долуш ду. Уьш гучудахарехь, адамийн ойла царна дуьхьалъяккхарехь мехала ю «Мохсолтин доьхна де» цІе йолу пьеса.

Хамидов Іабдул-Хьамидан драматургически говзалла кьеггина билгалйолу забаре, беламе чулацам болчу произведенешкахь. Царна юккьехь шен исбаьхьаллица кьаьсташ ю «Бож-Іела» цІе йолу комеди.

«Бож-Іела» комеди Хамидов Іабдул-Хьамидан кхоллараллехь хилла ца Іаш, ерриге нохчийн драматургехь а мехала произведени ю. Іаламат боккха кхиам хилира комедин. Ира сюжет, цІена, исбаьхьа мотт, шен чулацамехь дерг дахарца догІуш нисдар, васташ ша-тайпанчу комедийни кепехь кхоьллина хилар дара оцу пьесина кхиам беьнарг.

Авторан дуккха а зеделларг дара забаре, сатирически произведенеш язьарехь. «Бож-Іела» комеди тІехь кьастийна йолу проблемаш драматурго шен хьалхалерчу кегийчу произведенеш тІехь а хІиттийнера. «Абубешар», «ГІирмсолтас яьккхина са» дийцаршкахь а, «Абубешар» дийцаран чулацам тІехь язйинчу изза цІе йолчу жимчу пьеси тІехь а авторо беламе йохуш гайтинера адамийн амалшца йолу ледарлонаш, дахарехь нислуш долу сакхте гІуллакхаш. Изза проблема шуйра а, кхидІа кІаргьеш а кьастийна «Бож-Іела» комеди тІехь а. Комедин чулацам чолхе бац, цу тІера хиламаш шайх атта кхетар волуш бу, персонажийн кьамелаш кьеггина маьІна а долуш, исбаьхьчу маттаца ду.

Драматургически произведенийн коьрта башхалла ю цуьнан сюжетан бухахь кьовсам хилар. Вовшашна дуьхь-дуьхьал лаьттаху ницкъашна юкьара кьовсам бу драмехь сюжет кхуллаш берг. Бож-Іелиний, цунна гонахара цхьаболчу наханий юкьарчу кьовсамах лаьтташ ю «Бож-Іела» комедин сюжет. Цул совнаха, Бож-Іела ша-

шеца а ву кыйсамехъ, шен амалера цхьадолу хIуманаш дуьтуш, царех паргIатволуш ву иза.

Коьрта турпалхочун Бож-Иелин кхечу персонажашца йолчу юкьаметтигашка хьаьжжина масех сюжетан зIе билгалйолу комедехъ: Бож-Иелий – Сутарбий, Бож-Иелий – Зулай, Бож-Иелий – Маймий, Бож-Иелий – Абубешар. Оцарах хIоранца а Бож-Иелин йогIучу уьйрашца гучуйовлу цуьнан амалш, кьоман гIиллакх-оьздангаллех лаьцна болу кхетам, адамашка а, дахаре а цуьнан йолу шовкъаш а, хьежамаш а.

Комеди тIехъ алссам гайтина ю Бож-Иелин, Сутарбин юкьаметтигаш. Шайн дуьненан лехамашца вовшашна нийсса дуьхь-дуьхьал ву и шиь. Сутарби шен сутаралло ваьккхина лелош ву. Муьлххачу хIуманна тIехъ а шена са яккхар, пайда бар дагахъ ду Сутарбина, хьарам иза хиларх шек а ца волуш. Туьканахъ волуш цо дина кьоланаш бахьанехъ бархI шо хан а тоьхна, чувобллина хилла Сутарби. Царах пхи шо чохъ даьккхинчул тIаьхьа «болх дика барна хьалххе цIа вайити ша» боху цо. Амма хIетте а кхетам чу ца веана, юха а йохк-эцар тIехъ хьалхалерра хьарамлонаш лелош ву.

Бож-Иела чIогIа реза вац Сутарбис лелочунна. «Милк санна, ворта а йолуш, верстина ваттIа воллуш ву хьо. И хIуманаш а дитий, цхьанхьа, хьайга балун боллучу балха гIо», – боху цо Сутарбига. Бож-Иела хьарамлонца гулдина хьал дезаш вац. Сутарбис шегга йохка-эцаран декъа вола, тIаккха ахча хир ду хьуна аьлча, сацам боллуш жоп ло цо: «Деллахьа, Сутарби, со-м хьанала кьоьлла тоьлуш хеташ ма ву, хьарамчу хьоалал».

Сутарбис, шен долахъ мелла а хIума йолуш ю аьлла, зуда шена хьахийча, Бож-Иелас боху: «ХIума йолуш ю аьлла, зуда ялор, маре вахар хеташ ву со».

Оцу маьIнехъ ду Бож-Иелас Сутарбига цул тIаьхьа дина кьамел а:

Бож-Иела: Нагахъ санна и БабацIа соьга тховса ян реза хилахъ, йосса мичахъ йийр ю вайша иза?

Сутарби: Йосса бахий ахъ? Сунна моттарехъ, цхьанхьа Теркайистехъ йоссийча бакъахьа хир ду.

Бож-Иела: ХIунда?

Сутарби: Ловзаргахь хIума чIогIа тосу боху цигахь.

БожIела: Цунах гIуллакх хир дац.

Сутарби: Тентаг. Цигахь йоссийча ши можна хир ма ду хьуна: нускал а, ахча а.

БожIела: ХIан-хIа, Сутарби, суо жима волуш дуьйна а сагIа дехар осал хетта ву со. ДIадерзор сан чобтах хила деза.

Цу тайпана, Бож-Iелин Сутарбица йолчу юкъяметтигашкахь билгалдолу иза хьарам хIума лелор доцуш, хьаналчу кьинхьегамца ваха лууш хилар. Бож-Iела цхьадолчу ширчу хIуманашна тIегIерташ велахь а, шен ойланца цIена ву, шен амалшкахь кьонахаллин билгалонаш хаалуш а ву. Таро йолу зуда а ялийна, цуьнан хьола тIехь ваха хуур волуш вац иза я осалаваьлла дуьненан хIума лобхур долуш а вац.

Бож-Iела дуьхьал ву Маймин бозбуанчаллашна а, Абубешара дечу десачу кьамелашна а, цуьнан декъазчу кураллина а. Абубешар, Маймий, Сутарбий дахарна тIаьхьабисина нах бу, шайн амалшца сакхташ долуш а бу. Бож-Iела цара шайн тобанах ларахь а, царах дикка кьаьсташ ву. Амма царах дикачу агIор кьаьсташ велахь а, алссам ледарлонаш ю Бож-Iелица а. Ша-шех дозалла деш, шех тоам бина стаг ву иза. «Дукин ирзехь саьрмико цIога тоьхна бIаьрг баьккхинчу БугIин Лом-Iелин кIант Бож-Iела ву ша», – олу цо дозаллица. Шегахь кьонахалла а хета цунна, кьоман гIиллакхашца вехаш а лору цо ша. Амма Бож-Iелина шех хеташ дерггий, цо лелош дершший цхьаьна ца догIу. Уьш цхьаьна цадаро беламе а воккху иза.

Мала а мелла, некъана генна йистехь лаьттаху зIенан богIам тIетоьхна машен а йохийна, ша балхара дIаваккхийтина Бож-Iелас. ХIинца хIургон тIе балха гIо аьлча, ца воьду. Шен сий лахлуш хета цунна хIургон лело вахча. Маларх ветталуш, деш хIума а доцуш, цкъа цхьана колхозе воьдуш, тIаккха вукху совхозе воьдуш, машен тIе балха ваха меттиг лобхуш ву ша бохуш, лелаш ву Бож-Iела. ХIусамнанас Зулайс боху цуьнга: «Ма ца оьшурш леладо ахь! Уьш а дитий, хьайга гIо боххучу балха гIохьа. Ахь болх дика бахь, юха а машен тIе воккхур ву хьо». Амма Бож-Iела ца веша хIургонахь болх бан: «Пхеа шарахь трактор а лелийна, итт шарахь шофер а

лелла, хІинца хІургон тІе вахар, говрара вир тІе хаар санна хІума ду. Нах стигал оьхуш лаьтташ, со хІургон тІе ваха веза-кх», – олий хададо цо.

Зулай колхозехь тоьлла хьелийозархо ю. Шен дика хьелий кхечуьнга дІа а делла, цуьнгара машанна¹ ледара долу, гІийла беж-наш шегга схьаэцна цо. Бож-Іела реза вац шегга ца хоттуш Зулайс иза дарна: «Ас хьобга нахана гІуллакх ма де ца боху. Соьга хатта а ца хоттуш, ахь уьш дІа хІунда делира боху?». Зулай цхьадолчу кхечу хІуманаш тІехь а яц Бож-Іелин лааме башха ладугІуш. Масала, цІийндас шена чІогІа дихкиннашехь, «клубе а яхана, цкЪа хелха сатта-м йоллу» ша олий, гІабали оьций, клубе йоьду иза. Зулай керлачу заманан керла стаг ю. Бож-Іела нохчийн гІиллакхашна, Іадаташна тІегІерташ ву. И ду Бож-Іелин, Зулайн кЪийсамна бухахь дерг.

Хамидов Іабдул-Хьамидан «Бож-Іела» комеди дІадаханчу бІешеран кхузткъалгІачу шерашкахь язйина ю. Оцу заманан лехамаш, цу хенахьлера идеологи ю пьесин чулацамехь ерг, цуьнца доьзна ду пьесин маьІна а. Бож-Іела тІаьххьаре а тІевирзира Зулайс а, цуьнан магІарехь болчара а бохучунна. Иштта ю Бож-Іелин тІаьххьара монолог: «... айса лелораш нийса хиларх со шекволлушехь, дахар керла хилча, гІиллакхаш керла хила дезий а ца хууш, сонта мел дерш лелий ас. Цундела, шуна ма-гарра, балхах а, зудчух а, нахах а вели со, цу тІе сонта ву аьлла, цІе а яха сан. Массо хІуманал а хала ша-шен вовза хилла. Ша-шен вевзича атта хилла шен вон долчух а, дика долчух а кхета. Хьалххехь кхеттехь дика дара дан. Делахь а, оьрсашний дайна, цкЪа а ца кхеташ хуьлучул, тІаьхьа кхетта а кхетча тоьлу». Оцу дешнашкахь билгалдолу пьесин коьрта маьІна а.

«Бож-Іела» комедин мотт нохчийн халкъан меттан исбаьхьаллица кхелина бу, дукхаха йолу репликаш ирачу аларех лаьтташ ю. Персонажаш, къамелаш деха а ца деш, сцени тІехь вовшашца сих-сиха хийцало. Уьш дикачу драматургически произведенийн билгалонаш ю.

¹ *Маша* – шура, шурех схьайолу хІума.

Нурадилов Ханпашин цIарахчу Нохч-ГIалгIайн драматически театран сцени тIехь хIоттийра «Бож-Іела» комеди. Театран директор волчу Хамидов Іабдул-Хьамида пьеса язъешшихь коьрта ролаш билгалболчу актерашна леринера, муьлха актер муьлхачу персонажан роль ловзош хир ву билгал а дина, церан корматалла тидаме а оьцуш, кхоьллинера коьртачу персонажийн васташ. ГIарабевлла болу халкъан артисташ бара комедин коьрта ролашкахь: Давлетмирзаев Іабдул-МутIелип (Бож-Іела), Дениев Іабьлви (Сутарби), Исаева Асет (Майма). Лаккхарчу исбаьхьаллица язйинчу пьеси тIехь лаккхара корматалла йолчу актераша инзаре дика спектакль хIоттийра. Цхьана а кхийолчу пьесин ца хиллачу тайпана боккха кхиам хилира комедин. Оьрсийн литературин классикан Н. В. Гоголан шуьйра евзаш йолчу «Ревизор» комедица юстур иза хIетахьлерчу зорбанехь.

Комедин коьрта персонажаш Бож-Іела, Сутарби, Майма харцахьарчу амалшца йоллушихь, шайн исбаьхьчу маттаца, хазачу забаршца, шаш цхьа ша-тайпа беламе хиларца нахана езаелира. Къоман барта произведенийн персонажийн цIерш санна, нахана юкъя яьржира церан цIераш, гуттаренна а халкъа юкъяхь йиса а йисина. Пьеси тIера дукхаха долупра аларш кицанашка а дирзина, нохчийн матте даьхкина. Масала: «Девнах шура ца йогIу», «Ахьар дезачо хьера ваха мало ян мегар дац», «Юучу хIуманийн паччахь жижиг-гала ду», «Дика нах-м шорта хьаха бара, комаьрша нах кIезиг бу-кх», «Метиг санна, дукха хьайгахьа ву хьо». «Ша шакарца тамаш балла доккха хIума ду и».

1967 шарахь дIаяьхьначу драматически произведенийн Еригсоюзан конкурсехь кхоалгIачу даржан диплом делира “Бож-Іела” пьесина. Оцу пьеси тIехь спектаклаш хIиттийна Кьилбаседа Кавказерчу республикийн ерриге а бохург санна драматически театраша. Нохчийн драматически театран сцени тIехь ша язйичхьана дуьйна таханаллац боккхачу кхиамца хаддаза хIиттош ю и комеди.

ТIедахкарш

1. Муха чулацам болуш ю Хамидов Іабдул-Хьамидан драматургически произведенеш?

2. «ТІам сийна кхокха» пьесин халкъан барта кхоллараллица йолчу уьйрийн хІун башхаллаш ю?

3. Муьлхачу исторически хиламаш тІехь язйина «Ламан йоІ» цІе йолу драма?

4. «Бож-Іела» цІе йолу комеди Хамидов Іабдул-Хьамида хьалха язйинчу забаре произведенешца муха зІе йогІуш ю?

5. ХІун бахъана хета хьуна «Бож-Іела» комедин сел боккха кхи-ам хиларан?

«Лийрбоцурш»

Хамидов Іабдул-Хьамидан кхоллараллехь дукхаха ерш забаре, сатирически произведенеш ю, масала, "Абубешар", "ДІа – коч, схъа – коч", "Дурдий, Даргий", "ГІирмасолтас яьккхина са", «Хингал» цІераш йолу дийцарш, «Бож-Іела», «Мохсолтийн доьхна де» цІераш йолу пьесаш. Цаьрца цхьаьна яздархочун кхоллараллехь йоккха меттиг дІалоцуш ю драматургин кхечу форманашкахь язйина произведенеш а. Царах ю вай лакхахь хьахийна драмаш «Ламанан йоІ», «Совдаттий, Дауддий», берашна лерина туьйра-пьеса «ТІам сийна кхокха», турпалаллин драма «Лийрбоцурш». Уьш мехала драматургически произведенеш ю.

Царна юккъехь къаьсттина билгалъяккха еза "Лийрбоцурш" цІе йолу драма. Нохчийн къоман сийлахьчу кІантах Советски Союзан Турпалхочух Нурадилов Ханпашех а, цуьнан накьостех-тІемалойх а лаьцна ю и пьеса. Сийлахь-боккхачу Даймехкан тІамехь цхьа эзар гергга фашист хІаллаквинчу пулеметчикан Нурадилов Ханпашин цІе гІараяьлла евзина ерриге пачхьалкхехь. Цуьнан бІаьхаллин хьуьнарш кхечарна масалла хилла лаьттина. Сталинградски фронтан Политуправленис Нурадилов Ханпашех лаьцна арахеьцначу листовки тІехь яздина: «Придя на фронт из Чечено-Ингушетии, Х. Нурадилов воплотил в себе лучшие черты доблестного чеченского народа, его геройство и орлиную удасть, его смелость и отвагу, мужество и доблесть... Взгляни, боец, на богатырский образ героя, горного орла Х. Нурадилова! Пусть рат-

ные подвиги героя Кавказа, сына чеченского народа, станут для тебя и твоих товарищей примером доблести в бою!»

Це яххана болчу оьрсийн, нохчийн поэташа стихаш, эшарш, поэмаш яхна Нурадилов Ханпашех лаьцна. Ерриге пачхьалкхехь а гIараваьлла вевзаш волчу поэто Е. Долматовскийс Ханпашех лаьцна язйинчу стихаш тIехь якккхина йиш хилла лакхахь вай хьа-хийнчу листовки шолгIачу агIон тIехь зорбатоьхна.

1942 шеран 31 октябрехь арадаьллагчу «Известия» газето яздина: «Пройдут годы и счастливая молодежь Чечено-Ингушетии, девушки Дона, парни Украины будут петь песни о гвардии старшем сержанте Х. Нурадилове».

Луьрчу тIамехь халкъан маршо ларьеш, шен къона дахар дIаделлагчу Нурадилов Ханпашин цIе гуттаренна а йисна Даймехкан исторехь, къоман изсехь.

Хамидов Iабдул-Хьамида ша пьеса язъян волавалале, Сийлахь-боккхачу Даймехкан тIеман хенахьлерчу документашна тIехь еххачу хенахь болх а бина, дуккха а материл гулийна хилла Нурадилов Ханпашин бIаьхаллин хьуьнарх лаьцна. Оцу исторически бакъдолчийн буха тIехь язйина драматурго шен «Лийрбоцурш» цIе йолу турпалаллин драма.

Пьесин тема, жанр, дIахIоттам

Фашистски Германис ямартлонца тIом болийча, дерриге а халкъ Даймохк Iалашбан мостагIчунна дуьхьалдалар гайтина пьеси тIехь. ТIеман арахь бIаьхоша а, тылехь хьаналчу къинхьегамца дерриге адамо а мостагIчунна тIехь толам баккхарехь латтийна турпала къийсам бу пьесин чулацамехь. Гитлеровски фашистех вайн Даймохк Iалашбан гIевттинчу бIаьхойн къонахалла, майралла, шайш кхийна Даймохк барам боцуш царна дукхабезаш хилар гайтина авторо.

Турпалаллин драма дIайолало дагах кхетачу авторан дешнашца: «Хьоме доттагIий, зама дIаоху, оьхур а ю. Амма адамийн дегнаш чуйра цкъа а дIаяьлла яц я ер а яц Даймехкан тIеман буьрсачу деношкахь, вайн халкъан сий, ирс лобхуш, шайн синош

дІаделлачийн сийлахь цІераш. Оцу сийлахьчу цІерашна юкъахь ю Нурадилов Ханпашин а, цуьнан накъостийн а цІераш. Бала къона бара Нурадилов а, цуьнан накъостий а. Амма къонахийн дахар шерашца дагардеш хила ца деза, цара шайн халкъана динчу гІуллакхашца дагардеш хила деза.

БІе шарахь ваьхнарг а ца ваьхна дукха, и шен халкъана гІуллакх деш ца ваьхнехь, ткъа шарахь ваьхнарг а ваьхна дукха, и шен халкъана гІуллакх деш ваьхнехь.

Суна лаъа, доттагІий, цкъа а лийрбоцчу башхачу турпалхойх дерг шуна дийца. ЛадогІалаш сан дийцаре!».

Иза пьесин пролог ю. Цу тІехь а билгалйолу авторан Іалашо а, пьесин тема а.

Шен барамехь гІеххъа йоккха ю пьеса. Прологах, ворхІ суьртах долчу кхаа декъах, эпилогах лаьтташ ю иза. Пьеси тІехь 29 персонаж ю: Щечу Эскаран эпсарш, салтий, дошлойн эскадронан тІемалой, немцойн эпсарш, салтий, гестаповцаш, эвлара зударий, кхиболу наххий. Пьесин хиламаш тайп-тайпанчу меттигашкахь кхочушхуьлу: нохчийн юьртахь, Украинехь, Сталинградски фронтехь, немцойн блиндажехь.

Пьесин сюжет, цу тІера хиламаш кхиар иштта ду:

Хьалхара сурт – нохчийн юрт, машаре дахар, Нурадилов Ханпаша эскаре ваха новкъа ваьлла, тІом болабалаза бу.

ШолгІий, кхоалгІий суьрташ – тІом боьдуш бу, Украинерчу Захаровка эвлана гена йоцчу хьуьнан йийстехь мостагІчунна тІамца дуьхьал лаьтташ бу Нурадилов Ханпаша а, цуьнан накъостий-тІемалой а. Дика кечам а бина, мостагІчунна рогІера тІелатар кхиамца чекхдоккху цара. Дуккха а фашисташ хІаллакбина, ворхІ йийсаре валийна. Нурадилов Ханпаша пулеметни расчитан командир хІоттаво.

ДоьалгІа сурт – Каметин хІусам. Зударий бу тІемалошна яхьийта бедарш а, яа хІума а кхоьхьуш . Тешнабехкаца чу а вогІий, Исраьил нуьцкъаха Камета шена йига гІурту. Каметас, шалгу топ схъа а оьций, дуьхьало йо. И шиь вовшийн карах ле.

ПхоьалгІа сурт – Сталинградски фронт, Серафимович-гІалина юххехь. 1942 шеран август бутт. Нурадилов Ханпашас хІинцале ялх бІе ах бІе фашист хІалаквина, пхиь пулеметни точка

йохийна, шийтта мостагІ лаьцна каравалийна. Лакхарчу сержантан дарже а ваьккхина, пулеметнин шина взводан командир хІоттийна иза.

Нурадиловн бІаьхоша шайна тІедехкина тІеман декхарш кхиамца кхочушдо. Шайн магІаршкахь зенаш хиллехь а, мостагІчун луьра атака юхатоьхна цара.

ЙолхалгІа сурт – немцойн блиндаж. Минанаш тІе а нисвелла, чевнаш а хилла, гІелвеллачул тІаьхьа шаьш каравалийна Баркинхоев, Федоров леван гІерташ бу гестаповцаш. Амма мостагІчунна оьшуш долу цхьа дош ца долу цу шингара. Федоровна тоьпаш туху, Баркинхоев кІелхьарвоккху тІекхийнчу Ханпашасий, Бульбассий.

ВорхІалгІа сурт – Сталинградски фронт. Йогучу гІалин цІераш. Цхьана борза тІехь долчу ор чохь оборона лаьцна севцца бу Нурадилов, Баркинхоев, Бульбий. Пулемет дІа а хІоттош, тІамна кечам бо цара. Цхьа гІап бен пулеметан патармаш дац, цхьаь бен граната а яц. ХІорш лобхуш болу немцой тІекхочуш лаьтта. Фашистийн арданг йоккха ю, хІорш кхоь бен вац. Іаламат халчу тІамехь алссам мостагІий хІалакбеш, турпалаллица Южалла тІеобцу кхаммо а.

Пьеса дІайолалуш ма-хиллара, иза чекхйолуш, эпилогехь а ондда дека авторан аз: «Иштта чекхделира цу башхачу кегийрхойн дахар! Хьоме накьостий, вайн ирс, паргІато Іалашьеш, шайн синош дІаделлачу сийлахьчу советски салтийн сий деш, хьалагІовтта! Диц ма де, тахана а дуьнен чохь маьІ-маьПехь тІамо ягош гІаланаш, ярташ хилар, дойуш зударий, бераш хилар.

ТІеман цІе яйна яц. Шайн кхане йоцурш, шайн тахане яхъян гІерташ, герзе кхийда. Сема хила, доттагІий, латта хІинца а халкъан мостагІех цІандаза ду! Сема хила!»

Даймохк Іалашбеш, халкъан паргІато ларьеш, турпалалла гайтина бІаьхоша. Цара, майраллех, доьналлех ца бухуш, Даймехкан мостагІашна дуьхьалбевлла, халкъан сий лардеш, дІаделла шайн синош. Уьш эша ца белла луьрчу мостагІашка, фашисташна тІехь толам боккхуш, турпалаллица эгна сийлахь тІемалой. Дерриге халкъ ду мостагІчуьнца болчу кьийсамехь турпалалла гайтина. Иза кьеггина билгалдолу пьеси тІехь. Цундела аьлла авторо шен

пъесех турпалаллин драма. Даккхий хьуьнарш долу турпалхой а болуш, шен чулацамехь адамийн майралла, доьналла гойтуш йолчу драматургически произведених олу турпалаллин драма.

Даймехкан тIамехь адамийн патриотизм, майралла, доьналла гайтина йолу турпалаллин драма ю «Лийрбоцурш».

Пьесин хьалхара дакъа

Ханпаший, Мутий

Пьеса дIайолало Ханпашин, Мутин диалогаца. Эскаре ваха новкъа ваьлла Ханпаший, фински тIамехь чов а йина, цIа вогIуш волу цуьнан ваша Мутий дуьхь-дуьхьал кхета. Мутина, цкъа делахь, хазахета шен ваша воккха а хилла, эскаре воьдуш, шолгIа делахь, цуьнан шел жимчу веше йолу кьинхетаме ойла а хаало кхузахь. Ханпашига боху цо: «Ден, ненан марзо ахь ца эцна дела, со вара хьуна, жимма айса терго-хIума а еш, хьо деша вохуьйтур бохуш». Амма, шен ваша эскаре ваха лууш, доьналла долуш, кьонахалла йолуш хиларх воккхаве Мути. Ханпашина хьехар до цо: «Эскаре кьонахийн меттиг ю. Салтий вовшийн гIо деш а, терго еш а хила беа. Яхь йоцчу кIантах дан хIума дац. Яхь хила еза. Молханан хьожа йогIуш зама ю хIара, Ханпаша. ТIом эkkхаран сахьт дац. Iедална а, нахана а гергахь хьайн дика цIе йоккху агIо лаха». Иштта хьехар дина, эскаре хьажаво Мутис шен ваша. Шен коьртара куй Ханпашина а туьллий, цуьнан куй шена туьллу Мутис: «Саьмгалан хьожа а йогIуш бу хьуна и куй, гIоза а, декъала а лелабойла ахь и!» – олий. Ханпашас а боху: «И сан куй а бу хьуна, Мутий, мехкадаьттанан хьожа а йогIуш, ахь и а лелабойла гIоза а, декъала а!»

КIорггера маьIна ду оцу суьртан. Даймохк Iалашбаран а, кьинхьегамца цуьнан хьал деборан а ламасташ хедаш дац, уьш, баккхийчаьргара кегийчаьрга а кхочуш, дехаш ду, даима даха дезаш а ду. Адамийн дахаран коьрта гIиллакх ду и.

Ханпашин безаман уьйраш а, цуьнан доьналла а гучудолуш кхин цхьа меттиг а ю пьеса дIайолалучу юьххьехь. Вовшашка безам болуш, вовшийн дезаш ду Ханпаший, Каметий. Камета езаш,

иза реза йоццушехь, шена йига гІерташ ву церан юъртахо Исфаил. Каметас шена дуьхьало йича, иза сийсазаян гІурту Исфаил. ТІекхьачначу Ханпашас, шегга, осала а ца лелаш, дІавала кхузара аьлча, урс даьккхина цунна чу гІерташ ву иза. Ханпашас, урс схьа-даьккхина, хи чу а кхоьссина, гІеххьа лаза а веш, эькхийна вахий-тира Исфаил.

Каметассий, Ханпашассий вовшийн диц ца дан, шайн цІена, хьанала безам ларбан чІагІо йо. Ханпаша эскаре дІавовду.

Иштта чекхдолу пьесин уггар жима долу хьалхара сурт. Оцу жимчу суьрта тІехь а авторо йовзийтина пьесин ялх персонаж, царах ХІораннан а амалехь долу коьртаниг мелла а билгал а даьккхина. Иза кхочушдина говза хІиттийнчу персонажийн йоццачу репликашкахь а, кІеззиг йолчу авторан ремаркашкахь а. Шайн кьамелаш дах а ца дойтуш, персонажаш сих-сиха хийцайолуьйту драматурго. ХІораннийн кьамел чулацаме, шен маІна долуш хуьлуьйту. Оцу хьелаша дог доуьйту пьеса еша а, сцени тІехь хІотточу хенахь цуьнга хьажа а, таро хуьлуьйту авторан ойланах кхиа а.

Ханпаша а, цуьнан накьостий – бІаьхой а

Фашистех вайн Даймохк Іалашбан гІевттинчу бІаьхойн кьонахалла, майралла, шаьш кхийна Даймохк йист йоцуш дукхабезаш уьш хилар гайтина «Лийрбоцурш» пьеси тІехь.

Пьесин шолгІачуй, кхоалгІачуй суьрташ тІехь тІеман хьелашкахь го вайна Нурадилов а, цуьнан накьостий а. Украинерчу Захаровка эвлана юххехь мостагІунна дуьхьал лаьтташ бу уьш. Дошлойн эскадронан командиро Николаевс кхеран взводана хьалхьа тІеман декхарш хІиттийна. Дошлойн полко кхаанхьашха Захаровкина гуо а лаьцна, сатосуш тухур ю мостагІунна. Операции кхиамца чекхьялахь, мостагІунна кхузахулий бен юхавала меттиг бац, цундела пулеметни взводо кхузахь кІело ян еза.

Пьеси тІехь мух-мухха а ца гайтина мостагІий а, уьш ондда ницкъ болуш, тІелата а хууш, шайгахь майралла а йолуш бу.

Командиро боху: «МостагІ ницкъ болуш а, говза а, хІилла долуш а ву. Цундела кечам дика хила беза. Нах а ларбе, ледара а ма Іе».

Взвод тІеман декхарш кхочушдан кечам беш ю. ХІора тІемало а шен-шен гІуллакх деш ву. Баркинхоев, иччархо хилла хьул а велла, мостагІашна эшамбан кечлуш ву. Бульба гонахара гуо талла вахийтина. Соловьев, Ханпаший пулемет дІахІоттош ву. Дикачу герзах воьттина мостагІ тІевогІуш ву аьлла, хІумма а боьхна бац тІемалой. Вовшашка забарш еш, вовшийн ира-кара а хІиттош, мостагІчунна тІелата кечам беш бу уьш. Гуо талла вахана Бульба юхавеьча, Асановс цуьнга хотту, немцошна юххехь дуй вай, олий. И хаттар ца тайначу Бульбас жоп ло: «Немцошна а, Іожаллина а-м ду». ТІаккха Ханпашас боху: «Іожалла аьттехьа ма гІоьрттинехь, катохий схьа а лаций, тоьпа чу а йоллий, фашисташна кхосса ахь, Бульба. ТІаккха гена ер ю хьуна Іожалла».

Николаевс ма-баххара, шайна гуо бича, юхахьаьвдда богІу немцой, пулеметни взводо йийнчу кІелонна тІе а нислой, атаке бовлу. Амма ХанпашагІара ондда юхатоьхна немцойн ерриге атакаш. Дукха фашисташ бисина тІеман арахь Іахка, ворхІ йийсаре валийна, алссам герзаш схьадаьхна мостагІашкара. ХанпашагІеран магІаршкахь а хилла дараш, взводан командир Соловьев, чов а йина, кхелхина.

БІаьхошкара доьналла, майралла, говзалла оьшуш тІом хилла иза. Лаккхара тІеман хьуьнарш гайтарна, командованис баркалла элира БІаьхошна. Нурадиловн чоьта тІе бІе ткьа фашист хІаллаквар дІаяздина. Дукха хан ялале, пулеметни расчитан командир хІоттийна иза.

Ерриге пьесах чекхдолуш ду Нохчийчоьнан оьздачу кІентан, майрачу БІаьхочун Нурадилов Ханпашин турпала васт. Цуьнга ца лалора фашистски йовсарша шен Даймохк аьшнашбеш, цаьрга болчу цабезамах дуьзнера тІемалочун майра дог. Пьеси тІехь драматурго исбаьхьаллица билгалдаьхна шен турпалхочун БІаьхаллин хьуьнарш, Даймехкан маршо, халкъан паргІато Іалашьеш мостагІчунна дуьхьал леташ, цо ша-шен кхоориг цахилар. Іожаллех кхоьруш вац къона тІемало Нурадилов, луьрчу тІамехь мостагІчух леташ, эшахь, шен са а дІалуш долуш ву.

Лаккхарчу айамца кхоьллина авторо Нурадилов Ханпашин накъостийн-бIаьхойн Соловьевн, Баркинхоевн, Бульбин, Федоровн, Гнездииковн, Асановн васташ а. Вайн махка Iазап дахьаш веанчу мостагIчунна тIехь толам баккхархьама, дерригенна а кийча бу уьш. МостагI мел ницкъ болуш велахь а, цунна тIехь толам бокк-хург хиларх даггара тешна бу пьесин турпалхой.

Пьесин шолгIа дакъа

Тыл¹ а, фронт а. Дерриге а фронтана

Гитлеровски Германи вайн Даймахкана ямартлонца тIе а летта, Сийлахь-боккха Даймехкан тIом дIаболабелча, мостагIчунна дуьхьал делира дерриге а халкъ. ТIаме хIоттал верг фронте вахара, кхечара, даймехкан хьал deboш, тылехь къахьобгура. ТIаме баханчу божарийн меттана балха дIахIуьттура зударий. Ярташкахь, гIаланашкахь гул а еш, йовха бедарш а, юург а, тIемалошна пайдехьа хин йолу кхиерг а фронте дIакхьохьуйтура.

Пьесин доьалгIачу суьрта тIехь къеггина гучудолу тIамо деш долу зенаш, адамашка деана вон, церан гIайгIанаш-баланаш. Юьртахь бисинарш беккъа зударий бу. ТIамехь цхьаннан цIийнда вийна, вукхуьнан – кIант, кхечуьнан ваша вийна. ХIетте а церан дегнаш чIагI ца делла, къинхетам бу цаьргахь, комаьрша бу уьш. Драматурго говза кхоьллинчу диалогашкахь билгалдаьккхина, нахе деанчу воно шайн къинхетамен ойланех уьш бохийна цахилар. Бикатун хIусамехь тIемалошна яхьийта хIуманаш вовшахтухуш бу юьртахой. Бесират йогIу шен цIийндех дисина верта дахьаш:

Б е с и р а т. Тхан цIийнда тIамехь вийча, дисина хIара верта дара. Магахь, хIара эскаре дохьуйтур аьлла, еара со-м.

Б и к а т у. ХIара хаза совгIат ду. Цхьа командир вохвийр ву кхо-м.

Б е с и р а т. Оцу берийн ден безамна, лерина лелийнера оха хIара, цхьа дико лело долчуьнга нислахьара.

¹ *Тыл* – тIеман хенахь фронт йоцу меттиг.

К а м е т а. Нислур ду, Бесират. Цхъана майрачу командире.
Охъаахъа.

Б е с и р а т. Охъа ца хуу со. Самартах кхета а деза... КІант
тІамехъ вийна аьлла, кехат кхаьчна цаьрга.

Б и к а т у. Миска-яІ! И цхъаъ бен ван а вацара хъуна
цуьнан. Хала мур бу хІара, Бесират. ТІехІоьттинарг лаза девр дац-
кх вай.

Б е с и р а т. Сайниг вийнехъ а, кхечернаш биса лаьара-кх.
Іудика йойла! (*ДІайоьду*).

Б и к а т у. Марша гІолда! Кхо бер кхобуш Іаш ю хъуна и,
хІетте а верта дахъаш еана.

К а м е т а. Нах дика бу, нана.

Нохчийн зударий Бикату, Бесират, Аза, Ану, Хъава, Зина,
кхиберш а тІаме баханчу божарийн меттана белхашкахъ бу. Азас
боху, тІом балале, шиммо, кхааммо деш хилларг хІинца цхъаммо а
деш, далург а, цадалург дан гІерташ дохку адамаш. Анус тІетуху:
«Ахъа-м баккхийнаш буьйцу. Массо а бер а-м ду, таса а делла,
шайн хирг дан гІерташ доллуш».

Фронте тІемалошна яхьийта хІуманаш яхъаш баьхкина уьш.
ЦІенчу даггара, шайгара мелла а хилла а тІемалошна гІо хилахъара
аьлла, хеташ, йохъуйту цара шайн йолу-йоцург:

А з а. Ас хІара гали а, тІергІан ши пазат а еана.

Б и к а т у. Шийла хан ю, хІорш вуно чІогІа оьшур йолуш
хІуманаш ю.

А н у. Цомгуш-могуш хилча а бохуш, Іалашдина Іежаш дара
сан. ХІара цхъа тІоьрмиг Іежаш а, ши кара а деана ас.

Б и к а т у. ХІара Іежаш дархошна дохъуйтур ду, кху
каранаша цхъана тІемалочун куьйгаш дохдийр ду.

З и н а . Ас хІара ши этка еана.

Б и к а т у (*хъажа а хъожий*). ХІорш-м хъаха ю, инарлина
яхьийта а мегар йолуш, дика эткаш. Ахъ хІун еана, Хъава?

Х ъ а в а. Ас ши пазат а, итт хІоа а деана, кІезга хІума-м ю
хІара, эскаре яхьийта.

Б и к а т у. ХІума кІезга елахъ а, гІуллакх доккха ду. ХІара ши пазат йита, итт хІоа дІахъуо, хъо деа бераца хала йоллу.

Х ь а в а. И дийца а ца оьшу. Ца йиъна а, ца мелла а, царна оьшург латтор ду-кх вай.

Б и к а т у. ХІара хІоаш вай лазарете¹ дохъуьйтур ду, ткъа кху пазаташа цхъана тІемалочун ши ког бохбийр бу.

Цу тайпана, жима а, воккха а, гІийланиг а, мисканиг а – тылехъ волу шаверг – тІемалошна оьшург латтош, фронтана гІуллакх дан кийча ву. Шаьш гІело ларах, шайна ницкъ хиларх, бен ца хета царна, мостагІчунна тІехъ толам баьккхичхъана.

Амма наггахъ нисло шен къомах дІакъаьстинарг а. Иштта ву тІамах ведда лелаш волу ши дезертир Исаьиллий, Супалуй. Къонах мел верг тІае вахана, хІара шиъ, осал мел дерг лелош, шайх нах а кхардош, цІахула ваьлла лелаш ву.

Исаьил, шега ца йогІушехъ, Камета йига араваьлла. Хан яьлладчу хенахъ, Супалу а эчна, тешнабехкаца БикатугІеран чу а вахана, Камета ядо гІоьртина иза. Каметас, шен ден хилла шалгон топ схъа а эчна, дуьхъало йина. Каметий, Исаьиллий, вовшашкара герзаш а кхетий, ле. Деши санна, цІена, оьзда йоІ Камета цхъа а тайпа бахъана а доцуш хІаллакйина осалчу Исаьила.

Иштта къиза хедира Каметин, Ханпашин вовшашка болу мерза безам.

ХанпашагІар Сталинградски фронтехъ бу. Серафимович-гІалина юххехъ лаьтташ йолу церан взвод шайн полкаца керладчу позицешка юхаяьлла. Са а даьІна, тІае хІитта дезаш бу бІаьхой. Шаьш садоІучу хенахъ цІа дагадогІу царна, машаречу дахаре сатосу. Бульбас боху, тІом чекхбаьлча, ша агроном хир ву, массо хІуманал а латта дукха деза шена, адамашна ялта, стоьмаш, зезагаш кхиор ду ша. Гнездиговс ша болх бинчу школе сатуйьсу. Червленне дІакхоччушехъ, ша юха а берашна хъеха хІуттур ву, дукха хан ялале, аспирантуре а гІур ву ша, боху цо. Асановс дуьйцу: «Вай цІа кхаьчча, малх санна, цІеначу метта охъавуьжуш, мерза-мерза хІума юуш, дика са а даьІна, цхъана йоккхачу

¹ Лазарет – эскаран дакъа долчохъ йолу жимо больница.

туьканан заведующи гІур ву со я ансамблехъ илли ала волалур ву». Цаьрга ла дугІуш а Іийна, Ханпашас боху: «Йохийнарг вай, тІом дІабаьлча, меттахІоттор ю. Доцчу хи далор ду, керла заводаш, хІордаш дохкур ду. Туьйранахъ санна, хаздийр ду дахар. ТІаккха, Іаббалц деша а дешна, оцу стигалан Іаьрчашка, цу седарчаш тІехъ хІун ду, хьажа гІоттур ву».

Цу тайпана ойланаш йо бІаьхоша тІамехъ шайна мукъа еанчу хенахъ. Адамийн машаре дахар дохош веанчу мостагІчух кхин а чІогІа лата дог догІу церан ишттачу ойланашка бевлча. Уьш шайн лехамашца, деган ойланашца машаре адамаш ду, беркате бу церан лаамаш, кьинхетамах дуьзна церан дегнаш. Амма, Даймакхана тІе кхерам хІоьттича, тІемалой хилла царех.

Пьесин пхоялгІачу суьрта тІехъ гучудолу Ханпашас кхин а даккхий тІеман хьуьнарш гайтина хилар. Лакхарчу сержантан дарж а делла цунна, пулеметни шина взводан командир а хІоттийна. Драматурго, Нурадилов тІамехъ гайтина ца Іаш, цуьнан шен накьосташца йолу юкьаметтигаш гучуяхна ца Іаш, кхечу бІаьхошка а дуьйцуьйту Ханпашин амалех, цуьнан кьонахаллех, майраллех лаьцна. Гнездиловс боху: «Шо сов хан ю накьост Нурадилов соьца тІамехъ волу. Оцу ханна Захаровка, Толстой, Шигра, Байракх районашкахъ ялх бІе ах бІе фашист вийна цо, пхиь пулеметни точка йохийна, шийтта мостагІ лаьцна каравалийна. Цо и гІуллакх дарна ЦІечу Седанан а, БІаьхаллин ЦІечу Байракхан а ши орден елла цунна. Вуьззина тІемало а, дика накьост а ву Ханпаша». Иштта мах хадабо Ханпашин цуьнца цхьаьна тІамехъ болчу бІаьхоша.

Майра бІаьхой а, тешаме накьостий а бу Нурадиловн взводехъ. Тайп-тайпанчу кьаьмнех бу уьш: оьрсий, нохчий, украинцаш, гІалгІай, гІебартой. Вежарий санна, бертахъ бу, вошашна гІо деш, вовшийн Іалашбеш, ларбеш, шайн синош ца кхоадо цара. МостагІчун пулеметни ши точка йохор тІе диллина Нурадилов Ханпашин взводана. Хала а, Іаламат кхераме а гІуллакх ду иза, хІетте а, шайн накьостий ларбархьама, шай-шай цига вахийтар доьхуш бу тІемалой:

Х а н п а ш а. ...МостагІчун пулеметни и ши точка йохор вайна тІедиллар, вайн взводана бина боккха ларам бу. Шен лаамехъ цига ваха ши стаг веза. Хъанна лаъа цига ваха?

Ф е д о р о в. Сан цІахъ делха а, диса а дац, со вахийтахъа цига, накъост командир.

Б а р к и н х о е в. Федоров цига ваха жима ву, со гІур ву, накъост Нурадилов.

Ф е д о р о в. ТІамехъ жима хила цхъаьннан а бакъо яц.

Г н е з д и к о в. Со тІамехъ волу дукха хан ю, накъост старши сержант, со гІур ву цига.

Б у л ь б а. ДегІана жима а волуш, цхъанне гур а вац, со вахийтийша цига.

А с а н о в. Накъост командир, ас доьху суо цига вахийтар.

Ф е д о р о в. Я велла, я и декхар кхочушдиний бен, юхавогІур вац со.

Х а н п а ш а. Вала атта ду. Толам баккха хала ду. Коьртаниг, толам а боккхуш, висар ду. Іаламат кхераме а, хала а гІуллакх ду иза. Цундела суна цига Баркинхоев, Бульбий вахча бакъахъа хета. Федоров керла веана ву. Гнездииков, суна цхъаь хилахъ, сан метта хила везаш ву.

Ф е д о р о в. Накъост командир, ас вайн Даймехкан дуюхъа доьху хьобга, цига суо хъажор.

Б а р к и н х о е в. Цунна иштта лууш хилча, Федоров вайита соьца. Тхойша ледара ца хила вогІу.

«Некъ дика хуьлда, кхиамца воьрзийла!» — олий, и шиъ дІахъажаво командиро и жоьпаллин декхар кхочушдан.

Иштта вовшашна чу садиллина, цхъа барт болуш, доьналла, майралла йолуш гайтина тІемалой. МостагІчух озавалар, кхеравалар хІун ду ца хаъа царна.

Керла атака ян кечлуш бу мостагІий. Немцойн кеманийн гІовгІа хеза, бомбанаш етта. Яккхийчу тоьпийн, минометийн йийлар чІагІло, пулеметаш, автоматаш сихло. Фашисташ луьрчу атаке богІу, тІом чІагІло. Цхъаьна хъарчийна пхи граната а оьций, йогІучу немцойн танкана кІел эккха Гнездииков. Танк соцу. Чу-кара баханчохъ Бульбас а, Асановс а эшабо немцойн салтий. Ханпашин

пулемето аре мел ю охъабехкина фашисташ. МостагІий бевдда. Амма тІамехъ турпалаллица воъжна Гнездиков а, Асанов а. Юха ца вирзина немцоша дІалаьцна йолчу лакхе тІера пулеметни ши точка йохо вахана Баркинхоев, Федоров.

МостагІчун цхъайолу пулеметни точканаш хІинца а йохоза ю. Бульба а оьций, шен пулеметца уьш хІаллакьян воьду Ханпаша.

Пьесин кхоалгІа дакъа

Немцойн блиндажехъ

Пьесин йолхалгІачу суьрта тІехъ фашистийн къизалла гучуьолу. Дика кечйинчу блиндаж чохъ, паргІатбевлла Іаш бу гестаповцаш Ральффий, Ганссий. Хьалха лаьтташ хаьржина даармалар делахъ а, синтем байна хеталуш ву ши гестаповец. И шиь мелла а воьхна хилар гойтуш ду церан къамел. Делахъ а цкъачунна шаьш ницкъ болуш хета царна.

Немцойн пулеметни ши точка йохо вахана волу Баркинхоев-вий, Федороввий минанаш тІе нисвелла, чевнаш а хилла, гІелвеллачул тІаьхъа лаьцна, каравигина цара. И шиь леван, цаьргара шайна пайдехъа болу хаамаш баха гІерта гестаповцаш. Юьхьанца Федоров чу а вигина, дукха чІогІа цунна гІело еш, шайна оьшург цуьнга дийцийта гІерташ, хьийзаво цара. Амма мостагІчунна оьшу цхъа дош шен багара ца дольтуш, ерриге а церан къизалла а лайна, Іожалла тІеобцу Федоровс. Баркинхоевна кхерам тосуш, кхунна хьалха тоьпаш тоьхна фашисташа Федоровна. Цул тІаьхъа Баркинхоев хьаьстина-хьаьгина чувигира гестаповцаша. Кхуьнга чІогІа хаза дуьйцуш, шайна тІеверзо гІоьртира уьш. Амма Федоровсчул а чІогІа дуьхьало йира Баркинхоевс. И ца ладелла гестаповцаш, кхуьнца хьалха шайн хилла кІеда-морзалла а йитина, къизалла гайта бевлира. «Ас хІинцца вуьйр ву хьо, вахкавелла ламанхо!» – боху Ганса. Амма сикхха тІекхиинчу Ханпашас-сий, Бульбассий кІелхьарвоккху Баркинхоев.

Авторо шен драми тІехъ вайн бІаьхойн къинхетамаллий, фашистийн къизаллий вовшах юстуш гайтича санна, хетало.

«Турпалхой леш бац»

Хамидов Іабдул-Хьамида шен коьртачу турпалхочо Нурадилов Ханпашас тІамехь дакъалаьцна коьрт-коьрта меттигаш гайтина пьеси тІехь. Драмин тІаьххьара долу ворхІалгІа сурт Сталинград ларъеш бина тІемаш гойтуш ду.

ГІалин йистехь цхьана борза тІехь оборона лаьцна НурадиловгІар. Йоккхачу тІеман чІагІонца тІегІерташ бу фашисташ. ХанпашагІаргахь кІезиг бен тІеман гІирс бац. Пулеметан патармаш цхьа гІап бен дац, цхьаь бен граната а яц. ТІеман гІирсах боьттина тІебогІуш болу мостагІий аре яьккхина бу. ХІорш кхоь бен вац: Нурадилов, Бульба, Баркинхоев. Оцу Іаламат халчу хьелашкахь йоккхачу майраллица фашистех лета уьш. Шайн герз чекхдаьлча, шаьш байинчу мостагІчун салташкара оцу тІеман кІуьрлахь герз схьа а оьцуш, тІом бо цара. Йиь автомат, цхьа тапча а еара Ханпашас. Алссам фашисташ бисира тІеман араьх Іахка, амма кхачош дацара мостагІийн магІарш. Луьра тІом бира НурадиловгІара, дукха фашисташ эгийра цара шайн тІаьххьарчу тІамехь. Кьонахаллица Іожалла тІеийцира кхаа турпалхочо.

Нурадилов а, цуьнан накьостий а байина аьлча, дошлойн полкан командиро, полковнико Захаровс боху: «И бакъ дац! Турпалхой леш бац, шаьш халкъана динчу гІуллакхаца баха буюсуш бу. Ас куралла йо, ишттачу тІемалойн со куьйгалхо хиларх. Хан-зама дІаяьлча, дуккха а хІуманаш дицлур ду, амма цкъа а йицлур яц Нурадиловн, цуьнан накьостий санначийн сийлахь цІераш!».

Буюрсачу тІамехь цхьа эзар гергга фашист хІаллаквина турпалчу пулеметчика Нурадилов Ханпашас. ТІеман даккхий хьуьнарш гайтина цуьнан накьосташа Гнездиловс, Баркинхоевс, Бульбас, Соловьевс, Федоровс, Асановс. Даймахкана дІаделла цара шайн кьона дахар. МостагІчунна тІехь толам боккхуш, тІеман араьх эгна уьш. Даймохк Іалашбеш, халкъана паргІато йоккхуш велларг адамийн дегнашкахь гуттаренна а вуюсу, тІекхуьучарна масал хулий лаьтта цуьнан цІе. Цундела аьлла автора шен турпалхойх "Лийрбоцурш", адамашна уьш цкъа а бицлург цахилар чІагІедеш.

ТѢдахкарш

1. Муха бу пьесин дІахІоттам?
2. Даймохк ларбан хІиттинчу бІаьхойн майралла, турпалалла муха билгалйолу пьеси тІехъ?
3. Тайп-тайпанчу къаьмнех болчу бІаьхошна юкъара доттагІалла а, уьш къинхетаьме хилар а муха гайтина драматурго?
4. Дийца, пьеси тІехъ Нурадилов Ханпашин васт кхолларан башхаллех.
5. Пьесин прологан, эпилоган хІун маьІна хета хьуна?
6. Пьесин цІе «Лийрбоцурш» хІунда ю аьлла, хета хьуна?

Сочинени язъян теманаш

- 1, Даймехкан тІамехъ бІаьхочун майралла.
2. Нурадилов Ханпаша Сийлахъ-боккхачу Даймехкан тІамехъ.
3. «Лийрбоцурш» – турпалаллин драма.

КХОАЛГІА ДАКЪА

ХІИНЦАЛЕРА НОХЧИЙН ЛИТЕРАТУРА (XX бешеран шолгІа ах)

КЪОМАН ЛИТЕРАТУРА XX БІЕШЕРАН 20 – 40-чу ШЕРАШКАХЪ КХИАРАН ЖАМІАШ А, ХІИНЦАЛЕРА ЛИТЕРАТУРА А

Халкъан дахарехъ хуълчу хийцамашца цхъаьна кхуьуш схъаьна къоман исбаьхьаллин литература. 1920 шераш дуьйлалучу муьрехъ кхоллаелла керлачу буха тІехъ йолу нохчийн поэзи, язйина дуьххьарлера пьесаш, араевлла прозин жанрашкахъ йолу произведенеш: дийцарш, очеркаш, повесташ. Къоман литература сиха кхуьуш схъаеана хан ю дІадаханчу бешеран 20-30-гІий шераш. Оцу муьрехъ язйина нохчийн литературин бухбиллархо волчу Бадиев СаьИда шен ерриге а исбаьхьаллин произведенеш. Теманашца, жанрашца шуьйра ю цуьнан кхолларалла, халкъан оцу хенахьлерчу дахаран ерриге а агІонаш чулоцу яздархочун исбаьхьаллин произведенеша. Бадиев СаьИдан проза тахана ю нохчийн литературин исбаьхьаллин лакхенашкахъ.

ХІетахьлерчу литературехъ коьртанаш поэтически жанраш хиллехъ а, цаьрца цхъаьна кхиьна проза а, драматурги а. Цунна тоьшалла ду Сальмурзаев Мохьмадан дийцарш, Эльдарханов Исин, Шерипов Денильбекан пьесаш, Бадиев СаьИдан прозин, драматургин произведенеш, Музаев Нурдинан пьесаш, дийцарш, Айсханов Шамсуддинан дийцарш, очеркаш, пьесаш, цаьрга терра кхиболчу авторийн произведенеш а.

1930-чу шарахъ “Революция и горец” журналан масех номерехъ зорботохна Арсанов СаьИд-Бейн йоккхачу эпически произведенін дакъош. Дукха хан ялале нохчийн маттахъ “Ши тІаьхье”

цѐ а йолуш арахецна и роман. Оццу шарахь араьялла Бадугев СаѐИдан “Петѐамат” цѐе йолу чекхѐяккхаз айсина роман а. Цу тайпана, кѐоман литературехь романан жанр йолорхо ву Арсанов СаѐИд-Бей а, Бадугев СаѐИд а. Билгалдаккха деза, Бадугев СаѐИд юѐззина чекхѐяьлла роман язѐян ца кхиѐнехь, Арсанов СаѐИд-Бейс эпически йоккхачу форманан берриге а лехамашна жоп луш йолу роман нохчийн, гѐалгѐайн литературашкахь дуѐххѐара язѐйна хилар. Бакѐду, Арсанов СаѐИд-Бейс шен произведенеш оѐрсийн маттахь язѐйна, амма шайн чулацамца, исбаѐхѐаллин суртхѐотторан а, васт кхолларан а кѐастамашца кѐоман литературин произведенеш ю уыш.

Арсанов СаѐИд-Бейн дуѐххѐарлера произведенеш араевлла 1920-чу шерийн хѐалхарчу эхехь. Цуѐнан дийцарш, очеркаш, статьяш, зорбатоѐхна “Советский юг”, “Известия” газетийн агѐонаш тѐехь. Тѐаѐхѐо яздархочун произведенеш арахецна “Красная новѐ”, “Народный учитель” цѐерш йолчу журналаш тѐехь а.

1930-чу шерашкахь а, 40-гѐа шераш дуѐйлалучу муѐрехь а арайийлина Мамакаев Мохѐмадан исбаѐхѐаллин произведенеш а. Царах ю «Коминтерн» очерк, «Доттагѐалла», «Чѐегѐардиг» цѐерш йолу стихотворенийн сборникаш, поэма «Цѐий хуѐйдина лаѐмнаш», «Суй» цѐе йолу стихотворенийн, поэмийн сборник.

Оцу шерашкахь кѐоман литературехь эвсараллица болх бина Музаев Нурдина а. Зорбанехь араевлла цуѐнан «Вайн заманан за-за», «ѐуѐйре а, суѐйре а», «Колхозан ловзар» цѐерш йолу пѐесаш, «Атагѐийн тогѐийчохѐ» дийцар, «Бакѐ новкѐахѐ гѐулч», «Сан некѐ», «Деган аз», «Ткѐес деттачу новкѐахѐ» цѐерш йолу стихотворенийн сборникаш.

1930-чу шераш чекхдовлучу – 40-гѐа шераш дуѐйлалучу муѐрехь литератураина юкѐабаѐхкина исбаѐхѐаллин похѐма долу кѐона поэташ, прозаикаш Мамакаев ѐаѐрби, Сулаев Мохѐмад, Гадаев Мохѐмад, Эдилов Хасмохѐмад, Саидов Билала, кхиберш а.

Цу тайпана, XX бѐешеран 20-40-гѐий шераш нохчийн литература сѐиха кхиана мур бу, ерриге а жанрашкахь кхиамца болх бина хѐетахѐлерчу яздархоша. Нохчийн литературни мотт кхиарехь мехала хилла оцу хенахѐлера литература.

Мехала чулацам, лаккхара исбаьхьалла йолу халкъан барта кхолларалла шен бухехь а йолуш кхиъна нохчийн йозанан литература. Иаьрбийн а, оьрсийн а классически литературех а, дуьненан кхечу къаьмнийн литературех а пайдаэцна нохчийн яздархоша исбаьхьаллин говзалла караерзош.

Нохчийн литература Сийлахь-боккха Даймехкан тIом лаьттинчу шерашкахь (1941-1945)

Адамийн машаран къинхьегам юкъахбаьккхира гитлеровски Германис ямартлонца болийначу тIамо. 1941-чу шеран 22-чу июнехь вайн Даймакхана тIелетира фашистски мехкашдIалецархой. Дуьненахь хIинццалц схьа хиллачу тIамех уггаре буьрса а, къиза а тIом бара милитаристски Германис болийнарг. Иаламат яккхий халонаш хIиттира вайн Даймакхана хьалха. Кхийолу пачхьалкхаш дIаловцуш вайна тIекхачна, герзах йовьтина йолу фашистски ардангаш эшо езара. Дерриге халкъаш хьалагIевттира мостагIчунна дуьхьал, дIаболабелира Сийлахь-боккха Даймехкан тIом.

ТIамо хийцира Даймехкан дерриге а дахар. Берриге ницкъ мостагI эшорна тIехьажо дийзира. Литературина хьалха а хIиттира керла декхарш. Сийлахь-боккха Даймехкан тIом болчу шерашкахь, массо а къаьмнийн литературашна санна, нохчийн литература хьалха а хIиттира Даймохк фашистски акхаройх ларбарна тIехьажийна долу сийлахь декхарш.

Герз кара а лаьцна, тIаме хIиттира цхьаболу яздархой, вукхара идейно-политически болх вовшахтухура хьалкъа юкъахь. Массо а яздархочун дош даггара, ницкъах дуьззина дара оцу буьрсачу хенахь. Яздархойн исбаьхьаллин дашо адамийн дегнашкахь луьра цабезам кхиабора мостагIчуьнга, Йорайохура фашистски мехкашдIалецархойн Иалашонаш. Шайн произведенешца цара кхин а алсамбоккхура Даймакхе а, халкъе а болу мерза безам, бIаьхойн дегнашкахь стогалла, майралла кхийора. Лаккхарчу идейни айамца кхочушдира вайн литературо оцу халачу хенахь шена хьалха лаьттина сийлаллин декхарш.

ТIеман юьххьехь дуьйна литературин коьрта тема хилла дIахIовттира мостагI хIаллакваран, даймохк фашистски йовсарех

паргIатбаккхаран тема. Яздархойн ерриге а произведенеш оцу Iалашоне хъажийна яра.

Къаьсттина сиха араевлира поэтически произведенеш. Царна тIехь поэташа Iорайохура мостагIчун ямарт Iалашонаш, гойтура фашизман ма-ярра йолу амалш, дерриге а адамашка тIамна ондда дуьхьало яре кхойкхура. Оцу кхайкхаман маьIна “мехкан сий лардан”, мостагI эшаван адамийн оила гIаттош дара. Иштта яра Мамакаев Iаьрбис язйина «Дерриге а тIамна» цIе йолу стихотворени, Саидов Билалас язйина «ДIахоалда хьуна» боху стихотворени, Музаев Нурдинан, Эдилов Хасмохьмадан, Сулаев Мохьмадан стихотворенеш.

1941 шарахь, тIом дIаболабелла дукха хан ялале, нохчийн, гIалгIайн, оьрсийн меттанашкахь язйина произведенеш тIехь а йолуш арахийцира №1 йолу “Альманах¹”. Нохч-ГIалгIайн яздархойн Союзо арахецначу оцу альманаха тIехь зорбатоьхна яра Музаев Нурдинан, Эдилов Хасмохьмадан, Яндиев Джамалдин, Осмиевн Хьамзатан, кхечеран а стихотворенеш, публицистически статьяш, кхийолу материалаш а. “Тахана хIор советски стаг турпалхо хир ву. Шайн догIмашца ларбо турпалхоша шаьш кхийина нана-Даймохк. Цара балар гIюле лору безаш болу нана-Даймохк мостагIчуна дIа ца луш. Иштта болу турпалхой эшалур бац, уьш мостагIчух озалур бац... МостагI вохийна хир ву! Фашизман цIийшлахь долу куьг сацийна хир ду! Толам вайгахь хир бу!” – бохуш чIагIдора яздархоша.

1941 шо чекхдолуш араелира “Капитан Маташ Мазаев” цIе йолу книга. Цу тIехь нохчочун Мазаев Маташан бIаьхаллин хьуьнарш дуьйцуш йолчу “Правда” газета тIера схьаэцначу материалашца цхьаьна зорбатоьхна яра Мамакаев Iаьрбин “Турпалхочун танкистан доьзал” аьлла, очерк а, “Чевнаш хиллачу капитане” цIе йолу стихотворени а, кхечу нохчийн, оьрсийн, гIалгIайн яздархойн Мазаев Маташан тIеман хьунарех лаьцна йолу произведенеш а. Ишттачу произведенеша майрачу тIемалойх масал эцаран оила

¹ *Альманах* – тайп-тайпанчу яздархойн произведенеш лаьтташ йолу литературин сборник.

кхийора, мостагІчунна ондда дуьхьялояран, Даймехкан паргІато лаьръяран лаам чІагІбора.

Даймахке кІорггера безам кхиош яра Мамакаев Мохьмада тІом болчу хенахь язйина стихотворенеш а. Дог Іовжош ю цуьнан “И йоблхуш яц” цІе йолу жима стихотворени. Говза поэтически васт кхуллуш гайтина цу тІехь тІамехь кІант вийна нана. Шен кІантана дог лозу цуьнан, халчухІоьттина иза, амма йобхна яц. Даймахке деана вон кхин а алсам Іаьткьина нанна, бекхаман ойла гІаьттина цуьнан кийрахь.

ТІулг санна, макхьелла и нана –
Шен кІентан коша тІехь лаьтта.
ХІан-хІа, яц! Йоблхуш яц и нана:
Катоьхна и борзах хьаьрчи.

ТІаккха, шен кхолламна кІел сецна,
И гІаьтти дог цІарца догуш,
Ягийнчу хІусамех бІаьрг кхетта –
ГІулч яьккха цуо, хьалха йолуш.

ЦІе яккха, доттагІа, нуьцкьалчун:
Безамо гулийна чІир ю,
Я ненан сийлахьа безам бу?

КІант вийначу ненан васт хІоттош, яздархоша гойтура цуьнан Даймахке болу боккха безам.

Вайнехан халкъан бартан произведенешкахь санна, кІант дІахьажош нанас цунна тІедиллира майра хилар, ша ца кхоош, Даймохк Іалашбеш, эшахь шен са а дІадалар. Осала хилий, кІиллолла дахьаш шена тІе юха ма воьллахь, олий, кхуьйлура нанас тІаме воьдучу кІанте.

Мамакаев Мохьмада шен “КІиллочунна” цІе йолчу стихотворени тІехь дика гайтина стешалла, тІамехь шен са дадийна лелар халкъалахь дукха сийсаза хилар. Ишттаниг, юха цІа вирзича, тІе ца оьцу дас а, кьомо а, махко а. Халкъан цІарах поэто боху кІиллочуьнга: “Къам, хІусам я Даймохк мичахь бу хьан? Йиш-

вешин, доттагIчун цIе яккхалахь. Даймохк бац, къам а дац, осала са”– халчу дийнахь Даймахкана ямарт хиллачунна цкъа а геч ца до адамо, неIалт кхайкхош бIалл кхуссу цунна:

ДIо новкъахь гуш болу и лекха барз
Ас хьуна кхийсинчу бIаьллеха бу...
Кхоссалаш, кхоссалаш цу барзе бIал!
И хьан барз неIалтца хьекъабеш бу.

Иштта нуьцкъала сурт хIоттадо Мамакаевс шен махкана ямарт хиллачуьнга болу цабезам буьйцуш.

“Фашисташна дуьхьал стихаш” аьлла, сборник арахийцира вайнехан поэташа 1941 шарахь. Оцу поэтически сборника тIехь яра Мамакаев Iаьрбин, Музаев Нурдинан, Эдилов Хасмохьмадан, кхечеран а фашисташна дуьхьал хьажийна йолу стихаш. МостагIчунна дуьхьал халкъан оьгIазло гIаттайора оцу произведенеша. Даймахке, халкъе йолу оила чIагIйора.

Оьрсийн яздархойн публицистически статьяш, очеркаш, стихотворенеш, кхийолу тIеман тематиках лаьтта исбаьхьаллин произведенеш нохчийн матте а йохуш, зорбатухура. Иштта нохчийн маттахь араевлира А. Толстойн статья “Мила ву Гитлер, стенга кхача гIерта иза”. И. Эренбурган “Адамаш даархой”, “Муьлуш бу уьш”, “Стешха тIемало Бенито Муссолини”, Н. Тихоновн “Кавказан сий”, П. Павленкон “ГIазот”, В. Гроссманаан “Боьмаша цIийIуьйдурш”, цаьрга терра кхийолу произведенеш а. Лев Кассила берашна язйина “Кегий Буденовхой” цIе йолу книжка а арахийцира Мамакаев Iаьрбис гоч а йина.

Оцу произведенеша фашистийн Iаьржа Iалашонаш Iора а йохуш, адамийн дегнашкахь цаьрга луьра цабезам гIаттабора.

ТIеман хенахьлерчу дуккха а произведенешкахь къаьсташ билгалдолу бIаьхочун турпалаллин васт. Бакьонца болчу тIамехь Даймохк ларбеш волу тIемало ша тоьлург хиларх даиманна тешна хуьлу. МостагI мел ницкъ болуш велахь а, иза эшавийр вац аьлла цхьацуьрриг а шеко йолуш бацара вайн тIемалой.

Нохчийн поэзехь кхоьллина долу бIаьхочун исбаьхьаллин васт Даймахко кхийинчу тIемалочун йоккха патриотизм а, турпа-

лалла а гойтуш дара. Саидов Билалин “Темалочуьнга”, “Советски эскар”, “Кланте”, Эдилов Хасмохьмадан “Блаьрзе стаг”, “Темало хьобга!”, “Кавказан аьрзу”, “Суьрте”, Музаев Нурдинан “Толам вайн бу”, “Вайна хьехна” бохучу стихотворенешкахь вайна хьалха хIутту шен Даймехкан а, халкъан а маршо ларьархьама муьлхха хало ловш волчу, мостагIчунна йоккхачу турпалаллица дуьхьал волчу Темалочун васт.

Саидов Билалас “Темалочунга” цIе йолчу шен стихотворени тIехь яздо:

Даймахкехьа майра леташ,
Халкъан маршо доггах ларьеш,
Шайн сий-пусар дан йиш йоцуш,
Шу ду уггар турпалчарах.

ХIор дешан къеггина маьIна а долуш, кхета аттачу, ондда интонаци йолчу оцу стихаша дика гойту бакьонехьа къуьйсуш болчу Темалойн патриотизм а, майра дог-ойла а. Ницкъ а, оздангалла а шайца билгалийолучу “майра леташ”, “маршо... ларьеш”, “сий”, “турпалчарах” бохучу дешнаша гIо до паргIато ларьеш волчу блаьхочун дуьззина васт кхолла. “Советски эскар” цIе йолчу стихотворени тIехь авторо чIагIдо вайн Темалой – “дог майра лобмаш” мостагIа цуьнан шен “бенахь” вохор волуш хилар. Саидов Билалин кхечу стихотворенин лирически турпалхочо боху: “Дог дера сан майра клант, етташ ата мостагIа!”

Даймохк ларбеш волу Темало гуманист ву, къинхетамен дог ду цуьнан, амма цуьнан “бекхаман ойланаш малх бузе керча”. Шен махка бохам бохьуш веанчу мостагIчух дера лета иза, цунна тIехь толам баккхархьама эшахь, шен са а дIадала кийча ву. Ишттачу блаьхочун васт хIутту Эдилов Хасмохьмада тIеман хенахь язйинчу стихотворенешкахь. Буьрсачу тIамехь чIагIло фашисташна дуьхьал гIаьттина ойла. “Блаьрзе стаг” цIе йолчу стихотворени тIехь поэто гайтина тIамехь “бомбано чов ярна” блаьрса дайна салти. Иза шегара бала балхош вац, мелхо а шех кьахетачеран дог ир-кара хIиттадо цо. “Болатал чIагIло шу фашисташ бохо!”– иштта бу салтичун даггара лаам.

“Кавказан аьрзу”, “Суьрте” цIерш йолчу стихотворенешкахь Эдилов Хасмохьмада хIоттийна вайн халкъан сийлахьчу кIентан Советски Созан Турпалхочун Нурадилов Ханпашин васт. Майрчу бIаьхочо Нурадилов Ханпашас шен къона дахар дIаделла Даймохк ларбеш. Ханпашина дукха безара ша кхийна Даймохк, цуьнга ца лалора фашистски йовсарша иза аьшнашбар. Шен лаамехь фронт-е вахана волю Нурадилов чIогIа летара мостагIех, цаьрга болчу цабезамах дуьзнера цуьнан майра дог. Луьрчу тIамехь цхьа эзар гергга фашист вожийна турпалчу пулеметчико. Поэто исбаьхьаллин васт хIоттош билгалдоху къоначу тIемалочун бIаьхаллин хьуьнарш, Даймехкан дуьхьа, халкъан дуьхьа цо шен дахар дIаделла хилар.

Нурадилов Ханпаша шен са кхоош а, Iожаллех кхоьруш а вац. Иза Даймахкана орцахваьлла, хьашт хиллачохь Iожалла тIеэца кийча ву. «Ша винчу халкъана дахар дIаделла, герзаца Iожаллин тIаме дIахIоьттира”– боху стихотворени тIехь. Халкъана паргIато йоккхуш велларг даиманна а адамийн дегнашкахь вуьсу, цуьнан цIе цкъа а йицлуш яц. Цундела поэто Ханпаша дагалоцуш боху “Декар ду халкъан аз дуьне мел деха, декар ду иллеш а, хьан хьуьнар дуьйцуш».

Эдилов Хасмохьмадан тIеман хенахьлерачу стихийн лирически турпалхочун дог-ойла къегтина гучуйолу «Сий делахь, Латта!” цIе йолчу стихотворени тIехь. КIорггера маьIна долуш ю поэтически говза язйина йолу и стихотворени. Стеган дахар, ирс, сий цуьнан шен Даймахкаца йолчу юкъаметтигах дозуш ду. Даймехкан латта ду стаг сийлахь веш дерг, цуьнга ирс кхочуьйтург. Иза лардар хIоранна а тIехь ду. Эдиловн лирически турпалхочо чIагIо йо “кхехка цIий саццалц” и лардан. Нагахь санна мостагIчуьнца дIахьочу кьийсамехь валар нислахь “Хинболчу сан борзах цинц тохий бIаьрга, Совцабе! Ата уьш! ХIаллакбе, Латта!”– боху цо. “Латта” боху дош шуьйрачу маьIнехь даладо поэто. Иза вина меттиг а ю, вайн берриге Даймохк а бу.

Чов йоцуш, цIий доцуш,
ТIом хилла бац-кха,
Ирсан стом ларбан а

Дац цуърриг атта.
Ас догI ца кхойна
Сайн дуй чекхбаккха:
“Кхехка ций саццалца
Хьо лардан, Латта!”

Лирически турпалхочун кхоллам Даймехкан лабттах дIакъасталур боцуш бу. “Турпалхойн магIарехь” шен Южаллин сахьт тIехЮбттича а, бовхачу безамах юъззина йолчу сирлачу ойланца боху цо: “Чурта тIе яздан хъан баркалла оьшу, ирс къуьйсусх веллачун, сий делахь, Латта!”

ТIеман заманакхелерчу нохчийн литературехь мехала произведени ю Сулаев Мохьмадан «Малх тоьлур бу» цIе йолу поэма. Оцу поэмел хьалха тIеман хьокъехь Сулаев Мохьмада язйинера “Малх къуьйсу тIом”, “ГIовтта” цIерш йолу стихотворенеш. Царна тIехь поэт кхойкхура массаьрга а “Даймехкан сий лардечу цу тIаме” хIиттаре. Фашистийн кьиза амалш схьагойтуш, адамийн дог-ойла царна дуьхьалъяккхар яра авторан Iалашо. Изза тема кхидIа а кIарг а еш, хIоттийна “Малх тоьлур бу” цIе йолчу поэми тIехь а. Шуьйра чулацам болуш ю поэма. Фашистски Германин “Iаьржа хьарамло” ма-ярра гайтар; адамийн йоккха патриотизм; дерриге а къаьмнаш цхьабарт хилла мостагIчунна дуьхьал доллар; вайн тIемалой Даймохк ларбеш майра летар а, церан даккхий хьуьнарш а; тылехь адамаша боху кьинхьегаман толамаш – иштта ду поэми тIехь къастош долу гIуллакхаш. МостагI мел чIогIа велахь а, вайн халкъаша цунна тIехь толам боккхург хилар чIагIдо автора.

Поэми тIехь ши идея, ши ницкъ бу вовшашна дуьхь-дуьхьал лабттах: “Цхьаь – Серло – СССР коьртехь! Важа–Бода – гитлеризм коьртехь!” Серлой, Бодий поэтан символашш ю. Серло - диканиг, адамашна паргIато яхьарг, маршонан идеалах дозуш дерг ду. Бода - вониг, кьизаниг, Iазапехь адам латтош дерг, фашизмах дозург ду. Иза тидаме эцча, къеггина билгалдолу поэмин А.С. Пушкинан дешнех лабтташ йолчу эпиграфан маьIна а “Малх бехийла, дIабойла бода!”

М. Сулаевс поэтически сурт хЮттош гойту халкыйн неІалт хилла болчу фашистийн ямарт амалш:

Фашисташ! Можа кучамаш! Іаържа дегнаш!
ТІаьххъара, шайш далале аьлла,
Шу тохаделла, карзахдевлла
Вонна нуьйр тиллина,
И шайн дин хаьржина,
Дуьненчохь и хоьхкуш хьийза:
Доцчу вон кхачо гІерташ,
Долчохь дика дохо гІерташ.

“Зулам дебош” чубаьржинчу фашисташна дуьхьал гІевттира “миллионийн дегнаш”.

Вайн боккхачу Даймахкан дерриге а халкъаш вовшашца юххера доттагІалла, вошалла долуш хиларо а, уьш цхьабосса мостагІчунна дуьхьал довларо а тоьшалла дора фашизм хІаллакйийриг хиларан. Поэми тІехь къастош хьахийна къаьмнийн республикаша мостагІчунна тІехь толам баккхарехьа лоцуш долу дакъа.

МостагІчунна дуьхьал лаятташ волчу тІемалочун лаам а, доьналла а нуьцкъала сурт хЮттош гойту поэто:

Шу гинчу сохьтехь, карахь герз ца нислахь.
Шен кийрара даьккхина цо дог тухур ду!
Дуьненнал бомба тІекхетча сана,
Шу лелхар ду!

Исторически дІадахнарг теллича а билгалдолу поэмин лирически турпалхочунна фашисташ “шайн Іожаллина тІе” боьлхуш хилар.

1943 шарахь язйина йолчу оцу поэми тІехь Сулаев Мохьма-да дог тешош гайтира вайн халкъаша фашизмана тІехь шеко йоц-цуш толам боккхург хилар. ТІеман халчу муьрехь мостагІ эшорг хиларан ойла адамийн дегнашкахь чІагІяр доккха маьІна долуш гІуллакх дара.

Тѐман заманахьлерчу нохчийн литературо, кхечу къаьмнийн литератураша а сана, шен болчу ницкъаца гӀуллакх ди-на фашисташ хӀаллак а бина, Даймохк паргӀатбакхарехьа.

Тѐдахкарш

1. Сийлахь-боккха Даймехкан тӀом болабеллачу хенахь литературина хьалха хӀун декхарш хӀиттира?
2. Муха чулацам бара тӀеман хенахь араевллачу произведенийн?
3. Нохчийн литературехь кхоьллинчу бӀаьхочун вастан хӀун башхаллаш яра?
4. ХӀун маьӀна хета хьуна Мамакаев Мохьмадан «И йоьлхуш яц» цӀе йолчу стихотворенин?

Нохчийн литература XX бӀешеран 50 –70-чу шерашкахь

Шен чулацамца а, исбаьхьаллин гӀирсашца а сиха кхуьуш схьаеана къоман литература. Шо-шаре мел дели керла теманаш, васташ, жанраш юкъаялош, шайн произведенийн исбаьхьалла лакхайоккхуш хилла яздархой. Амма нохчийн литературина, дерриге къомана цӀехьана инзаре бохам тӀебеана. 1944-чу шарахь нохчийн халкъ, шен махках а даьккхина, сибрех дахийтина. Сибрехахь даьккхинчу кхойтта шарахь сецна лаьттина къоман йоза, литература, искусство кхиар. Нохчийн маттахь хьоьхуш школаш ца хилла, нохчийн яздархойн книгаш ара ца хецна, къоман театр ца хилла.

Республика юха метта а хӀоттийна, нохчийн къам цӀа дирзинчул тӀаьхьа, 50-чу шерийн шолгӀачу эхехь дуьйна дӀадоладелла литература кхиар. ХӀетахь литературехь кхиамца болх беш хилла нохчийн къоман баккхий яздархой Арсанов СаьӀид-Бей, Мамакаев Мохьмад, Мамакаев Ӏаьрби, Исаева Марем, Гадаев Мохьмад, Музаев Нурдин, Саидов Билала, Сулаев Мохьмад, Эдилов Хасмохьмад, кхиберш а. Церан гӀоьнца литературе баьхкина къона яздархой а.

1956 шарахь Алма-Атахь араьлла Арсанов СаьӀид-Бейн “Маца девза доттагӀала» цӀе йолу роман. Авторан хьалхалерчу «Ши тӀаьхье» цӀе йолчу романан бух тӀехь язйинера и йоккха эпи-

чески произведени. Турпалхойн васташ даржош, сюжетан зІенаш тІеюзуш, идейно-исбаъхьаллин чулацам кІаргбеш болх бина авторо шен произведени тІехь. XIX-гІа бІешо чекхдолучу – XX-гІа бІешо долалучу муьрехь Нохчийчохь хилла юкЪараллин дахаран социальни хьелаш гайтина романехь. Оцу хенахьлерчу дахаран суьрташ эпически шуьйра, кІорггера дехкина. “Маца девза доттагІалла” романан шолгІачу книги тІехь болх беш а вара яздархо. Цуьнан цхьа кІеззиг долчу дакъошна зорба а тоьхна авторо. Амма шен Іалашо кхочушъян ца кхиьна иза.

1965-чу шарахь зорбанера араяьлла яздархочун “Серебристая улыбка” цІе йолу книга. Арсанов СаьІид-Бейс, ша къона волуш болх бинчу Колыме а вахна, хІетахь ша лелла меттигаш а гина, цигарчу адамашца цхьаьнакхетарш а хилла цІа веъча, арахецна и книга. Оцу мехкан буьрсачу хазаллех, цигарчу адамийн хьуьнарех лаьцна дуьйцу яздархочо шен книги тІерчу дийцаршкахь, очеркашкахь.

Арсанов СаьІид-Бей гоьваьлла яздархо вара. Цо мехала хазна йиллина литератури юкЪа, цунах а, цуьнан кхоллараллех а лаьцна статьяш арайийлина даккхийчу журналаш тІехь “Дружба народов”, “Дон”, кхечарна тІехь а. Яздархочун “Маца девза доттагІалла” цІе йолу роман мосуьйттазза араяьлла зорбанехь тайп-тайпанчу гІаланашкахь: Москвахь, Алма-Атахь, Соьлжа-гІалахь. Цуьнан дийцарш, очеркаш арайийлина тайп-тайпанчу меттигашкахь а, изданешкахь а. Арсанов СаьІид-Бейн дахаран некъ хедира 1968-чу шарахь. Иза кхелхинчул тІаьхьа арахецна “О близком и далеком” цІе а йолуш, коьрта долчу декъана зорба тохаз а хиллачу произведененийн книга. Цу тІехь кхечу произведенешца цхьаьна зорба тоьхна дара “Маца девза доттагІалла” романан шолгІачу книгина яздархочо лерина хилла дакъош а.

Арсанов СаьІид-Бей шен кхоллараллица, шен дахарца интернационалист, патриот хилла. Шен хаарш, шен беркате исбаъхьаллин поІма дІаделла цо къоман литература, культура кхиорна, къаьмнашна юкЪара доттагІалла чІагІдарна.

Нохчийн литературина юкЪа йоккха хазна йиллина Мамакаев Мохьмада. Цуьнан прозин, поэзин произведенешкахь къеггина гуш ду шен къомана хьанал волчу турпалхочун обзда васт. Цунна

хьоме бу шен Даймохк, хьоме ду халкъ, цуьнан хьалха дІадаханчух, таханлерачу дийнах, хиндолчух кІорггера ойлайо цо (“ТІулгаша а дуйцу”, “Даймахке”). Стеган паргІато а, сий а цуьнан халкъаца йолчу юкъаметтигах доьзна хилар гойту поэто. Цуьнан лирически турпалхочо шен дахар халкъан дахарца дусту. Даймохк боху дош шуьйрачу маъІнехь кхетадо поэто, иза вина меттиг хилла ца Іаш, берриге а вайн боккха Даймохк бу. И ойла къеггина билгалйолу «Со Сибарех вина вац» бохучу стихотврени тІехь:

Даьржинчу сайн Соьлжан боьрахь,
Амуран лекхчу тулгІешкахь,
Цхьабосса дог паргІат лаьтта,
Суна суо Даймахкахь хета..

Говза язйина ю поэтан лирически произведенеш. Церан чулацам а, исбаьхьаллин форма а вовшех къасталур йоцуш башха цхьанайина ю.

Граждански тІеман турпалхочун Шерипов Асланбекан васт кхоьллина Мамакаев Мохьмада 1962 шарахь араьйллачу шен “Революцин мурд” цІе йолчу роман тІехь.

Исторически бакъдолчийн бух тІехь язйина ю “Зеламха” цІе йолу роман а. Яздархочо боккхачу безамца кхоьллина Зеламхан васт. Шен турпалхочун гІиллакх-амалш билгалгяхар авторо кхочушдина цуьнан адамашца йолу юкъаметтигаш гайтарца, цуьнан ойла, психологи къеггина гучуйолу хьелаш кхолларца. Къехой, муьлххачу къомах уьш белахь а, Зеламхас лоруш а, царна гІуллакх деш а хилла. Зеламхех обарг винарг цу хенахьлера социально-политически дахар дара боху романан авторо шен коьртачу турпалхочух лаьцна.

Мамакаев Мохьмадан поэзи а, проза а нохчийн литературин мехала цхьа дакъа ду.

Ошаев Халидан кхолларалло а йоккха меттиг дІалоцу нохчийн литературехь. Исбаьхьаллин дийцарш, очеркаш, повешаш, романах, пьесах, литературоведческий, критический статьяш ю яздархочун кхоллараллехь. Теманашца а шуьйра ю цуьнан произведенеш. Исторически а, вайн заманан а тайп-тайпана гІуллакхаш

ойбу яздархочо шен произведенешкахь. Къаьсттина мехала ю “Алун шераш” цӀе йолу роман-эпопея. 1959-1964 шерашкахь зорбанера араьлла 4 книгех лаьтташ а йолуш, шуьйра чулацам болу и роман. Коьрта долчунна граждански тӀеман хьокхехь ю и йоккха роман. “Алун шераш” роман-тетралог¹ вайнаха граждански тӀамехь паргӀатонехьа, шайн мохк ларбеш латтийна кыйсам гойтуш ю. Шуьйра эпически суьрташ дехкина оцу чолхечу хенахьлерчу къоман дахаран. Исбаьхьаллица кхоьллина, хӀоранна гӀиллакхамал гучуйолуш ду коьртачу турпалхойн Шепиев Ахьмадан, Чергизов Амадин, Сачин Александран васташ. Церан юкьараллин кхетам кхиар, уьш шаьш хаьржинчу новкъа хӀиттар бакъдолчуьнца нийса догӀуш гайтина роман тӀехь. Персонажийн дог-ойла, кхетам, амалш шайн кхиарехь гайтина. Говза кхоьллина къехошна хьалха-бевллачу куьйгалхойн Шерипов Асланбекан, Ахриев ГӀапуран, Гикало Николайн васташ. Къеггина гучудолу романехь вайнехан халкъ шен мохк ларбеш, паргӀатонехьа кыйсам латтор болуш хилар. Нохчийн, гӀалгӀайн ярташкахь деникинцашна дуюхьал бина тӀемаш гайтинчу суьрташкахь яздархочо кӀинхьегамхойн майралла, маршонехьа цара ондда кыйсам латториг хилар гайтина. Исбаьхьаллин ницкъаца кхоьллина 1алхан-Юьртахь, ГойтӀахь хилла буьрса тӀемаш гайтина суьрташ.

Автора шен роман оьрсийн маттахь а арахецна. Оьрсийн маттахь “Пламенные годы” цӀе а йолуш кхаа книгех лаьтташ ю иза.

Ошаев Халидан драматургически произведенеш юкьахь шен идейно-эстетически чулацамца къаьсташ ю “Асланбек Шерипов” цӀе йолу пьеса. Нохч-ГӀалгӀайн драматически театро еххачу хенахь хӀиттош яра оцу пьесехула спектакль. Иштта къоман театран сцени тӀехь хӀиттийна цуьнан “Ахьмар-Хьаьжа”, “Цхьана куьйга ши хорбаз” пьесаш а. Евзаш яра Ошаев Халидан “Ши Зойбалла”, “Селасат”, “Зулай” цӀераш йолу кегийра пьесаш а.

ТӀаьхьарчу хенахь яздархо Сийлахь-боккхачу Даймехкан тӀеман тематикехула произведенеш язъеш вара. Брест-ГӀап ларьеш турпала эгначу вайн махкахойн цӀерш лохуш мехала болх

¹Роман-тетралог^и – шайн чулацаман, исбаьхьаллин башхаллин цхьаалла а йолуш, деа декьах (еа книгех) лаьтташ йолу йоккха эпически произведени.

дIабаьхьира цо. Оцу хьокъехь яздархочо гулийнчу материалех цхьаерш “Брест - орешек огненный” цIе йолчу книги тIехь яздархо кхелхинчул тIаьхьа араевлира. Сийлахь-боккхачу Даймехкан тIамехь дакъалаьцначу вайн махкахойх Ошаев Халидан гулийнчу материалех лаьтташ йолу йоккха книга араьялла 2005 шарахь. «Слово о полку Чечено-Ингушском» цIе йолчу оцу книгин Iаламат мехала чулацам бу. Кхечу материалашца цхьаьна книги тIехь зорбатыхна ю Брест-гIап ларъеш хиллачу Нохч-ГIалгIайчуьра 275 тIемалочун цIерш.

Вайнехан литературехь мехала ю Ошаев Халидан исбаьхьаллин кхолларалла.

1974 шарахь зорбанера араьялла Гайсултанов Iумаран “Александр Чеченский” цIе йолу исторически повесть. Хиллачийн бух тIехь язйина ю и произведени. Паччахьан Iедало колониальни Iалашонаш кхочушъеш Кавказехь тIом латтийначу хенахь а оьрсийн прогрессивни нехан нохчащца хилла беркате юкъаметтигаш гойту автора шен повесть тIехь.

А.С. Пушкина а бовхачу безамца вийцина волчу Николай Николаевич Раевскийс тIе а лаьцна, кхийиначу нохчочун Александр Чеченскийн кхолламах лаьцна ю повесть. Московски университет чекх а яккхина, лаккхара образовани а, культура а йолуш волчу Александр Чеченскийс шен хенан тIеман говзалла караерзийна. Инарла-майоран чине кхаьчна иза. ТIамехь тIех-майралла а, хьуьнарш а гайтарна коьртакомандующис М. И. Кутузовс а сий деш хилла А. Чеченскийн. Денис Давыдовс а дуккха а диканиг яздина шеца партизански отрядехь хиллачу А. Чеченскийх лаьцна.

Дуккха а исторически гIуллакхаш чулоцуш бу повестан хиламаш. БерхIиталгIачу бIешеран шолгIа эхе юкъал тIехьяьллачу хенахь Алдара Ушурма коьртехь а волуш нохчийн а, Кьилбаседа Кавказан кхидолу къаьмнаш а паччахьан эскаршна дуьхьал шайн паргIато ларъеш гIовттар гойтуш дIайолало повесть. Говзачу исбаьхьаллин кепехь гойту произведени тIехь и исторически бакьдерш. Повестан композици чолхе а йоцуш, турпалхойн васташ дика гойтуш, авторан идея къеггина билгалйоккхуш ю. Кавказера, Россехара я Францера хиламаш гойтуш а бакьдолчунна тIера ца воу автор. Ша гайтина долу гIуллакхаш кIорггера цо теллина хи-

лар го книга йовшуш. Халкъан патриотизм а, майралла а дика билгалйолучу суьрташца, говза кхоьллинчу исбаьхьаллин васташкахь гайтина 1812-1814 шерашкахьлерчу Даймехкан тIамехь оьрсийн халкъо Наполеонан эскарш эша а дина, Даймохк паргIатбакхар. Оцу тIамехь къаьсттина билгалдевлла долу Александр Чеченскийн бIаьхочун хьуьнарш хьакьдоллучу исбаьхьаллин басаршца гучу-даьхна яздархочо.

Повестан хиламаш 1816 шарца чекхбовлуш бу, амма эпилогехь автора хайитина шен турпалхочун кхидIа а хиллачу дахарх дерг а.

Александр Чеченский васт дуьззина кхоьллина яздархочо. Цо тоам ца бина шен турпалхочун бIаьхаллин хьуьнарш билгалдахарх. Вайна схьагайтина Александр Чеченскийн деган ойланаш, цуьнан цIена безам, йовха доттагIаллин уьйраш, даймахкана а, халкъана а иза хьанал хилар. Ша вина меттиг, дай баьхна мохк – Нохчийчоь дагаеьча, цуьнан дог дуткъдалар хаало вайна. И дерриге а яздархочо кхочушдина дагах хьакхалуш долчу исбаьхьаллин васташца а, суьрташца а.

КIорггера идейно-эстетически чулацам болуш ю Ахматова Раисин лирика. Шен исбаьхьчу стихашкахь даймохк, халкъийн доттагIалла, къинхьегам, безам, машаре дахар дуьйцу цо. Дог доккхадебеш, синкьераме, патриотически дог-ойла гIаттош ю цуьнан кхолларалла. Ахматован поэзин коьрта турпалхо керла ойла йолу нохчийн къона зуда ю. Оьзда гIиллакхаш, цIена безам, сирла ойла ю поэтан лирически турпалхочун. Иза билгалдолу “Даймахеке”, “Безам”, “Дог дика хьан бIаьргаш” “Кхерац со доттагIа ...” цIерш йолу стихашца а.

«Дикалла» ю Р. Ахматован поэтически сборникех цхьаннан цIе. Дикалла, – и дош яздан мегар дара Ахматован ерриге а поэзина хьалха эпиграфан маьIнехь. Адамашка дикалла, аьхналла, адамалла кховдош ю цуьнан поэзи. “ХIора стаг гойла-кха шен ирсе кхаьчна. Комаьрша доькъийла ирс шайлахь наха!” — иштта бу цуьнан “безамна, диканна” даим кийча йолчу лирически турпалхочун даггара лаамаш.

Даймехкан лаьттаца бозуш, дай баьхна латта хаздебеш, тодебеш, цунах Илманца пайдаобьцуш бу Ахматован турпалхой. Хьаналчу

кѣинхъегамца мехкан сий лакхадоккхуш болу вайзаманхой бу «Ол-хазар» цѣ йолчу поэмин турпалхой. Керланиг юкъадалош, кхоллараллица къахъегаро, лаккхара Іалашонаш йолуш хиларо гІо до цар-на балха тІехъ толамаш баха.

«Дагалецамийн новкъахъ» цѣ йолчу поэми тІехъ шен дахар даймехкан дахарца дустуш, ойланехъ луьсту лирически турпалхо-чо, тІаккха цунна къеггина гучуйолу махкаца шен йолу уьйр:

Діадахнарг луьсту ас, сагатдар доцуш,
Дагалоьцу терахъаш, диц ца лун долу.
Тахана сихачу дийно чулаьцна
Дерриг а хІинцалц схъа девзинарг суна.

Сол хъалха дуьненчохъ мел хилла дерг а,
Дагахъ а доцуш, кхин тІе мел хиндерг а...
ХІай, хьоме Даймохк, сан деза латта,
Хъан ю со, хъан йоІ ю, ахъ яха Іамош.

Даймехкан тема Ахматова Раисин ерргие а кхоллараллех чекхйолу. Авторо поэтически исбаьхъа сурт хІоттош гойту шен хьоме Даймохк. «Тхо долчу дуйла , москвичаш» стихотворени тІехъ цо боху:

Ган меттиг хиллий техъ хьуна цкъа бІаьрга,
Субйренца дашо малх чубуза сихлуш,
Гергарчу шовдан тІе йоІ хи дан йоьдуш,
Чилхьесан бухкарца, цу цІеста кІудалца?

Хиллий шу тхо долчохъ, Кавказан лаьттахъ,
Пушкина, Лермонтовс дийцинчу лаьттахъ,
Іаламан хазалло кхелинчу махкахъ,
Хъешан сий лардечу беркате хъаьттахъ?

Халкъана, Даймахкана пайдехъа вацахъ стеган вахар эрна ду.
“Хьомечу махкана сайн ницкъаш дІабала со кийча ца хилахъ,
дІаэца лаьттара!” – боху поэтессин турпалхочо.

60-70-чу шерашкахь нохчийн поэзехь хилла кхиамаш Сулаев Мохьмадан, Эдилов Хас-Мохьмадан, Саидов Билалин, Арсанукаев Шайхин поэтически кхоллараллех бозабелла а бу. Шайн кхоллараллин хотІаца тайп-тайпана болчу оцу поэташа хІораммо шен дош аьлла нохчийн поэзехь.

Саидов Билалин “Деган аз” цІе йолчу стихотворенин турпалхо адамашкара гІайгІа-бала дІаоьцуш, массо а стаг ирсе, паргІатоне кхачоран Іалашо йолуш ву. Дуьненахь хуьлуш долчу дерриге гІуллакхашна ша жобпаллехь хета цунна, цундела цуьнан ойла массанхьа а кхочу:

Декахь, деган аз,
Цу стигал Іаьрчашкахь, -
Даржахь, мерза аз,
Доллучу лаьтта тІехь.
Къинхьегам къахьбелларг
Балха тІе верзавеш.
Ойланехь курваьлларг
ГІиллакхе валавеш.
Зуламна гІаьттинарг
Машаре хьовзавеш,
Даржахь, мерза аз,
Хан-зама ца лоруш.

“Меттиган сурт” цІе йолчу стихотворени тІехь поэто исбаьхьаллин басаршца дуьллу Даймехкан Іаламан сурт. Амма Даймохк хазбийриг исбаьхьа Іалам хилла ца Іа, иза адамийн обзда гІиллакхаш, комаьршо, беркате гІуллакхаш, хаза дог-ойла хилар чІагІдо авторо, къаьмнашна юкьахь гергарло, доттагІаллин, вежараллин уьйраш хилар кхайкхад.

Вина мохк, вина юрт хьоме ю хІор стагана а. Шен махках, шен халкьах, дайн ламастех дІахаьддарг ирсе ца хуьлу. Екхна ойла, синпаргІато луш ерг шен махкаца, адамаца мерза уьйраш хилар ду.

Жималлехь левзина
Хаза урамаш,
Къонахий хІиттина

Юьртан майданаш,
КІентийн дой хыйзина
Бай сийна тогІенаш
Ца тиги йицъяла,
Валарх мел гена.

Иштта гойту Саидов Билалас “Вина юрт” цІе йолчу шен стихотворени тІехь еххачу хенахь Даймахках къаьстина леллачу лирически турпалхочун дог-ойла.

ХІинцалерчу нохчийн литературин уггар а исбаьхьчу агІонех цхьаь ю Арсанукаев Шайхин кхолларалла. Дуккха а поэтически книгаш арахецна цо. Царна юккъехь ю “Лаьмнашкахь Іуьйре”, “Безаман шовда”, “ЦІеран суй”, “Сийна некъаш”, “Лакхенан гІиллакх”, “Керла де”, поэмийн книгаш “Тешам”, “Ушармин Ших”, стихашкахь роман “Кхолламан сизаш”. Шайца лирически кІорге йолуш, говза языйна стихаш ю поэтан. Царна юкъайогІу “Лаьттана, сискална хастам беш...”, “Ненан мотт”, “Гиний шуна”, “Нагахь хьан гІо оьшуш...”, “Винчу лаьмнашкахь”, “Баьпкан юьхк”. Арсанукаев Шайхин лирически турпалхо вайн дахарехь диканиг чІагІдеш ву. Иза деккъа шен ирс лобхучех вац. Тийналла, синтем ца бевза цунна, даима новкъахь, даима лехамехь, кыйсамехь ву иза. Цунна Іаламат дукха беза вина мохк, цуьнан хьалха дІадахнарг а, хІинцалерниг а:

Лаьмнийн мохк!
Курачу къонахийн латта!
Лайначийн моьнаш го
хьан некха тІехь.
Иэшам а,
иэшар а кхаьчна хьан хьаьтта,
Амма ца лайна ахь
осаллин эхь!

“Винчу лаьмнашкахь” цІе йолчу оцу стихотворени тІехь авторо кхидІа а яздо дайн къонахаллех лаьцна:

Стогаллин къурдашца

халонаш муьйлуш,
 Ларйина декъаза
 паргIато шайн.
 ТIулг белххал къызачу
 Тимуран герзо,
 Къарбина, гора уьш
 ца хIиттийна.
 Тешамах,
 майраллех деш хазнийн терза,
 Безам шайн деших а
 ца боьхкина.
 Тахана дIахьаьжча,
 сан кура лаьмнаш,
 Шун баххьаш лепаш го
 маьлхан муьрехь,
 Ламанхой бexаш бу,
 ца къестош къаьмнаш,
 Кхолламан дай хилла
 шайн лаьтта тIехь.
 Воккхавеш хьоьжу со
 хьомечу хьаьтта,
 Кхуьуш бу
 керлачу заманан стом.
 Нохчочун хIусамехь,
 шаьлтанан метта,
 Го хIинца
 сирлачу Пушкинан том.

Авторан деган йовхо, граждански ойланаш ю Арсанукаев
 Шайхин стихашкахь. Шен мехкан воI а ву цуьнан лирически тур-
 палхо, кхечу къаьмнашца гергарло дезаш а ву иза. Диканиг
 чIагIдеш, вочунна дуьхьал къийсам латтош вогIу иза дахаран
 новкъа. Нийсо кхайкхайо, нийсо чIагIо цо:

Хастам бу Нийсонна!

Ехийла Нийсо!
Халкъашлахъ вошалла
ЧагІдийриг – Нийсо,
Пачхьалкхийн машаран
Дозанаш – Нийсо,
Адамаллин хьекъалан
Дозалла – Нийсо, –
Хастам бу Нийсонна!
Ехийла Нийсо!

Поэтан лирически турпалхочунна берриге а мехкан, дерриге а лаьттан бала кхочу. Цуьнан дагах кхета махке, Лаьтте беана бала:

Цеххъана кхерийна, Лаьтан дегІ дегий,
ЭхІ, Латта, дийцахъа хиллариг хъайна.
Алахъа,
ХІун цатам хилла хьо дегий?
Я дог хъан лазий-те,
Харцо ца лайна?
Я атом иккхина, мархаш гин гІенах?
Я жима бер гин-те къаьстина ненах...?

Поэто кхидІа а дагардо шен “Мохкбегор” цІе йолу стихотворени тІехъ махкана бохам бан тарлуш долу гІуллакхаш:

Алахъа, хІай Латта,
ХІун гира хъуна:
ДоттагІчо тешнабехк
Бин доттагІчунна?
Я меттахъ дІатесна
Шайн нана къена,
СапаргІат баха-те кІентий дІа гена?
Я къона безам гин осалчо Іехош?
Я поэт воллура харц дешнаш лехьош?
Бендоцуш лелачийн гин аьрта яххъаш?

Шайн чулацамца тайп-тайпана долу и дерриг а гІуллакхаш махкана кхераме лору поэто. Къинхетамах дуьзначу даггара боху цуьнан лирически турпалхочо:

ЭхІ, маржа яІ, Латта, хІун хили техъа?
Со орцах вер ву-кх, хьо дега ма дехъа...

Дукха болх бо Арсанукаев Шайхис поэзин эпически жан-рашкахъ а. Цо язйина “Кхоллам”, “Безаман ирзу”, “Хан-гІала”, “Захар”, “Баркалла, адамаш”, “Заманийн аьзнаш”, “БІаьстенан юьххъехъ”, “Ушурмин Ших” цІераш йолу поэмаш, “Тимуран тур” боху стихашкахъ повесть, “Кхолламан сизаш” цІе йолу стихашкахъ роман. Иза вайн литературехъ дуьххъара стихашца язйина роман ю. Цуьнан произведенеша чулоцу вайн халкъан истори а, хІинцалера зама а. Цара гІо до вайн Даймехкан хъалха дІадаханчух а, тахан-лерчу дийнах а кхета.

Поэтан лирически турпалхо халкъана чу садиллина ву. Цуьнан дог лазадоккху тахана Даймахке, халкъе кхаьчначу тІеман балано. Амма иза тешна ву шен мохк цІинбан, цуьнан хъал юха меттахІотто, культура айба адамийн доьналла а, кхетам а тоьург хиларх.

ХІинцалера нохчийн поэзи кхиарехъ мехала ю Арсанукаев Шайхин кхолларалла. Къоман поэзи юкъя керла теманаш, идейш, жанраш, исбаьхъаллин форманаш, стихан керла кепаш еана цуьнан произведенеша.

ТІедахкарш

1. Муха дара нохчийн литература 50 –70-чу шерашкахъ кхиаран хъелаш?
2. ЦІерш яха оцу муьрехъ араевллачу яккхийчу эпически произведе-нийн. ХІун башхаллаш яра церан?
3. Поэзи кхиар муха дара оцу шерашкахъ?
4. Дийца Ахматова Раисин поэтически кхоллараллех лаций.
5. Муха хета хъуна Арсанукаев Шайхин поэзи?

Хьалха дIаяханчу хенахь оьрсийн, вайнехан вовшашца хилла машаре уьйраш литературехь гайтар

БIешерашкахь дуьйна а нохчашний, оьрсашний юкьахь хилла машаре уьйраш гойту вайнехан яздархоша шайн произведенешкахь. Царах ю Арсанукаев Шайхин “Ушурмин Ших” цIе йолу драматически поэма. Цу тIехь гайтина XVI бIешарахь нохчийн, оьрсийн вовшашца лаьттина машаре юкьаметтигаш. Билггал йолчу хенахь, 1587-1589 шерашкахь, кхочушхуьлуш бу поэми тIера хиламаш. Цу хенахь исторически хилла гIуллакхаш ду поэмин чулацамехь дерш. Производенин коьрта турпалхо нохчийн эла Окин мехкан долахо Ших-Мурза ву. Шен дас Ушурмас, ша кхелхаш, весет дина кIанте Ших-Мурзе:

Машарна кховдийна
Куьг дIа ма татта.
Луларчу элашца
Бертахь хьо ваха,
Я даьхний, я мохк а
Ма кьийса нехан.
Москохан паччахьца
Гергарло чIагIде,
Тешаме гIуллакхде
Цунна, ас санна...

Ушурма ша а ваьхна луларчу элашца барт болуш а, оьрсийн пачхьалкхаца машаре юкьаметтигаш латтош а, доттагIаллин уьйраш тосуш а. ХIинцалц схьа ша схьабеана некъ шел тIаьхьа кIанта дIакхехьа лууш ву Ушурма. Ден весет кхочушдо кIанта. Шена гонахара дуккха а берш дуьхьал а боллушехь, оьрсийн халкьаца доттагIаллин уьйраш чIагIьарехьа кьийсам латтабо цо.

Поэмин чулацам шуьйра бу. Дуккха а турпалхой а, эпически суьрташ а ду цу тIехь. Поэма дIайолало халкьан хала дахар гайтарца. Иза кхочушдо барта произведенех пайдаоьцуш а, стихашка юкьа прозаически кийсакаш ялош а. Поэмин юьххьехь ялийнчу

халкъан эшаршкахь, иллешкахь билгалдолу адамашкара гІийла хьал. Хезаш долу цхьалха аз а, ахархойн хор а, зударийн хор а, мехкарийн хор а, йийсаре лобхкучу кегийрхойн хор а гІайгІанах, баланах юьзна.

Язьелла, дарьелла
Текхара зама –
Къизачу лоллица
Лаьмнийн мохк къарбан..
Дийзира маьршачу
Ламанхойн Іама
Декъаза паргІато
Ларьян шайн цІийца.

МостагІий-м бацара
Кху лаьмнех Іебаш,
Къизалла-м даиман
Хелхарехь хьийза.
Иштта и нисдела:
Я лоллехь хебаш
Іен веза ламанхо,
Я валлалц кьийса.

Иштта и нисделла,
Хаьржина кьийсам –
Къонахийн амалца
Тарлуш дац лолла.
ПаргІато – кху лаьмнийн
Сирла сатийсам. –
Иштта и нисделла,
Иштта бу кхоллам!

Халкъан машаре дахар дохош тІелиэта тайп-тайпана мостагІий. Шаьш йоккхуш йолу гота юьтий, дІадуьйш долу ялта сацадой, мостагІашна дуьхьал бовлу ахархой. Майра леташ турпалаллица дуьхьало йо мел нуьцкалчу мостагІчунна а. Кхерабалар, юхабовлар доцуш, шайн мохк ларбеш, шайн синош дІало цара.

“Летачийн хор” аьлла ялийнчу байташкахь кьеггина гучуйолу кьоман ойла, кьоман амал:

Добьначу кху дийнахь,
КІентий, ма дохалаш,
Ишттачу денна вай
Дина вайн наноша!

Буьрсачу кху дийнахь
КІентий ма дохалаш,
Ишттачохь лата
Вай дина вайн наноша!

Болатах дина и
Терсмаймал ва тарраш
Детташ, аш цесталаш
МостагІийн и кІезий.

Амма шен амалца машаре долу халкъ даиманна а тІамехь лаьттина ца долу. Адамийн гота аха а еза, ялта ден а деза, баккхий-черан терго ян а, бераш кхио а деза. Халкъана машаре дахар оьшу, тІеман алу хьашт яц. Цундела йо Ших-Мурзас шен махкана тешаме хинволу доттагІ лобхуш ойланаши: “Лаьтта со, лаьтта со, ца хууш хІун дер, лаьтта со къабстачохь ца девза некъаш: муьлхарниг хоржур бу? Муьлха бу нийса? Мила ву, мичахь ву кхерамехь шена тІетовжа тешаме хинволу доттагІ”. Шен дас Ушурмас шег динчу весетаца оьрсийн махкана, оьрсийн халкъана тІетовжаран ойла чІагІло Ших-Мурзин. Майралла йолуш, доьналла долуш, шен мехкан дола деш гайтина поэми тІехь Ших-Мурза. Кьонахаллин амалш а ю цуьнан вастаца. “Дозаллий, кураллий дац хьуна цуьнца. Майра ву, лом санна, оьздаллий, яххьий цуьнгара йоккхур яц цхьана а кІанта”, – боху поэми тІехь.

Амма Ших-Мурза эла ву, элийн ерриге а амалш ю цуьнца. Ахархошкара ясах йоккху цо мел хала бохкуш, мел кьен уьш хиларх.

Ясах дІайобху-кха

Ших-Мурзас соьгара,
Дехарх ас шозза а,
Тигац цо ладогIа...
ВорхI бер ду... цомгаш ю
Сан хIусамнана а...
Мичара лур ю ас
И ясакх, алахъа...,

бохуш, латкъамаш бо къехоша. Амма элийн къинхетам бац къин-
хъегаман адамах:

Иза хъан гIуллакх ду,
Миччара яккхий,
Ясакх схъалолахъ кхин
Хабар ца дуьйцуш!

Иштта жоп ло мискачу ахархочунна Ших-Мурзин вешин
кIанта Батайс. Элийн амалш, церан саьхъаралла къайла ца йокк-
хуш, нийса гайтина автора.

Къинхетам болуш, адамашца аьхна, кIеда-мерза хиларца
къаьсташ ю Ших-Мурзин зуда БIаьсте. Элин сту елахъ а, къинхе-
таме дог долуш, адамах дог лозуш ю БIаьсте. Элашначул юххе ю
иза шен амалшца къинхъегаман адамашна. Иза билгалдаьккхина
поэми тIехъ БIаьстес шен ойланаш, гIайгIанаш халкъан барта
эшаршка йохкуш хиларца а.

Дуккха а персонажаш ю поэми тIехъ: нохчийн, гIалгIайн,
гIумкийн, оьрсийн элий, паччахъан посолаш, молла, мозгIарш,
гIалагIазкхийн атаман, кегий а, баккхий а нах, зударий, бояраш,
паччахъ, дворянаш. Амма ерриге а поэмех чекхдолуш ду коьртачу
турпалхочун Ших-Мурзин васт. Поэмин коьрта идея цуьнгахула
кхочушхуьлуш ю. Адамийн лаамца догIуш ду поэмин хиламаш
чекхбовлуш, къийсаман жамI деш Ших-Мурзин барта автора дех-
кина дешнаш:

Сутарчу султанийн
Дитт гома тарраш
Хийла а листина,

Вай наной белхош.
Къинхетам ца бевзаш
Лихкина хийла
Йийсаре вайн эвхье¹
Мехкарий хана!
ДоттагІий лобхуш, вай
Кхийдийна куьйгаш
Ямартчу шахаша
Хийла а Іовжий...
ХІан-хІа, нах,
Вайн некъаш
Цаьрца ца догІу.
Кхин некъ ас
Шун цІарах
Хаьржина хІинца.
И некъ бу Арусан
Некъах дІакхеташ!
Муьлххачу кхерамехь
Куьг вайга кховдо
Нуьцкъала доттагІа
Карийна вайна.

Амма берриге а бац оцу дешнашна реза. Ушурмин шича Куьйра а, молла Іела а ву Ших-Мурзига и лаам кхочуш ца байта, адамаш цунна дуьхьал даха гІерташ. Нехан маьхьарша сацаво и шиь: “Тоийта! Дах ма де хьайн къамел, Куьйра! Тоийта! Кхерамаш ма тийса тхуна! Лалла и! Лалла и! Яхийта, Куьйра”. Юха а Ших-Мурзин къамеле дог реза долуш ладугІу наха. Сацам боллуш кхидІа а чІагІдо Ших-Мурзас:

Ден весет кхочушдеш,
Суо доггах тешна,
И некъ ас хаьржина
Шун цІарах вайна.
И некъ бу Арусан
Некъаца богІуш.

¹ Эвхье - эхь-бехке.

И некъ бу кхоллам вайн
Цуьнца цхьаь бийриг!
И некъ бу вайн хиндерг,
Вайн маьрша кхане!
Ерриг а Нохчийчоь,
ГІалгІайчоь, теша,
ХІуттур ю цу новкъа,
Вайх масал оьцуш.
ГІур ду вай Арусца
Даима хьалха,
Халонехь, кхерамехь
Духа ца довлуш!

Ших-Мурзас шен мехкан кхоллам оьрсийн пачхьалкхаца
цхьаьнабайта бина сацам къобалбеш маьхьарий детта наха:

Нийса ду! Нийса ду!
Бакълоь хьо, эла!
Кхин некъ бац вай харжа,
Ахь нийса боху,
Арусца гІур ду вай
Даима хьалха!

Поэмин чулацаман жамІ деш ду Ших-Мурзин къамел а, иза
къобалдеш наха детта маьхьарий а. Поэмин коьрта маьІна кхузахь
билгалдолу.

Ша-тайпана дІахІоттам а, стихан башхаллашца а, диалогиче-
чески кепача а шен къастамаш болуш ю “Ушурмин Ших” поэма.
Эпический, лирический, драматический билгалонаш шайн башхал-
лашца цхьанауьйш ю поэми тІехь.

ТІедахкарш

1. ХІун зама ю “Ушурмин Ших” поэми тІехь гайтинарг?
2. Муха кхоьллина поэми тІехь Ших-Мурзин васт?
3. ”Ушурмин Ших” поэмин коьрта маьІна муха ду аьлла, хетта хьуна?

Нохчийн литература XX бешеран 80–90-чу шерашкахь

80 – 90-гIа шераш нохчийн литературо керла кхиамаш баьхна хан ю. Лакхахь иййинчу произведенел совнаха оцу муьрехь араевлла Сулаев Мохьмадан “Лаьмнаша ца дицдо” цIе йолу роман, “Лаьттан бос”, “Нохчийн кIант Волгин йистехь” боху поэмаш, Айдамиров Абузаран “Ирхеш” цIе йолу роман, Эдилов Хасмохьмадан “Кхел”, Курумова Селимин “Дохк”, “Сан гIалат” цIераш йолу повесташ, Окуев Шимин “Лай тIехь цIен зезагаш”, “Юьхь”, “Ций, латтий” цIераш йолу романах, Саракаев Хьамзатан “Шира гIап”, “Эдалханан некъаш”, “Малхана тIаьхьа”, “Толамах тешарца” боху повесташ, Сулейманов Ахьмадан поэмаш а, стихаш а, Эдилов Хасмохьмадан а. Шайхиев Iалвадин а поэтически книгаш, Яшуркаев Султанан проза а, поэтически книгаш а. Поэзехь кхиамца болх бина Арсанукаев Шайхис, Рашидов Шаида, Кибиев Мусбека, Гацаев СаьИда, Махмаев Джамалдис, Кусаев Iадиза, Ибрагимов Льомас, дуккха а болчу кхечара а.

Литература юкьабаьхкина шайн кьеггина кхоллараллин хатI долу кьона литераторш. Яздан корматалла йолу кегийрхой литература юкьабалорехь Iаламат мехала хилира 1975-чу шарахь кьоначу яздархоша вовшахтоьхна литературин цхьаьнакхетаралла “Пхьармат”. Цигахь гулбелира билггалла шайн исбаьхьаллин похIма долу кегийрхой. Шайлахь а, баккхийчу яздархоша гIо деш а “Пхьарматан” декъашхоша, лаккхара лехамаш а хIиттош, иййцаре йора шайн произведенеш. Лерина гIо дора яздан буьйлалуш болчарна, шордор пхьарматхойн магIарш.

“Пхьарматехь” цхьаьна гулдалар, вовших дагадийлар, кьамелашдар, яздаран корматалла кхиарехь пайдехьа хиларал совнаха, синан кхача хулий латтара шайна олий, дуйцу пхьарматхоша.

“Пхьарматехула” чекхбевлла хIинца цIеяххана болу яздархой Абдулаев Леча, Ахмадов Муса, Бексултанов Муса, Бисултанов Апти, Исмаилов Абу, Цуруев Шарип, Эльсанов Ислам, Яхьяев Леча, дуккха а кхиберш а. Цара поэзехь а, прозехь а азйинчу произденеша нохчийн литературе керла ойланаш, васташ, исбаьхьаллин

басарш деъна. Оърсийн литературех пайдэцна ца Іаш, дуьненан исбаъхьаллин культурах а кхоллараллица пайдаоьцуш кхиъна яздархой бу уьш. Шен чулацамца а, исбаъхьаллин говзаллица а къоман литературин керла тІегІа ду церан кхолларалла.

ХІинцалц ца хиллачу исбаъхьаллин лакехене яьккхина къоман литература ХХ бІешеран 70–80-чу шерашкахь литератури юкъа а баъхкина, хІинца а эвсараллица болх бечу яздархоша, хьалха дуьйна нохчийн литературехь болх беш хиллачаьрца цхьаьна

ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИН ТЕРМИНИЙН МАЫНАДАР

А́бат¹ (ду) – къоман йоза шайх лаьтташ долу цхьана рожехь дІанисдина элпаш. ХІинцалерчу нохчийн йозанехь 49 элп ду.

А́бат² (ю) – йоза-дешар Іамош йолу хьалхара книга, букварь.

Аббревиату́ра (ю) – дешнийн хьалхарчу элпех я дакъойх кхоьллина дешнаш. Масала, НР – Нохчийн Республика, райком – районан комитет.

Авто́граф (ю) – яздархочо шен куьйга язйина шен произведени, кехат я шен куьйга ша язйина хІуьа а кхийолу хІума.

А́вторан васт (ду) – авторан къамелехула кхочушхуьлуш долу исбаъхьаллин васт. Исбаъхьаллин произведени тІехь автор дийцархо хилла ца Іаш, цу тІерачу хиламийн дарехь теш а волуш, дакъалоцуш велахь, оцу произведенехь авторан васт къаьсташ билгалдолу. Коьрта долчу декъана авторан къамелехула кхочушхуьлу и васт.

Акт (ю) – драматически произведенин дакъа.

А́ларш (ду) – нохчийн барта кхоллараллехь кегийра (дук-хахьолахь масех дашах лаьтташ долу) дийцарш.

Аллитера́ци (ю) – стихашкахь, наггахь прозахь а, дешнийн декар къасторхьама цхьа мукъаза аз я цхьатера долу

мукъаза аьзнаш юх-юха а далор. Аллитераино дешнаш я моґанаш текстехъ къастадо, церан декаран ницкъ сабоккхуш.

Альмана́х (ду) – яздархойн произведенеш (дукха хьолахъ къоначу яздархойн произведенеш) зорбатухуш арайолу литературин сборник.

Амфибра́хи (ю) – шолгІачу дешдекъа тІехъ тохар а долуш, кхаа дешдекъах лаьтташ стихан гІулч йолу стихан барам. Амфибрахи барамехъ язйинчу стихийн къастамаш бу шолгІачуй, пхьовалгІачуй, борхІалгІачуй, цхьойтталгІачуй цу рожехъ кхидІа а долчу дешдакьош тІехъ тохар хилар.

Ана́пест (ю) – кхоалгІачу дешдекъа тІехъ тохар а долуш, кхаа дешдекъах лаьтташ стихан гІулч йолу барам. Анапестан барамехъ язйинчу стихийн билгало ю кхоалгІачуй, ялхалгІачуй, уьссалгІачуй, шуьйтталгІачуй, цу рожехъ кхидІа а долчу дешдакьош тІехъ тохар хилар.

Аннота́ци ю – произведенийн боцца чулацам гойтуш яздинарг. Язъяран Іалашоне хьаьжжина аннотаци тІехъ произведенийн мехалла билгалъяккха а тарло, цуьнан авторах лаьцна хаамаш бала а тарло.

Анто́нимаш (ю) – вовшашна дуьхьал маьІна долу дешнаш: серло – бода, йовхо – шело, хи – цІе, стигал – латта, яхъ – хьагІ.

Антоло́ги (ю) – тайп-тайпанчу авторийн хаьржинчу исбахьаллин произведенех лаьтта сборник.

А́рдаме сюжет – исбахьаллин произведени тІехъ кхочуш-хуьлучу хиламех, турпалхоша кхочуш дечу гІуллакхех лаьтташ йолу сюжет.

Архаи́зм (ю) – маттана юккьера дІадаьлла, хІинца лелаш доцу, ширделла дош. Исбахьаллин произведенешкахъ (поэзехъ а, прозехъ а) архаизмех пайда оьцу тайп-тайпана Іалашонашца. Яздархоша архаизмаш ялайо персонажийн васташ кхуллуш а, хьалхалерчу хенан битамах хІиттош а.

Ассона́нс (ю) – стихашкахь цхьа мукъа аз я цхъатерра долу мукъа абзнаш юх-юха а далор.

Афори́зм (ю) – чекхдаьлла маьІна а долуш, доцца аьллачу кьеггинчу дешнашка ерзийна ойла.

Байт (ю) – малхбалехьара халкьийн поэзехь: вовших рифмица йозаеллачу шина стихах лаьтташ йолу шатайпа строфа, нохчийн поэзехь стихаш бохучу маьІнехь а лела и дош.

Балла́да (ю) – синхаамаш, ойланаш гучуяхарал совнаха, уьш кхоьллина гІуллакхаш а гойтуш языйна сюжет йолу стихотворени.

Барта кхолларалла (ю) – билггал волчу цхьана стага кхоьллина йоцуш, халкьо кхоьллина йолу, барта йийцарца нахана юкъахь ехаш йолу произведенеш.

Васт (ду) – исбаьхьаллин произведени тІехь адамийн амалш а, дахар а гайтаран кеп.

Гипе́рбола – исбаьхьаллин васт хІотторца хІума тІех доккха гайтар.

Гүттаренан эпитеташ – халкъан барта произведенешкахь юх-юха а лела эпитеташ: *“тІам сийна кхокха”, “можса малх”, “чо чехка чола куй”, «чал дера герзааш», «дилхан дог», «йора дин», «расха дин», «дуткъа эр», «чо шера куьйра».*

Да́ктиль (ю) – хьалхарчу дешдекъа тІехь тохар а долуш, кхаа дешдекъах лаьтташ йолу стихан гІулч.

Дерзор (ду) – исбаьхьаллин произведени тІехь гайтина долу гІуллакхаш дирзинчул тІаьхьа шен турпалхойх хилларг яздархочо дуьйцуш долу тІаьхьара дакъа.

Диало́г (ю) – произведени тІехь шиннан я масех турпалхочун къамел.

Дийцар (ду) – стеган дахарх цхьаь, наггахь масех а гІуллакх гойтуш йолу жима эпически произведени.

Дустар (ду) – исбаъхъаллин кепехъ цхъа хІума кхечуьнгахула билгалдаккхар, цхъаь цунах тера долчу кхечунах дустуш гайтар.

Дра́ма (ю) – литературин кхаа тайпанах цхъаь. Драматургически произведени сцени тІехъ хІотто лерина а йолуш, персонажа-ша вовшашка дечу къамела кепехъ хуьлу.

Драмату́рг (ву) – драматургически произведенеш язйина волу автор.

Драматурги́чески къовсам (бу) – драматургически произведени тІехъ вовшашна дуьхь-дуьхъал лаьтташ болчу ницкъашна юкъара къовсам.

ДахІоттам (бу)– исбаъхъаллин произведени шен дакъошца дІанисъяран кеп, цу тІера хиламаш гайтаран раж.

Жанр (ю) – исбаъхъаллин произведенийн форма, ерриге а произведенеш шайга екъалуш долу тайпанаш (масала, литературан жанраш: роман, повесть, поэма, стихотворени).

Иде́я (ю) – литературни произведени тІехъ гайтинчух схьа-долуш долу коьрта маьІна, яздархочо шен произведеница чІагІьеш йолу коьрта оила.

Илли (ду) – нохчийн барта кхоллараллин жанр, стихотворенин кепехъ а йолуш, мукъамца олуш йолу эпически а, лирически а произведенеш.

Инве́рси (ю) – грамматикин бакъенашца йогІуш йолу деш-нийн раж поэтически къамелехъ хийцар.

Исбаъхъаллин сурт (ду) – исбаъхъаллин литературехъ дахар гайтаран кеп.

Кица (ду) – халкъан барта произведенийн цхъа тайпа. Дахарехъ зеделларг, адамо шен хьокъехъ оила йинарг, тидаме эцнарг доцца аьллачу, амма шайгахъ къеггина маьІна долчу дешнашка дерзийна долу аларш.

Кульмина́ци (ю) – произведени тІера хиламаш кхиарехъ лакхара тІегІа.

Къастор (ду) (развязка) – произведени тѣра хиламаш, цу тѣхъ гайтина гѣуллакхаш добрзуш кхоллалуш долу хьал.

Лирика (ю) – литературин кхаа тайпанах цхьаь. Лирикехъ дахар гойту оцу дахарерчу гѣуллакхаша меттахъяхна йолу адамийн ойланаш, синхаамаш гайтарехула.

Лирически произведени (ю) – авторан синхаамаш, ойланаш къеггина шеца билгалйовлуш йолу произведени.

Лиро-эпически произведени (ю) – лирически а, эпически а билгалонаш шеца йолу произведени.

Лирически турпалхо (ву) – авторан лаамаш, синхаамаш шеца билгалбовлуш долу исбаьхьаллин васт.

Лирически юьстахвийларш (ду) – исбаьхьаллин произведенешкахъ (дукхахъолахъ поэтически произведенешкахъ) автора сюжетана юьстах лаьтташ долу, сюжетана юкъа догѣуш доцу гѣуллакхаш гайтар. Цаьргахула автора шен ойланаш, синхаамаш билгал а бохуш, произведенийн чулацам кларгбо.

Литературовѣдени (ю) – исбаьхьаллин литература толлуш, цуьнан башхаллаш къастош долу Илма.

Метафора (ю) – исбаьхьаллин сурт цхьа хѣума шех тера долчу кхечу хѣуманехула билгалдаккхар, шен ма-дарра долчу маьӀнехъ доцуш, кхечу маьӀнехъ дош далош хѣума я гѣуллакх гайтар.

Монолѳг (ю) – исбаьхьаллин произведени тѣхъ цхьана персонажан къамел.

Назма (ю) – бусалбан динах лаьцна чулацам а болуш, мукъамца дѣа а олуш, стихашкахъ йолу исбаьхьаллин произведени.

Олицетворѣни (ю) – исбаьхьаллин сурт хѣоттош Ӏаламера муьлхха а хѣума, адамехъ санна, хьекъал а, кхетам а болуш гайтар.

Омонимаш (ю) – цхьатерра алар а долуш, тайп-тайпана маьӀнаш долу дешнаш.

Очерк (ю) – дахарехъ хилла долу гІуллакхаш гойтуш, билгалволчу стагах дуьйцуш йолу жима эпически произведени.

Пафос (ю) – произведенин маІна шайца билгалдолу авторан бовха синхаамаш, йоккха дегайовхо.

Персонаж (ю) – исбаьхьаллин произведени тІехъ гайтина долу адам.

Пиррихий (ю) – шайна тІехъ тохар доцчу шина дешдекъах лаьтташ йолу стихан гІулч.

Повесть (ю) – дийцар тІехъчулла алсам хиламаш а болуш, стеган дахарх гІеххъа боккха мур гойтуш йолу эпически произведени.

Поэзи (ю) – стихотворни кепехъ язйина йолу исбаьхьаллин произведенеш.

Поэма (ю) – дерриге а къоман дахарехъ доккха маІна долу гІуллакхаш акъастош, хьуьнаречу турпалхойн васташ а кхуллуш, лирически а, эпически а, драматически а билгалонаш шеца йолу йоккха стихотворни произведени.

Проза (ю) – паргІатчу къамелан кепехъ язйина йолу исбаьхьаллин произведенеш.

Публицистика (ю) – юкьараллин дахаран а, политикан а гІуллакхаш къастош йолу литературни произведенеш.

Публицист (ву)– публицистически произведенеш язъеш верг.

Пьеса (ю) – драматургически жанрехъ йолу произведени.

Реализм (ю) – литературан а, искусствон а исбаьхьаллин метод. Дахарерчу бакъдолчунна тІера ца волуш, адамаш а, церан гІуллакхаш а, берриге хиламаш а дахарехъ ма-хиллара нийса схьагайтар тІедожадо реализман метадо яздархочунна.

Ремарка (ю) – драматургически произведени тІехъ авторо шен персонажех лаьцна беш болу хаамаш, церан хан а, лелар а му-

ха хилча дика хир ду, сцена а муха кечйича бІегІийла ду хоуьйтуш билгалдаккхар.

Рэ́плика (ю) – произведени тІехь цхъана персонажо вукхо шега динчу къамелана доцца луш долу жоп.

Реце́нзи (ю) – книгин мах хадош язйина йолу жима произведени.

Риториче́ски хаттар (ду) – поэтически произведенехь шена жоп доьхуш а доцуш, хІума чІагІдаран маьІнехь далийна долу хаттар.

Ритм (ю) – стихехь шайна тІехь тохар долу а, тохар доцу а дешдакъош цхъана барамехь хийцадалар.

Ри́фма (ю) – шина а я царел совнаха а долчу стихотворенин могІанийн чаккхенашкахь цхъатерра декаш долу аьзнаш хилар.

Роман (ю) – дахар кІорггера а гойтуш, дуккха а турпалхой а болуш, церан амалш кхиаран хьелаш а къастош, кхочушхуьлуш долу гІуллакхаш шаьш кхиарехь а гойтуш йолу йоккха эпически произведени.

Си́мвол (ю) – литературни произведени тІехь цхъа хІума цуьнан билгало шеца йолчу кхечу хІуманца исбаьхьаллин кепехь билгалдар.

Сине́кдоха (ю) – хІума цуьнан цхъа дакъа я цуьнца йогІуш йолу кхин хІума гайтарца исбаьхьаллин кепехь билгалгьяккхар.

Сино́нимаш (ю) – цхъа маьІна я цхъатерра маьІна долу дешнаш.

Споне́й (ю) – шайна тІехь тохар а долуш шина дешдекъах лаьтташ йолу стихан гІулч.

Стих (ю) – стихотворенин цхъа могІа. Стихотворени бохучу маьІнехь а лела и дош.

Стих кхолларан силлабо-тонически кеп (ю) – дешдакьойн барамца а, тохаршца а и тохарш моґанехь дґанисдаларца а бил-галйолу стих кхолларан форма.

Стихан барам (бу)– тохар долу а, тохар доцу а дешдакьош стихан ґулчехь хийцадаларан раж.

Стихан ґулч (ю) (стопа) – стихехь юх-юха а цхьаьна далош долу тохар долуш а, тохар доцуш а долу дешдакьош.

Стихотворёни (ю) – чекхдаьлла маьІна а долуш, исбаьхьаллин чулацам а, форма а йолуш стихашца язйина жима произведени.

Строфа́ (ю) – шайн маьІнийца цхьаьнатоьхна болу стихотворенин масех моґа. Интонацица а, дукха хьолахь рифмашца а цхьаьнадоґуш хуьлу и моґанаш.

Тёма (ю) – шех цхьа маьІна даккхархьама исбаьхьаллин произведени тґехь яздархочо гойтуш дерг.

Турпалаллин драма (ю) – даккхий доьналлаш долу турпалхой а болуш, шен чулацамехь халкъан турпалалла гучуйолуш йолу драматически произведени.

Туьйра (ду) – халкъан барта кхоллараллин произведени. Дарехь хила йиш йоцуш, адамаша шайгара кхоьллина долу тамашийна хґуманаш хуьлу дукхахьолахь туьйранашкахь дуьйцуш. Яздархоша кхоьллина долу литературни туьйранаш а хуьлу.

Туьйра-кица (ду) (басня) – шена чохь кьеггина хьехамбаран маьІна долуш, стихотворенин кепехь (наггахь прозехь а) яздина долу жима дийцар. Адамийн амалш, адамийн юкьаметтигаш дукха хьолахь дийнатийн васташца схьагойту туьйра-кицанашкахь.

Фольклор (ю) – халкъан барта кхолларалла (туьйранаш, ил-леш, эшарш, кицанаш, хґетал-металш и дґ.кх.).

Хорей (ю) – хьалхарчу дешдекъа тґехь тохар а долуш, шина дешдекъах лаьтташ йолу стихан ґулч.

Чула́цам (бу)– исбаъхъаллин произведени тӀехъ гайтина до-
лу дахар, произведенин тема шайца билгалйолу исбаъхъаллица
гайтина дахарера хиламаш а, гӀуллакхаш а.

Эпи́граф (ю) – произведени дӀайолалуш далийна, цуьнан
коърта маъӀна шайца гучудолу говза дешнаш.

Эпи́тет (ю) – хӀуманан я хиламан мухалла исбаъхъаллин,
поэтически кепехъ сурт хӀоттош гойтуш йолу дош.

Э́пос (ю) – литературин кхаа тайпанах цхьаъ. Эпически
произведенеш хаамбаран формехъ хуьлуш ю, царна тӀехъ кӀорггера
дуйцу стеган дахаран некъах, исбаъхъаллин сурт хӀоттош шуьйра
гойту цо кхочушден гӀуллакхаш, цо дакъалоцу хиламаш, адамашца
цуьнан йогӀуш йолу юкъаметтигаш. Эпосан жанраш ю: роман.
повесть, дийцар, очерк.

Ямб – шолгӀачу дешдекъа тӀехъ тохар а долуш, шина деш-
декъах лаьттах йолу стихан гӀулч.

Ч У Л А Ц А М

Хьоме дешархо!

Хьалхара дакъа

Нохчийн халкъан барта кхолларалла

Стенах олу халкъан барта кхолларалла.....

Нохчийн барта кхоллараллин башхаллаш.....

Туьйранаш.....

Халкъан дийцарш, хабарш, аларш.....

Эшарш.....

Кицанаш.....

ХIетал-металш

Иллеш.....

Лирически иллеш.....

Турпалаллин иллеш.....

«Теркаца хьала-охьа вехаш хиллачу эла Мусостан,

Адин Сурхон илли».....

Адин Сурхо – халкъан турпалхо.....

Сурхон нана.....

Иллин цхьайолу исбаьхьаллин башхаллаш а,

тIаьхьара дош а.....

«Аьккхийн Жанхотан илли».....

Иллин чулацам а, дIахIоттам а.....

Иллин турпалхой.....

Илли тIехь къаьмнийн доттагIаллин тема.....

Иллин маьIна.....

Халкъан илланчаш.....

Нашхара Чийтмаран Зовр.....

Сулейманов Баудди.....

Гакашев Мохьмад.....

Орзимов Денисолта.....

Оьрсийн яздархоша а, Илманчаша а нохчийн

барта кхоллараллех лаьцна яздинарг.....
Назманаш.....

Ш о л г I а д а к ъ а

Нохчийн литература

Нохчийн йозанан историх лаьцна.....
Исбаьхьаллин литература.....
Къоман исбаьхьаллин литература йолийнарш.....
 Дудаев Iабди Дудаевич.....
 Нажаев Ахьмад Идигович.....
Поэма.....
 Айсханов Шамсуддин Катаевич.....
Бадуев СаьИд Сулейманович.....
 Дахаран а, кхоллараллин а некъ.....
 Бералла а, дешаран шераш а.....
 Яздан волавалар.....
 Бадуев а, къоман театр а.....
 Бадуев СаьИдан оьрсийн яздархошца хилла
 доттагIаллин а, кхоллараллин а уьйраш.....
«Бешто».....
 Повестан тема а, дIахIоттам а.....
 Васташ кхолларан башхаллаш.....
 Бештой, Бусаний.....
«ЦIеран арц».....
 Авторан Iалашо а, повестан дIахIоттам а.....
 Кулдевич а, цунна тIаьхьабозурш а.....
 Хонмурд а, цуьнан доьзал а.....
 Повестан маьIна.....
«Лам».....
Бадуев СаьИдан кхоллараллин мехалла.....
Мамакаев Iаьрби Шамсуддинович.....
 Дахар а, кхолларалла а.....
Мамакаев Iаьрбин кхоллараллин башхаллаш.....
 Даймахках ойланаш.....

Иаламан,безаман лирика.....	
«Даге».....	
Лирикех кхетам балар.....	
Лирически турпалхо.....	
«Нохчийн лаьмнашкахь».....	
Поэмин дIахIоттам.....	
Поэми тIехь безам а, доттагIалла а.....	
Поэмин эпический, лирический чулацам.	
Авторан васт.....	
Исбаьхьаллин суртхIотторан гIирсаш.	
Мотт а, стих а.....	
Хамидов Iабдул-Хьамид Хамидович.....	
Дахар а, кхолларалла а.....	
Бералла а, дешаран шераш а.....	
Драматург, актер, театран куьйгалхо.....	
Дийцарш.....	
Пьесаш.....	
«Лийрбоцуруш».....	
Пьесин тема, жанр, дIахIоттам.....	
Ханпаший, Мутий.....	
Ханпаша а, цуьнан накъостий – бIаьхой а.....	
Тыл а, фронт а. Дерриге а фронтана.....	
Немцойн блиндажехь.....	
«Турпалхой леш бац».....	

К х о а л г I а д а к ъ а

ХIинцалера нохчийн литература (XX бIешеран шолгIа ах).....	
Къоман литература XX бIешеран 20 – 40-чу шерашкахь кхиаран жамIаш а, хIинцалера литература а.....	
Нохчийн литература Сийлахь-боккха Даймехкан тIом лаьттинчу шерашкахь (1941 – 1945)	
Нохчийн литература XX бIешеран	

50 – 70-чу шерашкахь.....	
Хьалха дIаяханчу хенахь оьрсийн, вайнехан	
вовшашца хилла машаре уьйраш литературехь	
гайтар.....	
Нохчийн литература XX бIешеран	
80 – 90-чу шерашкахь.....	
Литературоведенин терминийн маъIнадар.....	

Учебное издание

Арсанукаев Абдулла Магомедович

ЧЕЧЕНСКАЯ ЛИТЕРАТУРА

УЧЕБНИК ДЛЯ 9 КЛАССА
общеобразовательных учреждений
Чеченской Республики

Редактор *М.Р.Овхадов*
Художник *Ж. А. Шогенова*
Технический редактор *Н. И. Попова*
Корректор *Р. А. Абдулкадырова*
Компьютерный набор *Т.И. Михтеева*
Верстка *А.А-Ш. Тахаева*

Сдано в набор Подписано в печать
Формат 60х84 ¹/₁₆. Бумага офсетная. Гарнитура Таймс.
Тираж 25000 экз.
Уч.- изд. л. Усл. печ. л.
Заказ №

ISBN 5-98108-013-2

Издательство «Абат»
Института проблем образования
Министерства образования и науки Чеченской Республики

364037, г. Грозный, ул. Киевская, 9 «А»
Тел./факс: (8712) 22-28-47